

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

**EKONOMİK ENTEGRASYON TEORİSİ AÇISINDAN
AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ VE TACİKİSTAN**

UMARJON HABİBULLOEV

YÜKSEK LİSANS

**DANIŞMAN:
Prof. Dr. ZEKERİYA MIZIRAK**

KONYA-2020

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ulmarjon HABİBULLDEV		
	Numarası	178 10 90 10 50		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İktisat / İktisat		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
Tezin Adı	Ekonomik Entegrasyon Teorisi Açısından Avrasya Ekonomik Birliği ve Tacikistan			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Ulmarjon Habibulloev

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

ÖZET

20. yüzyılın en belirgin özelliği, ekonomik, kültürel, sosyal, teknolojik, iletişim, ulaştırma, çevresel, demokratik vb. alanlarda ortaya çıkan yenilikler ve bu yeniliklerin ülkeler üzerindeki etkileridir. Ekonomik entegrasyonlar öncelikle ticari alanlarda liberalleşme olarak görülse de, aslında daha sonra ülkelerin ticaret dışındaki diğer alanlarda da ortak bir politika uygulamasını mümkün kılan bir küreselleşme aracıdır. Ekonomik entegrasyon, genellikle ticaret engellerinin azaltılması veya ortadan kaldırılması ile para ve maliye politikalarının koordinasyonunu içeren farklı bölgeler arasındaki düzenlemelerdir. Ekonomik entegrasyon, hem tüketicilerin hem de üreticilerin maliyetlerinin azalmasını ve aynı zamanda anlaşmaya katılan ülkeler arasındaki ticaretin artmasını hedeflemektedir.

Soğuk Savaş sonrası dönemde, Amerika Birleşik Devletleri tarafından benimsenen tek kutuplu dünya düzenine karşı yeni oluşumlar ortaya çıkmıştır. Bu dönemdeki alternatif oluşumlardan biri Avrasya Ekonomik Birliği'dir. Avrasya Ekonomik Birliği, 29 Mayıs 2014 tarihinde, Belarus, Kazakistan ve Rusya öncülüğünde kurulmuş ve daha sonra Kırgızistan ve Ermenistan'ın katılımıyla genişlemiştir. AEB resmi olarak faaliyetlerine 1 Ocak 2015'ten itibaren başlamıştır ve şimdiye kadar faaliyet göstermektedir.

Bu çalışmada, Avrasya Ekonomik Birliği'nin varlığı ve geleceği ekonomik entegrasyon teorisi çerçevesinde incelenmiştir. Tacikistan, son yıllarda diğer eski Sovyet ülkeleri hariç olmak üzere Rusya tarafından Avrasya Ekonomik Birliği üyeliği için ideal bir aday olarak görülse de, ülke şu ana kadar bu Birliğe üye olmamıştır. Aynı zamanda ülkede Birliğe katılma tartışmaları da 5 yıldır sürmektedir. Dolayısıyla, bu çalışmanın amacı Avrasya Ekonomik Birliği'nin Tacikistan'a sağlanacağı avantaj ve dezavantajların değerlendirilmesidir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Entegrasyon, Ekonomik Entegrasyon Teorisi, Avrasya Ekonomik Birliği, Rusya, Tacikistan.

ABSTRACT

The most distinctive feature of the 20th century are economic, cultural, social, technological, communication, transportation, environmental, democratic, innovations in the fields, and the effects of these innovations on countries. Although economic integrations are primarily seen as liberalization in commercial areas, it is actually a globalization tool that enables countries to implement a common policy in other fields other than trade. Economic integration is arrangements between different regions, which usually involve reducing or eliminating trade barriers and coordination of monetary and fiscal policies. Economic integration aims to reduce the costs of both consumers and producers, as well as increase trade between the countries participating in the agreement.

In the post-Cold War period, new formations have emerged against the unipolar world order adopted by the United States. One of the alternative formations in this period is the Eurasian Economic Union. The Eurasian Economic Union was established on May 29, 2014 under the leadership of Belarus, Kazakhstan and Russia and later expanded with the participation of Kyrgyzstan and Armenia. AEB officially started its activities from 1 January 2015 and has been operating until now.

In this study, the existence and future of the Eurasian Economic Union is examined within the framework of economic integration theory. Although Tajikistan has been seen by Russia as an ideal candidate for membership of the Eurasian Economic Union in recent years, with the exception of other former Soviet countries, the country has not so far been a member of this Union. At the same time, the accession negotiations in the country have been going on for 5 years. Therefore, the purpose of this study is to evaluate the advantages and disadvantages that the Eurasian Economic Union will provide to Tajikistan.

Keywords: Economic Integration, Economic Integration Theory, Eurasian Economic Union, Rusya, Tajikistan.

Önsöz ve Teşekkür

Bu çalışmada 2015 yılında kurulan Avrasya Ekonomik Birliği'nin tarihçesi, süreci, kurumları ve amacı gibi faktörler incelenmiştir. Ayrıca 2015 yılından bu yana Tacikistan'da ülkenin bu Birliğe katılıp katılmama gibi tartışmaları devam ederken, konu ile ilgili ülkede tek bir akademik tez bile bulunamamaktadır. Bu nedenle, bu akademik çalışmanın amacı, ülkemizin (Tacikistan) bu birliğe katılıp katılmama durumunda sahip olacağı avantaj ve dezavantajları değerlendirmektir.

Bu çalışmanın uygulanması sırasında malumat ve tecrübelerinden faydalandığım danışman hocam Prof. Dr. Zekeriya MIZRIAK, ve araştırmanın her aşamasında görüşleriyle beni destekleyen, Necmettin Erbakan Üniversitesi, İktisat Teorisi Anabilim Dalı, Araştırma Görevlisi Kıvanç ALTINTAŞ hocama şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca Türkiye'deki benim ilk öğretmenim, türkçeyi bana öğreten ve samimiyetini her zaman bana hissettiren Öğr. Gör. İbrahim BİLGİN hocama teşekkürlerimi sunarım. Aynı zamanda, çalışma sürecinde ruhi ve manevi desteklerini hiçbir zaman eksik etmeyen, bana olan itimatlarını hiç kaybetmeyen aileme ve özellikle aziz anneme teşekkür ederim. Son olarak, eğitim ve bu çalışma sürecinde bana yardımcı olan, bana ruhi olarak destekleyen ve motivasyon veren tüm değerli dostlar ve arkadaşlarıma (Samir, Bilal, Yasir, Nematullah, Sarwat, Kefayatullah, Fehmida, Okina, Taygul, Ummuhan, Buşra) şükranlarımı sunuyorum.

Üstelikle Türkiye Burslusu öğrencisi olarak, 'Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı' kurumuna bana Türkiye'de eğitim alabilmem için verdiği fırsatlardan dolayı, şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

KISALTMALAR

- ABD-** Amerika Birleşik Devletleri
AB- Avrupa Birliği
AEB- Avrasya Ekonomik Birliği
AET- Avrupa Ekonomik Toluğu
BM- Birleşmiş Milletler
BDT- Bağımsız Devletler Topluluğu
DB- Dünya Bankası
DTÖ- Dünya Ticaret Örgütü
EE- Ekonomik Entegrasyon
EurAsEC- Avrasya Ekonomik Topluluğu
EB- Ekonomik Birlik
GSYİH- Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
GUAM- Demokrasi ve Ekonomik Kalkınma Örgütü
İMF- Uluslararası Para Fonu
KGAÖ- Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü
LAFTA- Latin Amerika Serbest Ticaret Birliği
SSCB- Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STB- Serbest Ticaret Bölgesi
TTA- Tercihli Ticaret Anlaşması
Y.Y- Yabancı Yatırımlar

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 2.1. Avrasya Ekonomik Birliği'nin Kurumları	56
Şekil 2.2. AEB Üyesi ülkeler Tarafından AEB Dışındaki Ülkelerle Mallarda Dış Ticaretin Dağılımı 2018-2019 Döneminde	63
Şekil 2.3. AEB Üye Devletlerinin Karşılıklı Mal Ticaretindeki Toplam İhracat Hacmindeki Payı 2018-2019 Döneminde	64
Şekil 3.1. Tacikistan'ın GSYİH'si 1990-2019 Döneminde	93
Şekil 3.2. Tacikistan'ın Reel GSYİH Büyümesi 1993-2019	96
Şekil 3.3. Tacikistan'ın Kişi Başına Düşen GSYİH'si 1990-2018	97
Şekil 3.4. Tacikistan'ın 2000-2018 Yıllar Arasında Enflasyon Oranı	98
Şekil 3.5. Doğrudan Yabancı Sermaye Sektörlere Göre	101
Şekil 3.6. Tacikistan'ın Dış Ticaret Göstergeleri	103

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1.1. Üç Ülkede X Ürünün Fiyatı	12
Tablo 1.2. Ekonomik Entegrasyon Biçimleri ve Özellikleri	21
Tablo 2.1. Rusya Liderliğindeki Ekonomik Entegrasyonlar ve Katılımcı Ülkeler	40
Tablo 2.2. AEB Üyeleri ve Ortakları	55
Tablo 2.3. AEB Üyesi Ülkelerin Temel Ekonomik Göstergeleri 2018'de	59
Tablo 2.4. AEB'nin Temel Sosyal ve Ekonomik Göstergeleri 2018 Yılında	60
Tablo 2.5. AEB Üye Ülkelerinin Küresel Rekabetçilik Endeksi (2010-2018)	61
Tablo 2.6. AEB ve Üyesi Ülkelerin Dış ve Karşılıklı Mal Ticareti	62
Tablo 2.7. Rusya'nın Temel Ekonomik Göstergeleri	65
Tablo 2.8. Kazakistan'ın Temel Ekonomik Göstergeleri	68
Tablo 2.9. Belarus'un Temel Ekonomik Göstergeleri	70
Tablo 2.10. Erministan'ın Temel Ekonomik Göstergeleri	72
Tablo 2.11. Kırgızistan'ın Temel Ekonomik Göstergeleri	74
Tablo 3.1. 2007-2019 Döneminde Tacikistan'a Giren Y.Y'ların Hacmi	100
Tablo 3.2. 2019 Yılında Tacikistan Cumhuriyeti'nin Büyük Ticaret Ortakları	104

İÇİNDEKİLER

Özet	i
Abstract	ii
Önsöz ve Teşekkür	iii
Kısaltmalar	iv
Şekiller ve Tablolar Listesi	v
İçindekiler	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK ENTEGRASYON TEORİSİ	3
1.1. Ekonomik Entegrasyon Teorisi ve Kapsamı	3
1.2. Ekonomik Entegrasyonların Temel Unsurları	5
1.2.1. Ekonomik Entegrasyonların Oluşma Sebepleri ve Amaçları	7
1.2.2. Ekonomik Entegrasyonların Başarı Koşulları	9
1.2. Ekonomik Entegrasyon Teorileri ve Okulları	11
1.2.1. Geleneksel Ekonomik Entegrasyon Teorisi	11
1.2.2. Modern Ekonomik Entegrasyon Teorisi	13
1.2.3. Ekonomik Entegrasyon Okulları	15
1.2.4. Ekonomik Entegrasyonla İlgili Farklı Görüşler	16
1.3. Ekonomik Entegrasyonun Aşamaları	19
1.3.1. Serbest Ticaret Bölgesi	22
1.3.2. Gümrük Birliği	24
1.3.3. Ortak Pazar	25
1.3.4. Ekonomik Birlik	26
1.3.5. Siyasi veya Tam Birlik	28
1.4. Ekonomik Entegrasyon Örnekleri	29
1.4.1. Avrupa Birliği (AB)	29
1.4.2. Latin Amerika Serbest Ticaret Birliği (LAFTA)	32
1.4.3. Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN)	33

İKİNCİ BÖLÜM

AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ	36
2.1. Sovyetler Birliği Hakkında Genel Bilgilendirme	37
2.2. Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Günümüze Kadar Geçen Süreçte AEB'nin Kuruluş Süreci	39
2.2.1. Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT 1991), BDT Ekonomik Birliği (1993)	40
2.2.2. Gümrük Birliği (1995)	45
2.2.3. Avrasya Ekonomik Topluluğu (2000)	46
2.2.4. Ortak Ekonomik Alan (2003)	48
2.2.5. BDT Serbest Ticaret Bölgesi (2011)	48
2.2.6. Gümrük Birliği (2007-2010-2012)	49

2.2.7. Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ)	50
2.3. Avrasya Ekonomik Birliği	52
2.3.1. Avrasya Ekonomik Birliği'nin Kurumları	56
2.3.2. Avrasya Ekonomik Birliği ve Üyesi Olan Ülkelerin Sosyo- Ekonomik Durumu	58
2.3.2.1. Rusya	65
2.3.2.2. Kazakistan	67
2.3.2.3. Belarus	69
2.3.2.4. Ermenistan	71
2.3.2.5. Kırgızistan	74
2.3.3. Avrasya Ekonomik Birliği'nin Problemleri ve Geleceği	77

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TACİKİSTAN VE AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ	83
3.1. Tacikistan Hakkında Genel Bilgilendirme	83
3.1.1. Tarih ve Medeniyet	84
3.2. Tacikistan'ın Ekonomik Durumu	89
a) GSYİH	92
b) Enflasyon	97
c) Sermaye Hareketleri	99
d) Dış Ticaret Göstergeleri	102
e) Ekonomik Problemleri	104
3.3. Tacikistan'ın Avrasya'ya Katılmasının Avantaj ve Dezavantajları	106
SONUÇ	114
KAYNAKÇA	11

GİRİŞ

Ekonomik entegrasyon, 20. ve 21. yüzyıllarda akademide en çok tartışılan konulardan birisidir. İlk önce uzmanlar küreselleşme kavramının üzerinde durmuş olsalar bile daha sonra küreselleşme ve entegrasyon kavramını birbirinden ayırarak incelemişlerdir. Ancak bu düşüncelere göre küreselleşme ve entegrasyon kavramı birbirini tamamlamakta ve birbirinden ayrı ele alınmamaktadır. Bazı uzmanlara göre küreselleşme sürecinde en büyük engel ulusal devlettir. Dolayısıyla küreselleşme sürecinin gerçekleştirilmesi için ulusal devletlerin sınırlarının ortadan kaldırılması en uygun seçenek olarak önerilmektedir. Ekonomik entegrasyon teorisi ise İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ekonomistler ve politikacılar arasında daha çok incelenmiştir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra komşu devletler arasındaki kanlı savaşları sona erdirmek amacıyla Avrupa Birliği'nin kurulması dünya üzerinde büyük bir etki yaratmıştır. 1950'de "Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu" anılaşmasıyla altı ülke arasında başlayan ekonomik entegrasyon günümüzdeki Avrupa Birliği'nin (AB) kurulmasına zemin hazırlamıştır. AB, günümüzde en başarılı entegrasyon olarak üye ülkeler arasında ekonomik ve kısmen politik birleşmeyi başarmıştır.

1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) çöküşünden sonra Rusya, AB'nin tecrübesinden faydalanarak yeni SSCB'yi kurmaya çalışmıştır. Bu amacı gerçekleştirmek için Rusya tarafından 1991'lerden günümüze kadar kurulan pek çok ekonomik ve politik birlikler eski SSCB ülkeleri arasında kurulmuştur. SSCB'nin çöküşünden sonra gerçekleştirilen ekonomik entegrasyonlarda, bugün yalnızca Rusya ve birkaç eski Sovyet ülkesi ekonomik entegrasyonun son aşamasına ulaşmıştır. "Avrasya Ekonomik Birliği" olarak adlandırılan bu birlik 1 Ocak 2015'ten bugüne kadar Rusya, Kazakistan, Belarus, Ermenistan ve Kırgızistan arasında faaliyet göstermektedir. Son yıllarda AEB'ye dahil edilmesi amacıyla Rusya tarafından Tacikistan'a ciddi bir şekilde baskı yapılmaktadır. Bu durum artık Tacikistan Hükümetini AEB'ye girme konusunda çok ciddi karar verme durumuna sokmuştur.

Yapılan bu çalışmada ekonomik entegrasyon konusu teorik çerçevede, üç ana bölüme ayrılarak incelenmektedir. Birinci bölüm 'Ekonomik Entegrasyon Teorisi'

olarak adlandırılmıştır. Bu bölümde Ekonomik Entegrasyon kavramı, teorisi, konu üzerinde yapılan ilk çalışmalar ile ekonomist ve politikacıların konu ile ilgili düşünceleri incelenmiştir. İkinci bölüm de “Avrasya Ekonomik Birliği” adı altında 1991’ den günümüze kadar eski SSCB ülkeleri arasında kurulan birlikler ve Avrasya Ekonomik Birliği’nin aşamaları, problemleri, geleceği, tarihi, kurumları, üyeleri ve ortak politikaları hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölüm “Tacikistan ve Avrasya Birliği” olarak adlandırılmıştır. Bu bölümde Tacikistan’ın tarihsel, kültürel ve siyasal yapısı açıklanmış ve aynı zamanda da ülkenin ekonomik durumu incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK ENTEGRASYON TEORİSİ

*Dünya bir taraftan küreselleşirken,
diğer taraftan bölgeselleşmektedir.¹*

Ülkelerin hiçbiri ayrı ayrı var olamaz, ülkeler her zaman yaşam koşullarını ve ekonomik durumlarını iyileştirmeyi sağlayan sürekli bir işbirliğine ihtiyaç duyarlar. Bu nedenle ülkeler entegrasyon birliklerini oluşturmuşlardır. Bölgesel ekonomik entegrasyonlar, son yıllarda uluslararası alandaki ekonomik ilişkilerin gelişmesinde ana trendlerden birisidir. Dünyanın her yerinde, bunun yalıtılmış bir olay olmadığını, gerçek bir küresel fenomen olduğunu gösteren birçok örnek vardır. Farklı ekonomik entegrasyon düzenlemeleriyle sunulan fırsatlar artmakta ve bunların kullanımı için de bir yol açılmaktadır.

1.1. Ekonomik Entegrasyon Teorisi ve Kapsamı

Bölgesel ekonomik entegrasyon, üye ülkeler arasında malların, hizmetlerin ve üretim faktörlerinin hareketindeki engelleri azaltmak ve nihayetinde ortadan kaldırmak için ulus grupları arasındaki anlaşmalardır. Yirminci yüzyılın başlarına kadar çoğu ülke, yerli sanayileri yurtdışı mallardan korumak için çeşitli ticaret politikaları kullanmışlardır. Ülkeler arasında yerli sanayinin korunması ile daha fazla istihdam yaratılacağına ve bu durumda ekonomik büyümesiye yardımcı olacağına inanılmaktaydı. Bir süre sonra iktisatçı ve politikacılar malların, hizmetlerin ve üretim faktörlerinin birleştirilebileceğini fark etmişlerdir. Bu süreç ekonomik büyüme ve üretim hızını artıracak, ve böylece hem üretimde hem de tüketimde daha fazla verime yol açacaktır (Butorina, 2006, s. 136-145). Nihayetinde AB'ye dönüştürülen Avrupa Ortak Pazarı'nın oluşumu, bu gerçekleşmenin bir sonucudur. Atlantik'in diğer tarafında, benzer amaçlarla, Kanada, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Meksika

¹ S. Rıdvan Karluk, 'Küreselleşen Dünyada Uluslararası Kuruluşlar', 7.baskı, sah-505, İstanbul-2014.

tarafından “Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA)” kuruldu. Bölgesel ekonomik entegrasyon süreci dünyanın diğer bölgelerinde de devam etmektedir. Latin Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (LAFTA), Büyük Arap Serbest Ticaret Bölgesi (GAFTA) ve Batı Afrika Devletlerinin Ekonomik Topluluğu (ECOWAS), gibi entegrasyon bloklardan bazılarıdır (Bolaños, 2016, s. 1-5).

Entegrasyon kavramının kökeni Latince’deki ‘integratio’ kelimesinden gelmektedir. 16. Yüzyıl’da ‘integratio’ yenilenme anlamında kullanılmıştır (Tahsin, 2007, s. 5-15). Oxford sözlüğünde entegrasyon, birlikte çalışabilmeleri için iki veya daha fazla şeyi birleştirme eylemi veya süreci şeklinde tanımlanmıştır (Oxford Learner's Dictionaries, 2020). Türk Dili Kurumu sözlüklerinde ise entegrasyon ‘Bütünleşme’ anlamına gelmektedir (Türk Dili Kurumu Sözlükleri, 2019).

En geniş anlamıyla, "Entegrasyon" terimi, çeşitli kısımların tek bir bütün halinde bağlanması veya tek bir parça olması şeklinde ifade edilmektedir. Yeni bir ekonomik kategori olarak entegrasyon kavramı, ekonomi alanında 1945’te Hollandalı iktisatçı, Jan Tinbergen (1903-1994) tarafından bilimsel olarak kullanılmıştır. Daha sonra (1954) Jan Tinbergen uluslararası ekonomik entegrasyonun sadece olumlu değil, aynı zamanda olumsuz yönlerini de belirtmiştir (Rogova & Pavlonov , 2015, s. 5-18). Kelimenin ilk kullanışı 1920’den başlamıştır. Ekonomik anlamda ise ilk kez 1947’de önce Avrupa’da ve 1949’da ABD’de kullanılmaya başlanmıştır (Ertürk, 2001, s. 158-165).

Entegrasyon ve bölgesel ekonomik entegrasyonla ilgili ilk ve temel çalışmalar: Jacob Viner (1950), Jan Tinbergen (1954 ve 1965), James Meade (1955), Lipsey ve Lancaster (1956), Bela Balassa (1967), Fritz Machlup (1975 ve 1977), Kemp-Wan (1976) gibi uzmanlar (genellikle ekonomistler) tarafından yapılmıştır. Yukarıda belirtilen çalışmalar ekonomik entegrasyonun ulusal ve uluslararası ticari-ekonomi üzerinde etkileri ile ilgili olarak yapılmıştır. Bahsedildiği çalışmalardan farklı olarak diğer grup uzmanlar: Kinberger (1962), Keohane (1980), Buzan (1984), Weaver ve Buzan (2003), Katzenstein (2005) gibiler ise ekonomik entegrasyon- ulusal ve uluslararası istikrar, güç ve güvenlik gibi entegrasyonun siyasi etkileri hakkında

çalışmalar yapmışlardır. Dolayısıyla günümüzde entegrasyon siyasi ve uluslararası bir yaklaşım çerçevesinde değerlendirilmektedir (İnan, 2017, s. 853-866).

Her ne kadar bölgesel entegrasyon ekonomi literatüründe önemli bir konu olsa da tanımı halen tartışmalıdır. Balassa'ya (1961) göre, ekonomik entegrasyon “*bir alandaki ayrımcılığın kaldırılması*” olarak tanımlanmaktadır. Kahnert'a (1969) göre, ekonomik entegrasyon “*ulusal sınırlarda meydana gelen ayrımcılığı, aşamalı olarak kaldırma sürecidir*”. Bu nedenle, bilimsel olarak, ülkeler arasındaki ayrımcılığı sadece azaltan önlemler entegrasyon değil, belki entegrasyon işbirliği olarak kabul edilmektedir (Hosny, 2013, s. 133-155).

Modern koşullarda, uluslararası ekonomik entegrasyonun kavramının daha iyi anlaşılması için farklı tanım ve yaklaşımlar mevcuttur. Örnek olarak, yukarıdaki kavramı, birleşmiş devletlerin ortak sınırı, sınırları içindeki entegrasyon çerçevesinde bir grup ulusal ekonomilerin birleşme, iç içe geçme, gibi birleşme süreci olduğuna dair bir grup araştırmacı hemfikirdir. Başka bir grup araştırmacı ise, entegrasyonu ulusal ekonomiler yerine tek bir çok uluslu ekonominin yaratılması, yani bir sürecin sonucu olarak görmektedir. Üçüncü grup araştırmacıları ise, entegrasyonu hem bir ekonomik kategori hem de bir süreç olarak iki açıdan görülmesi gerektiğini savunmaktadır (Chunikhina & Kosyk, 2015, s. 70-73).

Yukarıda görüldüğü gibi ekonomik entegrasyon üzerinde ilk çalışmalar Batı uzmanları ve özellikle ekonomist ve siyasetçilere aittir. Bundan dolayı tezin birinci bölümünde ilk batı uzmanlarının fikri, konu üzerindeki ilk çalışmaları ve daha sonra Rus, Türk ve Tacik gibi yazarların fikirleri incelenmiştir.

1.2. Ekonomik Entegrasyonların Temel Unsurları

Ekonomik entegrasyonu hedefleyen ülkeler başlangıçta ekonomik kazanımlarını dikkate alacaklardır. Ancak, ekonomik kazanç ek olarak, diğer faktörler de ekonomik entegrasyona yol açmaktadır. Bunlar, küreselleşen dünyada daha güçlü bir blok içinde yer almak, yalnız kalmamak ve daha güçlü olmak, ulusal güvenlik ve diğer siyasi nedenler gibi olabilmektedir. Ayrıca ülkeler bir Entegrasyon

Birliğe girdiğinde bazı avantajları elde ederler. Bu avantajlar ekonomik alanın dışında siyasel, kültürel ve t rizm gibi alanları da içermektedir.

Ülkelerin ekonomik entegrasyonlara katılımında rol oynayan unsurlar (İncekara, 1995, s. 54):

- Karşılıklı (ikili) siyasi ilişkiler;
- Coğrafi yakınlık;
- Ortak bir sınır;
- Küçük ekonomik  lek;
- Ticarete açıklık, gibi unsurlar;

Ekonomik entegrasyon üzerinde tartıştığı durumda bu konu ile ilgili bir çok unsurları incelenmesi gerekmektedir. Özellikle konu üzerinde tartışmalarda daha çok dikkati çeken unsur ulusal egemenliğin kaldırılmasıdır. Yaşadığımız ağda ulusal egemenliğe verilen önem bir yandan azalırken diğer yandan şiddetle korunmaktadır. Bu durum entegrasyon sürecinde büyük bir engel olarak kabul edilmektedir. Bu fenomen küreselleşme ile ilgili olduğundan dolayı entegrasyon üzerinde etkilidir. Konu ile ilgili görüşler uzmanlar tarafından 20. yüzyılında ortaya çıkmaya başlamıştır.

Hartog (1953) ekonomik bütünleşme olgusunu, ulusal egemenliği uluslararası örgütlere devretme süreci olarak ifade etmiştir. Pinder (1969) entegrasyonu ülkeler arasında ekonomik birleşme yoluyla ortak bir politika uygulamasının ardından ülkeler arasındaki ayrımcılığı kaldırma süreci olarak tanımlamıştır. Kanete (1969) göre, ekonomik entegrasyon ulusal ülkeler arasındaki, ayrımcılık sınırlarının ortadan kaldırılmasıdır. Küreselleşme ve bölgeselleşme gibi konuları incelenmesi durumunda literatürde Kanete'nin görüşüne benzer çok sayıda görüş mevcuttur.  rnek olarak Mennis ve Sauvart (1976) ekonomik entegrasyonu ulusal devletler arasındaki sınırların kaldırılması ile birlikte ekonomik politikaların da kaldırılması gerektiğini iddia etmişlerdir. Yani dünyayı tek ülke haline getirmek gerektiğini savunmuşlardır. Pelkmans (1984) ise ekonomik entegrasyonu daha basit bir şekilde ifade etmiştir. Pelkmans'a göre ekonomik entegrasyon durumunda en az iki ülke arasındaki ekonomik sınırların ortadan kalkması gerekmektedir. Bu konuda daha gerçekçi görüş

Molle'ye aittir. Molle (1991) entegrasyonu sınırların kaldırması amacıyla kullanılan bir araç olduğunu belirtmiştir (Tahsin, 2007, s. 5-15).

1.2.1. Ekonomik Entegrasyonların Oluşma Sebepleri ve Amaçları

Yükarıda bahsedildiği gibi ekonomik entegrasyonların oluşum nedenleri ve sonuçları çoğu zaman ekonomik alanından çıkıp siyasi, kültürel ve turizm gibi alanları da içermektedir. Oluşum nedenlerine bakıldığında dikkat edilmesi gereken temel husus, ekonomik entegrasyonu gerçekleştirecek ülkeler arasındaki ekonomik kalkınma durumudur. Çünkü aynı kalkınma hızına sahip olan ülkeler arasında ekonomik entegrasyon daha verimli şekilde gerçekleşebilecektir.

Ekonomik entegrasyonun oluşma sebepleri üç başlık altında toplanabilir (İncekara, 1995, s. 50-70):

- 1- Ülkeler, üretim kapasitelerini, ekonomik ve sosyal refahlarını yükseltmek veya artırmak için ekonomik entegrasyonlara girebilirler. Bu şekilde ülkeler politik ve ekonomik egemenliklerden kısmen vazgeçerken bunun karşısında sosyal refahın artmasını garanti altına alırlar.
- 2- Ülkeler, bölgesel olmayan bloklara karşı ve daha büyük bir rekabet gücüne sahip olmak ve siyasi alanda daha etkili olmak, yani siyasi potansiyeli artırmak için ekonomik entegrasyonlara katılabilirler.
- 3- Ekonomik entegrasyonun bir diğer kurulma nedeni, birbirleriyle çatışmak yerine bölgesel olarak birlikte yaşamak zorunda olan komşu ülkelerin güçlerini bir araya getirerek bölgedeki çıkabilecek çatışmaları önlemektir.

Genişleyen piyasalar, içsel ve dışsal ekonomiler, üretim faktörlerinin dağılımı, rekabet artışı ve politik nedenler de ekonomik entegrasyonların oluşma sebepleri olabilmektedir.

Ekonomik entegrasyonun temel amacı katılımcı ülkeler arasındaki ticareti serbestleştirmek ve refahı artırmaktır. Ancak diğer amaçları: bölgesel dengesizlikleri ortadan kaldırmak, birliğe katılan ülkelerin dünyada ekonomik ve politik olaylarda söz sahibi olmalarını sağlamak ve sosyal-politik sorunları çözebilmektir (Dura & Atik , 2003, s. 4-9).

Ülkeleri ekonomik entegrasyona yönlendiren nedenler arasında, üretim kapasitelerini ve üretkenliklerini artırarak sosyal refahı arttırmak, bölge dışı bloklara karşı rekabet gücü kazanmak ve aynı bölgedeki çıkan çatışmalarını önlemek gibi amaçlar da bulunmaktadır (İncekara, 1995, s. 50-70).

Entegrasyonun diğer ismi ‘faydalar alanı’dır. Bu alanda ülkeler birleşirken belli faydalara sahip olacaklardır. Doğal olarak, etkili bir birlik için ülkelerin belirli tavizler vermeleri gerekmektedir. Ancak bu ülkenin egemenliğine veya bağımsızlığını kaybetme anlamına gelmemektedir. Aksine, ekonomik yaşamın sürdürülmesine ve ülkeler arasındaki ekonomik bağların gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Böylece, üretim süreci ulusal sınırların ötesine geçecektir. Uluslararası entegrasyonun amaçları şunlardır (Drobot & İvko, 2018, s. 295-300):

- Karşılıklı ticaretin önündeki ulusal engellerin kaldırılması;
- Entegrasyona katılımcılar arasında ekonomik etkileşimi;
- Özgürleşme ve artan rekabetin desteklenmesi;
- Ülkeler arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesi;
- Katılımcı ülkelerin küresel pazardaki konumunun güçlendirilmesi;
- Ticari kuruluşlar ve ekonomik faaliyet için elverişli koşullar sağlamak;

Ekonomik entegrasyonun amaçları arasında ticaret yaratma ilk sırada gelmektedir. Ülkelerin ekonomik bloklara katılması durumunda bazı anlaşmaları imzalamaları gerekmektedir. Bu anlaşmalar ülkelerin ticaret ve yatırımların önündeki engelleri kaldırarak, ülkeleri birbirleriyle ticaret yapmaları için daha fazla fırsat yaratmaktadır. Tarifelerin azaltılması veya kaldırılması nedeniyle, birliğe dahil ülkelerdeki tüketiciler için daha ucuz fiyatlarla sonuçlanacaktır. Çalışmalar, bölgesel

ekonomik entegrasyonun, az gelişmiş ülkelerden nispeten yüksek büyüme oranlarına sahip olan ülkelere önemli ölçüde katkı sağladığını göstermektedir. Bu nedenle bazı uzmanlar arasında, “entegrasyon birliklerde az gelişmiş ülkeler daha az yararlanacak” fikir mevcuttur (Qurbanov, 2006, s. 107-108).

Ekonomik entegrasyon durumunda ülkeler arasında istihdam olanakları da sağlanmaktadır. İşçi hareketleri üzerindeki kısıtlamaları kaldırarak, ekonomik entegrasyon iş fırsatlarının genişletilmesine yardımcı olabilmektedir. Bunun sonucunda ülkeler arasında fikir birliği ve işbirliği sağlanmış olacaktır. Bu durumlar bölgesel anlayış ve benzerlikleri çoğaltır ve en son olarak bölgede daha yakın siyasi işbirliği kolaylaşacaktır (Lin, 1986, s. 2).

1.2.2. Ekonomik Entegrasyonların Başarı Koşulları

Teorik olarak, uluslararası entegrasyonun oldukça basit bir fenomen olmasına rağmen, pratikte daha karmaşık ve uzun bir süre devam etmektedir. Uluslararası entegrasyonu sağlamak için ülkelerin daha da gelişmesini ve yaklaşmasını etkileyen belirli koşullara sahip olmaları gerekecektir:

- Entegre olan ülkeler yaklaşık olarak aynı ekonomik kalkınma seviyesinde olmalıdır. Bu koşul çok önemli değildir, ancak yürütme için arzu edilmektedir. Diğer üye ülkelerden daha düşük ekonomik göstergelere sahip olan bir ülke için, entegrasyon sürecine diğer katılımcı ülkelerle eşit şartlarda katılmaya başlamak için uzun bir süre gerekecektir (Drobot & İvko, 2018, s. 295-300). Entegrasyon bloklarında yer alan ülkelerin kalkınma düzeyleri ve üretim yapıları birbirine yakın olması gerekmektedir (Yiğit, 2003, s. 37). Kural olarak, gelişmiş ülkeler arasındaki entegrasyon daha dayanıklı ve daha verimlidir (Misko, 2015, s. 10-25). Bu tür ülkelerin yaklaşma süreci de daha çok etkili ve daha verimlidir, ancak herhangi bir entegrasyon derneğinde ekonomik seviyesi diğer katılımcılardan daha düşük olan bir ülke vardır.
- Coğrafi bakımdan ülkeler arası yakınlık (Yiğit, 2003, s. 37). Katılımcı ülkelerin coğrafi yakınlıkları ve tarihsel olarak kurulmuş ekonomik ilişkilerin varlığı entegrasyon sürecini kolaylaştırıp hızlandıracaktır. Bu

unsurlar, ulaşım maliyetleri veya dil zorlukları gibi ülke maliyetlerini azaltmak için gereklidir (Misko, 2015, s. 3-16).

- Entegre eden ülkelerin liderlerinin siyasi iradesine ihtiyaç vardır. Entegrasyon birliklerin oluşturulması için itici güç siyasi liderlerin inisiyatifidir (Drobot & İvko, 2018, s. 295-300).
- Birliğin genel kurumu ve bu kurumda da bir veya iki güçlü ülke olması gerekmektedir. Bu ülkeler diğer üye ülkeleri kendi etrafında toplayabilmek için önemlidir. Birliğin böyle bir merkezi olmalıdır. Çünkü eğer herkes bağımsız olarak davranırsa, herkesin kendi görüşü ve kuralları olacak ve böyle bir birlik hızla dağılacak ki bu durumda ülkelerin ekonomik refahına bir darbe olacaktır (Drobot & İvko, 2018, s. 295-300).
- "Domino etkisi". Ekonomik entegrasyona üye olan ülkeler arasında ekonomik ilişkileri birlik içinde kolaylaşırken, birlik dışında kalan diğer ülkeler ile grup içindeki ülkelerle yapılan ticarete bazı zorluklar yaşanacaktır. Sonuç olarak, birlik dışında kalan diğer ülkeler entegrasyon derneğine katılmak zorunda kalacaklar. Örneğin, Meksika NAFTA'ya üye olduktan sonra Latin Amerika'da "Üçlü Grup" bu şekilde ortaya çıkmıştır (Venezüella ve Bolivya ile serbest ticaret anlaşmaları imzalandı) (Misko, 2015, s. 3-16).

Bir politik teori olarak "Domino teorisi", herhangi bir değişikliğin doğrusal bir dizi başka değişiklik gerektirdiği anlamına gelmektedir. Bu terim, Soğuk Savaş sırasında Batılı politikacılar tarafından kullanılmıştır ve bölgedeki bir devletin sosyalist olması, diğerlerinin takip etmeye başlaması için neden ve yeterli olacağına ifade etmiştir. (www.mtholyoke.edu, 1954).

Ekonomik Entegrasyon (EE) teorilerinde ise "Domino teorisi", bölgedeki bir ülke bir ekonomik birliğine katıldığında, diğer komşu ülkelere ister istemez etkilenecek ve bunun sonucunda komşu ülkeler de bu birliğe katılmak zorunda kalacaklar, anlamında gelmektedir.

Başarı açısından ekonomik entegrasyonlar için bazı koşullar gerekmektedir (Yiğit, 2003, s. 37):

- Ülkelerin üretimin ve kalkınma seviyeleri birbirine yakın olması;

- Ülkeler arasındaki coğrafi yakınlık;
- Genel kültürel altyapı;
- Sanayileşme açısından uygulanan dış ticaret politikalarında benzerlikler;
- Altyapı tesislerinin, özellikle ulaşım tesislerinin geliştirilmesi;

Bu koşullar entegrasyon sürecini hızlandırır, ancak en önemlisi değildir. Bu koşulların olması ve uygulanması uluslararası entegrasyonun etkili ve olumlu bir şekilde gelişmesine izin vermektedir. Ancak her zaman dikkate alınmaz ve uygulanmaz, bunların olmasına rağmen üye ülkeler arasında bazı anlaşmazlıklar da ortaya çıkabilmektedir.

1.2. Ekonomik Entegrasyon Teorileri ve Okulları

Birçok yazar, ekonomik entegrasyon teorisinin iki gelişme aşamasından geçtiğini iddia etmektedir, ki bunların her biri kendi zamanlarında siyasi ve ekonomik sorunlarla ilgilidir. İlk aşama, entegrasyonun olası faydalarını açıklayan ve genellikle statik analiz olarak adlandırılan geleneksel ekonomik entegrasyon teorilerini içermektedir. İkinci aşama, değişen ekonomik koşullar ve ticaret ortamında geliştirilen yeni ekonomik entegrasyon teorilerini içerir, ki bunlara ekonomik düzenlemelerin dinamik analizi denilmektedir.

1.2.1. Geleneksel Ekonomik Entegrasyon Teorisi

Batı kaynaklarında, ekonomik entegrasyonla ilgili daha eksiksiz bilgiler sunulmaktadır. Yabancı yazarlar konuyla ilgili ilk özel çalışmaları 1930'larda ortaya koymuşlardır. 1960 ve 1990'lı yıllar arasında batı iktisat teorisinde, entegrasyonla ilgili çalışmaları incelendiğinde, konu geleneksel ekonomik entegrasyon teorisi ve modern ekonomik entegrasyon teorisi olmak üzere iki temel yaklaşımla açıkça ayrılmıştır.

Geleneksel ekonomik entegrasyon teorisi yaklaşımının savunucuları entegrasyonu teknolojik temeller doğrultusunda açıklamaktadır. Yani onların görüşüne göre entegrasyon türlerinin oluşmasındaki ana unsurlar teknolojik birlik ve üretimin işleyişi için gerekli teknolojik koşullardır. Bu yaklaşım: Jakob Viner, R. Bork, R. Blair, D. Kazerman gibi bilim adamları tarafından geliştirilmiştir (Misko,

2015, s. 3-18). Teorinin savuncularına göre, ekonomik entegrasyon kavramı, teknolojik temellere, teknolojik birliğe, organizasyonun koşullarına ve üretimin işleyişine dayanmaktadır (Rogova & Pavlonov , 2015, s. 5-18).

Ticaret entegrasyon kazanımlarını tartışan ve tercihli ticaret anlaşmalarının teorik sonuçlarını açıklayan çalışmalar, Viner'in öncü çalışmasına dayanmaktadır. Ekonomik entegrasyonun faydalarına ilk incelemesi Jakob Viner'in yazdığı 'The Customs Union Issue' (Gümrük Birliğinin Sorunu-1951) kitabına dayanmaktadır. Viner bu çalışmada ticaret ve tercihli ticaret anlaşmaları (Gümrük Birliği) ile ilgili bilgi vermiştir (Marinov, 2014, s. 168-175).

Viner'in yazdığı kitap genellikle ekonomik entegrasyonun faydalarını ekonomik açıdan eleştiren ve analiz eden ilk çalışmadır. Aynı zamanda bu çalışma, ekonomik entegrasyonun olumlu ve olumsuz yönlerini ayırt etmek için önemli kriterleri belirleyen ilk çalışmadır. Viner'in ekonomik entegrasyon çalışması "statik analizi" olarak, ekonomik entegrasyon durumunda, ticaret yaratma ve ticaret saptırma etkilerini açıklamaktadır.

Ticaret yaratma, iki veya daha fazla ülkenin bir ticaret anlaşmasına girdiği ve ticaretin yüksek maliyetli bir tedarikçi üye ülkeden düşük maliyetli bir tedarikçi üye ülkeye geçtiği durumu ifade etmektedir (Hosny, 2013, s. 135).

Ticaret saptırma (ticaretin yeniden yönlendirilmesi), uluslararası ekonomi ile ilgili ekonomik bir terim olarak, serbest ticaret anlaşması veya gümrük birliği yoluyla daha verimli ama birliğin üyesi olmayan (üçüncü ülke) bir ihracatçıdan daha az verimli ama birliğin üyesi olan bir ihracatçıya geçiştir (Hosny, 2013, s. 135).

Bu durum Viner'in geleneksel ekonomik entegrasyon teorisine göre aşağıdaki Tablo 1.1'deki örnekle gösterilebilir. A ülkesinin B veya C ülkesi ile bir gümrük birliğine katıldığını varsayalım. Her iki durumda da, A ülkesinde X malının yerel fiyatı (36) daha yüksek olduğundan dolayı A ülkesinin bu malı B (25) veya C (15) ülkesinden alacağı daha karlı olacaktır. Böylece, ticaretin yönü yüksek maliyetli bir üyeden (A ülkesinden) düşük maliyetli bir üyeye (B veya C ülkesine) doğru kayacaktır. Bu bir ticaret yaratma örneğidir.

Tablo 1.1. Üç Ülkede X Ürününün Fiyatı

	A Ülkesi	B Ülkesi	C Ülkesi
X Ürünün Fiyatı	36	25	15

Kaynak: (Hosny, 2013, s. 135).

Eğer A ülkesi B ülkesi ile bir gümrük birliğine girerse, ve birliğe üye olmayan ülkelere karşı (C ülkesi) X malına % 100'lük bir tarife koyarsa, bu durumda A ülkesi X malını C ülkesinden değil (30'da satış), belki B ülkesinden (25'te satış) satın alacaktır. Bu nedenle ticaretin yönü, başlangıçta düşük maliyetli üye olmayan bir ülkeden (C ülkesi), yüksek maliyetli bir üye ülkeye (B ülkesi) doğru kayacaktır. Bu bir ticaret saptırma örneğidir.

1.2.2. Modern Ekonomik Entegrasyon Teorisi

Gittikçe yaygınlaşmaya devam eden ikinci yaklaşım ise R. Coase, O.I. Williamson, D. North, C. Arrow tarafından geliştirilmiştir. Bu yaklaşım üzerinde Williamson tarafından daha derin ve kapsamlı bir çalışma yapılmıştır. Williamson, entegrasyonun önemli unsurunun teknoloji değil, ekonomi olduğuna inanmaktadır. Onun bakış açısına göre, entegrasyonun faydaları, çıkarların uyumlu hale getirilmesi, riskin azaltılması ve bilgi akışının azaltılmasıyla elde edilen önemli tasarruflarla ilgilidir (Misko, 2015, s. 3-18).

Bu alt bölümle ilgili tartışmaya başlamanın en iyi yolu, Hasson'un (1962) çalışmasından aşağıdaki sonucu sunmaktır:

"Ticaret sapmasının ve ticaret yaratımının statik analizi yetersizdir "

Yukarıda kaydedildiği gibi, geleneksel ekonomik entegrasyon teorisi kapsamında Viner'in yazdığı kitap, EE etkisini statik analiz ile gösterilmiştir. Ancak, modern EE teorilerine göre, EE'yi incelememiz için statik analiz yetersizdir. Bu nedenle Krauss 1972'de Viner, Cooper ve Massel'in çalışmalarına inceledikten sonra, "EE'yi analiz etmek için statik analiz yeterli değildir" sonucuna vararak, serbest ticaretin gümrük birliğinden daha verimli olduğuna inanmıştır. Bu nedenle Viner'den daha sonra Balassa, Cooper ve Massell ekonomik entegrasyonun refah etkilerini analiz etmek için başka bir araç, yani "dinamik etkiler veya dinamik analizi" geliştirdiler. Onların görüşüne göre, "dinamik etkiler" gümrük birlikleri veya genel olarak

ekonomik entegrasyon oluşturulması için daha etkili veya mantıklı bir ekonomik nedendir. Bu nedenle Sheer, 1981'deki çalışmasında EE teorisinin "statik analizi" yeterli olmadığını ve ayrıca bu teoride "dinamik analiz"in daha önemli olduğunu kanıtlamıştır (Hosny, 2013, s. 138).

Modern ekonomik entegrasyon teorisi işlemsel iktisat teorisidir. Bu yaklaşıma göre ekonomik entegrasyon kavramı, üretimin merkezileşmesi ile büyük endüstriyel komplekslerin oluşturulmasına dayanmaktadır. Modern ekonomik ve üretim örgütlenmesi bu yaklaşımın bir özelliğidir (Rogova & Pavlonov , 2015, s. 5-18).

Söz konusu gelişmekte olan ülkeler olsa bu yaklaşımlarda farklı görüşler mevcuttur. Gelişmekte olan ülkeler için entegrasyon avantajlı olsa da bazen tam tersi de olabilmektedir. Bu konuda Abdel Jaber ve Balassa'nın görüşleri birbirlerinden çok farklı ve tartışmalıdır.

Ekonomik Entegrasyonun geleneksel teorisine göre, katılımcı ülkeler büyüdükçe (ekonomik açıdan), entegrasyonun faydaları da o ülkeler için o kadar önemli olacaktır. Abdel Jaber'e göre, ekonominin büyüklüğü Gayri Safi Milli Hasıla ile ölçülüyorsa, gelişmekte olan ülkeler için entegrasyon avantajları önemsiz şekilde küçüktür (Marinov, 2014, s. 168-175).

Öte yandan Balassa, bu görüşe karşı kendi görüşünü savunmuştur. Balassa entegrasyon kazanımlarının yalnızca entegrasyon düzenlemesine katılan ülkelerin büyüklüğüne değil, aynı zamanda ekonomik büyüme hızlarına da bağlı olduğunu iddia etmiştir. Dolayısıyla, gelişmekte olan ekonomiler entegre sürecinde gelişmiş olanlardan daha yüksek oranda büyüme eğilimini sahip olduklarından dolayı, entegrasyonun faydaları onlar için daha da büyük olacaktır (Balasa, 1962, s. 389-391).

Krugman (1991), bu sürecin dışında kalan ülkelere odaklanarak alternatif bir yaklaşım benimsemiştir. Krugman bölgesel bir entegrasyon düzenlemesinden hariç tutulan bir ülkenin önemli refah kayıplarına maruz kalabileceğini savunmuştur. Ayrıca, küçük bir ülkenin, küçük bir ülkeden ziyade, büyük bir ülkeyle entegre olması veya ona katılmasının daha avantajlı olduğunu iddia etmiştir. Konu ile ilgili, Krugman (1991) pek çok örnek sunmuştur. Analizinde dünyayı kıtalara bölmüş, kıtalarda taşıma

maliyetlerinin sıfır olduğunu varsayarak ticaretin entegrasyon durumunda kıtada daha büyük bir refah sağlayacağını savunmuştur. Krugman, düşük ticaret maliyetlerinin durumu, bölgeselciliği doğal ve faydalı bir politika haline getireceği teoriyi ortaya koymuştur (Karakaya & Cooke, 2002, s. 15).

1.2.3. Ekonomik Entegrasyon Okulları

Ekonomik entegrasyonu incelerken, tüm okullar entegrasyon sürecinin önemli veya gerekli olduğunu anlamakta, ancak entegrasyon mekanizmasını, doğasını, amaçlarını ve konusunu farklı şekillerde yorumlamaktadır. Entegrasyon süreçlerinin incelenmesine yönelik yaklaşımlar liberal ve neoliberal olarak şeklinde ikiye ayrılmıştır.

Ekonomik entegrasyon teorisinin ilk okulu liberal (pazar) okulu (1950-60) olarak kabul edilmektedir. Okulun temsilcilerine göre, entegrasyonun temellerini değişim alanı, ticaret ve pazar ilişkileri gibi unsurlar oluşturmaktadır. Liberal okula göre, entegrasyon özellikle gümrük vergileri olmak üzere, bu alandaki tüm engelleri ve kısıtlamaları kaldırarak katılımcı ülkeler arasında ticaret özgürlüğünü sağlamaktır. Liberal okulun temsilcilerine göre, ekonomik entegrasyon mekanizması sadece piyasa araçlarını içerir ve bu süreçte devletin düzenlemeleri kabul edilmemektedir. Uluslararası ekonomik entegrasyon durumunda piyasa güçlerinin hareketi ne kadar derin olursa, devlet organlarının düzenleyici etkisi de o kadar az olacaktır. B. Ripke ve J. Rueff gibi liberallara göre, altın standardının varlığı ve piyasanın birliği entegrasyonun önemli unsurlarındandır (Misko, 2015, s. 3-15).

Neoliberalizm okul temsilcileri, uluslararası ekonomik entegrasyon mekanizmasının, hem devlet hem de piyasa düzenlemesi olmak üzere iki tamamlayıcı yaklaşımı uyumlu bir şekilde birleştirmesi gerektiğini düşünmektedirler. J.Viner tarafından gümrük birliği içinde entegrasyonun etkileri hakkında bir teori önerilmiştir. Bu öneri okulun uluslararası ekonomik entegrasyon çalışmalarına büyük katkı sağlamıştır (Misko, 2015, s. 7-8). Kaydedildiği gibi, Viner'in çalışması, ekonomik entegrasyonun olumlu ve olumsuz yanlarını ayırt etmek için belirli kriterleri tanımlayan ilk çalışmadır. Çalışma, ekonomik entegrasyona dair statik analiz, ticaret

yaratma ve ticaret saptırma gibi unsurlarla açıklanmış ve şu anda bilinen ekonomik entegrasyon modellerde de kullanılmaktadır (Marinov, 2014, s. 168-175).

Neoliberalistler, uluslararası entegrasyon teorisinin gelişimine dinamiklerdeki entegrasyon sürecini dikkate alarak ve entegrasyon sürecinin aşamalarını ortaya çıkararak bu alanda önemli bir katkı sağlamışlardır. Özellikle de B. Ballasa entegrasyonu hem “süreç” hem de “devlet” olarak kabul etmiştir. J. Viner entegrasyonu, birkaç ülkenin gümrük birliği şeklinde önermiştir. Bu okul çerçevesinde ilk çifte görüş: entegrasyon bir yandan bir süreç, diğer yandan da ekonomi ve siyasetin belirli bir durumu olarak ortaya çıkmıştır (Misko, 2015, s. 5).

Balassa'nın ekonomik entegrasyon teorisine (1961) göre, "ekonomik entegrasyon" terimi hem süreci hem de durumu ifade etmektedir. Bir durum olarak entegrasyon, "ulusal ekonomiler arasında çeşitli ayrımcılık biçimlerinin olmaması" dır. Bir süreç olarak entegrasyon ise, “farklı ulusal devletlere ait ekonomik birimler arasındaki ayrımcılığı ortadan kaldırmaya yönelik önlemlerdir” (Bolaños, 2016, s. 14-20).

Balassa (1962), Cooper ve Massell (1965), bu alandaki araştırmaya yeni bir boyut katan ve ekonomik entegrasyonun dinamik etkileri kavramını tanıtan ilk araştırmacılardandır (Marinov, 2014, s. 168-175).

1.2.4. Ekonomik Entegrasyonla İlgili Farklı Görüşler

Balassa (1961) ekonomik entegrasyonu “bir alandaki ayrımcılığın kaldırılması” olarak tanımlanmıştır. Kahnert'e (1969) göre, “ekonomik entegrasyon ulusal sınırlarda meydana gelen ayrımcılığı aşamalı olarak kaldırma sürecidir”. Bu nedenle, bilimsel olarak, ülkeler arasındaki ayrımcılığı sadece azaltan önlemler entegrasyon değil, işbirliği biçimleri olarak kabul edilmektedir. Allen'e göre ekonomik entegrasyon neredeyse herkes için farklı anlama gelebilir (Hosny, 2013, s. 133-155).

Neo-Keynesçiler: R. Cooper, B.F.Massell, J. Tinbergen ve diğerleri, uluslararası ekonomik entegrasyondan yararlanmak ve ulusal egemenliğin korunmasını en üst düzeye çıkarmak için, entegre ülkelerin iç ve dış politikalarının uyumlaştırılması gerektiğine inanıyorlardı. Bu okul çerçevesinde, J. Tinbergen ilk

önce negatif ve pozitif (olumlu ve olumsuz) ekonomik entegrasyon fikrini ortaya koymuştur (Misko, 2015, s. 5-11).

Uluslararası İktisadi İşbirliği (International Economic Cooperation) tarafından 1945'te "Uluslararası Ekonomik Entegrasyon" (International Economic Integration) adlı yayınlanan kitapta Tinbergen entegrasyon kavramını: bütünleşme, birleşme, dayanışma ve işbirliği gibi anlamlarla tanımlanmıştır. Tinbergen, kitaplarında entegrasyonu, negatif ve pozitif entegrasyon olarak ikiye ayırarak tanımlamıştır. Tinbergen'e göre negatif entegrasyon serbest ticarete ve mal akışına engel olan faktörler ve sınırlamaların ortadan kaldırma sürecidir. Pozitif entegrasyon ise ekonomik entegrasyon için kurumsal yapılaşma ve organizasyonların oluşturulma sürecidir. Tinbergen'e göre ekonomik entegrasyon, uluslararası iktisadi işbirliğinin en uygun düzeye çıkarılmasıdır (Ertürk, 2001, s. 158-165).

Jan Tinbergen'e göre ekonomik entegrasyon "uluslararası ekonominin en çok arzu edilen yapısının yaratılması, optimum operasyonun yapay engellerinin kaldırılması ve kasıtlı olarak tüm istenen koordinasyon ve birleşme unsurlarına getirilmesi" sürecidir (Lin, 1986, s. 2).

Fritz Machlup entegrasyon tanımını her şeyden önce sanayi organizasyon teorisinde kullanmıştır. Machlup bu alanda entegrasyonu, firmalar arasında birleşme olarak belirtmiştir. Fritz Machlup için ekonomik entegrasyon, "farklı ulusal ekonomilerin daha büyük ekonomik bölgeler şeklinde birleşmesi" olarak kabul edilmiştir. (Machlup, 1979, s. 3). Bu kullanım özellikle 2. Dünya Savaşı sonrası dönemlerde yaygınlaşmıştır.

V. Molle, ekonomik entegrasyonu "Bağımsız Devletler" arasındaki ekonomik engellerin kademeli olarak ortadan kaldırılması, ve bu ülkelerin tek bir birim olarak işlev görmeye başlaması şeklinde açıklamaktadır. Ekonomik entegrasyon kendi başına bir amaç değil, aynı zamanda ekonomik ve politik düzenin daha yüksek hedeflerine hizmet etmek için bir araçtır. Bunların arasında refah, barış, demokrasi ve insan hakları bulunmaktadır. Molle, entegrasyonunun en yüksek aşamasını, entegrasyona giren ülkelerin tam birleşmesi durumunda "tam birleşme" olarak tanımlar ki bunun sonucunda

lkeler bir federasyon veya konfederasyon olarak hareket edecektir (Butorina, 2006, s. 136-145).

Türkiye’de konu ile ilgili çok makale, kitap ve tezler bulunmaktadır. Türk yazarları konu üzerinde çalışırken daha çok Türkiye ve AB arasında ilişkiler ve Türkiye’nin AB’ye katıldığı takdirde avantajları ve dezavantajları gibi noktalara odaklanmışlardır. Ama yine de ekonomik entegrasyon teorisi ile ilgili, Seyidoğlu (2003), İncekara (1995), Yiğit (2003), Ertürk (1998-2001) vs. gibi çok sayıda bilim adamları çalışmalarını sürmüştür.

Ekonomik birleşme (entegrasyon) bir grup ülkeler arasında ticareti serbestleştirici politikalarla oluşturacaktır. İktisadi birleşmeler siyasal açıdan bağımsız ülkeleri ekonomik olarak daha bağımlı hala getirecektir. lkeler ekonomik entegrasyonlara katılarak üretim kapasitelerini, kaynak verimliliklerini ve sonunda toplumsal refah düzeylerini artırmayı planlarlar. Sanayileşmiş lkeler ekonomik entegrasyonlara katıldığı takdirde geniş bir piyasa, yüksek kayanak verimliği, içsel ve dışsal ölçek ekonomileri sağlamak, teknolojik gelişmeyi hızlandırmak ve dış rekabeti artırmak gibi avantajlara sahip olacaktır. Az gelişmiş ülkeler ise i piyasalarını birleştirmek yoluyla sanayileşmelerini hızlandırmaya çalışmaktadırlar (Seyidoğlu, 2003).

Uluslararası ekonomik entegrasyon dünya ekonomisinin gelişmesinde doğal bir sonuçtur. Gelişmeler teorik entegrasyon çalışmalarıyla ortaya çıkan olumlu etkilerin olumsuz etkilerden fazla olduğuna göstermektedir. Ancak gene de, bir ülke dış ticaret politikaları izlerken, ulusal ekonominin bir entegrasyon örgütüne katılımdan elde edeceği fayda ve olası zararları göz önünde bulundurmalıdır (Chunikhina & Kosyk, 2015, s. 70-73).

Dünya ekonomisinin uluslararasılaşması ve küreselleşmesi entegrasyon sürecini önemli ölçüde hızlandırmıştır. Özelikle mallar, hizmetler, bilgi, üretim faktörleri için oluşturulmuş küresel pazarlar gibi unsurlar dünya çapında entegrasyon sürecini daha çok hızlandırmıştır. Başta uluslararası şirketler olmak üzere üretim kapasiteleri artmış, yenilikçi mal ve hizmet türleri ortaya çıkmış, bilimsel ve teknolojik gelişmeler için küresel pazar oluşturulmuştur. Küresel finans ağın gelişmesi ve

derinleşmesi ile küresel taşımacılık ve lojistik sistemi de genişlemiştir. Bütün bunlar sayesinde ülkeler arasındaki uluslararası ekonomik alışveriş kolaylaşarak daha fazla ülkeler yakınlaşıp ekonomik entegrasyona katkı sağlanmıştır (Misko, 2015, s. 13-17).

II. Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan entegrasyon hareketleri 1960'lardan sonra hız kazanmıştır. Ancak, dünya ticareti üzerindeki etkisi açısından gerçek gelişme, 1980'den sonra ulusal ekonomilerdeki gelişme ve uluslararası rekabet ile ortaya çıkmıştır. Küreselleşme ile aynı zamanda bölgesel ekonomik entegrasyonlar daha da yaygınlaşmıştır (İncekara, 1995, s. 50-70).

Son yıllarda, entegrasyon süreçleri dünya çapında aktif olarak gelişmektedir. Aynı zamanda, çoğu devletin bu hedefe modern küresel koşullarda tek başına ulaşması zordur. Bu nedenle ekonomik, askeri, politik ve diğer kaynaklar aracılığıyla diğer devletlerle entegre olup böylece modern dünya sisteminde etkili bir güç merkezi olmaya çalışmaktalar. Entegrasyon grupları 20. yüzyılın ortalarından itibaren dünyanın çeşitli yerlerinde görünmeye başlamıştır. Bugün yeni bir küresel entegrasyon süreci dalgaları vardır. Bunun nedeni, küreselleşme ve küresel entegrasyon süreçleri gibi bir olguda ifade edilen "küresel aşamaya" geçiştir. Bu, entegrasyon politikalarının bölgeselden küresel seviyeye doğru ilerlediği ve küresel bölgelere yol açtığı anlamına gelmektedir. (Rogova & Pavlonov , 2015, s. 5-18).

Dünya Ticaret Örgütü'nün 2017'de verilerine göre, örgütte 164 üye ülke bulunmaktadır. Üye ülkeler arasındaki ticaret hacmi, dünya ticaret hacminin yüzde 98'ini oluşturmaktadır. Bu ülkeler arasında entegrasyon sayısı ise 279 olarak belirtilmiştir (Tekin, 2017, s. 1172-1185).

1.3. Ekonomik Entegrasyonun Aşamaları

B. Balassa, klasik hale gelen ve şu anda herhangi bir bölgesel entegrasyon birliğinin gelişimini tanımlamak için büyük talep gören bir entegrasyon geliştirme modeli önermiştir. Dolayısıyla, onun görüşüne göre, entegrasyon Serbest Ticaret Bölgesi'nden (STB) gümrük birliğine yükseliyor, daha sonra ortak bir pazar haline geliyor ve sonra ekonomik ve parasal birliğe dönüşecektir. Balasanın önerdiği entegrasyon modelinde, entegrasyon düşük seviyeden yüksek seviyelere gidecektir.

- Serbest Ticaret Bölgesi (Free Trade Association),

- G m r k Birliği (Customs Union),
- Ortak pazarı (Common Market),
- Ekonomik ve Parasal Birlik (Economic and Monetary Union),
- Tam ekonomik ve politik entegrasyon (Economic and Political İntegration), (Qurbanov, 2006, s. 107-108).

Balassa'nın düşündüğü gibi bu aşamaları sıra ile gerçekleŐmesini çoğu uzmanlar önermektedir. Ertürk'e göre tam bir entegrasyona hemen ulaşmak imkansızdır. Son aşamaya geçmeden önce bundan önceki aşamaları geçmek gerekmektedir. Dolayısıyla, bir aşamadan geçerken, diğer aşamanın Őartlarına hazırlanmak gerekmektedir (Ertürk, 2001, s. 158-165).

Entegrasyon süreçlerinin en yüksek gelişim aşamasına geçiş, bu politik aşamaya geçmektir. Bilindiği gibi, Şu anda yalnızca AB, Balassa'nın entegrasyon planının tüm aşamalarını geçmiştir. Ancak bu siyasi entegrasyonun son aşamasında bile AB ciddi sorunlarla karşı karŐıya kalmıştır. Kalan entegrasyon birlikleri ise, birinci ve kısmen ikinci ekonomik entegrasyon seviyesine ulaşmıştır (Rogova & Pavlonov , 2015, s. 5-18).

Günümüzde ekonomik entegrasyonlar çeşitli Şekillerde kurulabilmektedir. Türleri entegrasyon derecesine göre sınıflandırıldığında: “Tercihli Ticaret Anlaşmaları” en dar ekonomik işbirliği türüdür. Anlaşmaya  ye devletleri tarafından belirli mallar üzerindeki tarifelerin tek taraflı veya karşılıklı olarak azaltılması Şeklinde gerçekleŐecektir (Şanlı, 2008, s. 14-25).

Bu kaynaklardan farklı olarak entegrasyon olgusu coğrafı bölgeye göre üç kategoriye ayrılabilir (Bayraktutan, 2010, s. 12-15):

Ulusal bütünleşme (veya Bölgelerarası Bütünleşme), ekonomik entegrasyonun en küçük aşaması olarak bir ülkenin sınırları içinde, farklı bölgelerin bütünleŐmesidir.

Uluslararası bütünleşme, farklı ülkelerin bir blok içinde ekonomik amacıyla bütünleŐmesidir ki bu ekonomik bütünleŐmeyi ifade etmektedir.

Küresel bütünleşme (k resselleŐme), dünya çapında bütün bağımsız ülkelerin bütünleŐmesidir.

Uluslararası ekonomik entegrasyon birçok şekilde olabilmektedir. Ekonomik entegrasyonlar farklı aşamalar ve koşullarla gelişme gösterebilir. Bu gelişim entegrasyon içindeki ülkelerin içsel ve dışsal ekonomik ve politik gelişim durumlarına göre değişecektir.

Aşağıdaki Tablo 1.2’de görüldüğü üzere Yalçinkaya da Balassa’nın modeli gibi ekonomik entegrasyonu dört aşamalı olarak göstermiştir. Ancak son yıllarda ekonomik ve siyaset kaynaklarında entegrasyonu beş aşamalı olarak gösterenler de vardır. Bu uzmanlara göre ekonomik entegrasyonun son veya beşinci aşaması siyasi birliktir. Biraz eski kaynaklara bakıldığında siyasi birlik, tam ekonomik birliğin içerisinde yer almıştır (bkz. Tablo 1.2.). Modern teoriye göre hali hazırda ancak AB son aşamaya ulaşmıştır ki bu da tartışmalıdır. Zira AB’nin de bu aşamaya ulaşamamış olduğunu düşünenler de mevcuttur. Dolayısıyla, bu bölümde ekonomik entegrasyon beş aşamalı olarak incelenmektedir.

Tablo 1.2. Ekonomik Entegrasyon Biçimleri ve Özellikleri.

Entegrasyon Biçimi	Kısıtlamaların (Kota & Gümrük) Kaldırılması	Ortak Gümrük Sistemi	Üretim Faktörlerinin Serbest Dolaşımı	Ortak Kurum ve Politikalar
Serbest Ticaret Bölgesi	Var	Yok	Yok	Yok
Gümrük Birliği	Var	Var	Yok	Yok
Ortak Pazar	Var	Var	Var	Yok
İktisadi Birlik veya Tam (siyasi) Ekonomik Birlik	Var	Var	Var	Var

Kaynak: (Yalçinkaya , 1997, s. 415).

Aynı zamanda Karluk’a göre ekonomik entegrasyonun ilk aşaması Tercihli Ticaret Anlaşması’dır (TTA). TTA, durumunda iki veya birkaç ülke arasında, ticareti etkileyen tarife ve engeller seçilmiş ürünler için kaldırılacaktır (Karluk, 2014, s. 505-510).

Kaydedildiği gibi, entegrasyon kazanımlarını tartışan ve TTA’nın teorik sonuçlarını açıklayan çalışmalar, Viner’in “Gümrük Birliğinin Sorunu” kitabına

dayanmaktadır. Viner bu çalışmada ticaret ve tercihli ticaret anlaşmaları ile ilgili bilgi vermiştir (Marinov, 2014, s. 168-175). J. Viener'in geleneksel yaklaşımına göre, TTA, tarifeleri düşürmek için bir araç olarak görülüyor, ki bunun sonucunda ülkeler daha düşük maliyetlerle ortak ülkenin iç pazarına girebilirler. TTA, katılımcı ülkelerden belirli ürünlere tercihli erişim sağlayan bir ticaret blokudur. TTA, bir ticaret anlaşması yoluyla, tarifeleri düşürerek yapılır, ancak tamamen kaldırılarak değil. Bu özellikleri ile TTA, gümrük birliklerinden farklıdır (Remchukov, 2015, s. 121-131).

TTA, gümrük vergilerini düşürerek iki ülke arasındaki ticareti genişletmeyi amaçlayan ekonomik bir anlaşmadır. Tüm serbest ticaret alanları, gümrük birlikleri, ortak pazarları, ekonomik birlikleri, gümrük ve para birlikleri ve ekonomik ve parasal birlikler, TTA'nın gelişmiş aşamaları olarak kabul edilmektedir (Brendyeva, 2017, s. 208-217).

Ancak çoğu ekonomik kaynaklarda ekonomik entegrasyonun birinci aşaması STB olarak kabul edilmesinden dolayı, bu tezde TTA, entegrasyonun birinci aşaması olarak kabul edilmemektedir. Çünkü TTA için entegrasyonun koşulları (coğrafi yakınlık, kültürel ve ekonomik benzerlikler vb.) gerekmemektedir.

1.3.1. Serbest Ticaret Bölgesi (STB)

STB, üye ülkeler arasında serbest ticaret anlaşması imzalayan bir ticaret blokunu kapsayan bölgedir. Bu tür anlaşmalar, ticaret engellerini azaltmak için ve birbirleriyle mal ve hizmet ticaretini artırmak için en az iki ülke arasındaki işbirliğini içermektedir. Aynı zamanda STB ekonomik entegrasyonun ilk ve en basit aşaması olarak kabul edilmektedir. Bu aşamaya gelen ülkeler gelecekte bir ekonomik birliğin temelini koymuş olacaklardır.

STB, ilk kez Kasım 1959'da kurulmuştur. Ortak üye olarak İngiltere, Avusturya, Danimarka, Norveç, İsveç, Portekiz, İsviçre ve Finlandiya gibi ülkelerdir. Bir başka STB ise LAFTA'dır (Ahana, 2019, s. 1-3).

STB durumunda, her ülke birliğin dışında kalan ülkelere önceden uyguladığı gümrük tarifeleri kullanılırken, birlik içindeki ülkelerle ise vergileri kaldırmak zorunda kalıyorlar. 1960 yılında kurulan Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi (European

Free Trade Association), Latin Amerika'nın kurulduğu LAFTA (Latin American Free Trade Association) ve Avrupa Ekonomik Alanı (European Economic Area-1994) gibi kuruluşlar bu tür entegrasyonlara örnektir (Şanlı, 2008, s. 14-25). Yani üye ülkeler entegrasyon içinde bağımlıyken birlik dışında bağımsız olarak hareket etmektedirler. Bu durum politik açılarından ve yabancı sermaye hareketleri üzerinde ülkeleri büyük etkilemektedir.

STB, ilk ve en basit entegrasyon şekli olarak kabul edilmektedir. Devletler, bölgeye giren ülkelerin hududunda dış ticarete, gümrük işlemleri ve gümrük vergilerinin kaldırılması yoluyla mal, sermaye, emek piyasalarını genişletmek için onları oluştururlar. Ancak, bu yalnızca bölgede üretilen ürünler için geçerlidir. Üçüncü ülkelerin mallarıyla ilgili olarak, serbest bölgedeki katılımcıların her biri için bağımsız bir dış ticaret politikası uygulanmaktadır. Katılımcıları arasındaki gümrük sınırlarının korunmasının nedeni budur (Chunikhina & Kosyk, 2015, s. 70-73).

STB, bir ekonomik entegrasyonun modeli olarak üye ülkeler arasında önceden belirtilmiş ürünler üzerinden tarife ve kotaların kaldırılmasıdır. Modelin en önemli özelliği, bu tarifelerin üçüncü ülkeler için geçerli olmaması ve birlik içinde tek bir gümrük tarifesinin uygulamasıdır. Bu modele örnek olarak Avrupa'daki "Avrupa Ticaret Alanı" (European Free Trade Association) verilebilir (Tekin, 2017, s. 1172-1185).

Günümüzde ekonomik entegrasyon hareketleri içinde daha sık rastlanılanlar Gümrük Birliği ve STB'dir. Hem STB hem de Gümrük Birliği durumunda birliğe üye olan ülkeler arasındaki gümrük tarifeleri ve kotaları kaldırılması söz konusuysa, aynı zamanda birbirlerinden farklılardır. Gümrük birliklerinde dışa karşı ortak bir gümrük politikası uygulanırken, STB'de her ülke kendi özel tarifesini sürdürmektedir (Seyidoğlu, 2003).

Bu aşamada üye ülkeler, üçüncü ülkelerle ilişkilerinde tamamen kendi çıkarlarına göre bağımsız olarak davranacaktır. Aynı zamanda STB'de tek bir dış tarife yoktur, bundan dolayı bu aşama ekonomik işbirliğinden sonra EE'nin en zayıf aşaması olarak ifade edilmektedir (Ertürk, 2001, s. 158-165).

Entegrasyonun bu aşamasında her ülke serbestçe kendi gümrük politikasını seçmek ile birlikte, birleşmeyi dağıtıcı eğilimlerin ortaya çıkmasına da yol açabilmektedir. STB'deki bir ülkenin endüstrisinin güçlü olmadığı alanlarda çok düşük gümrük oranlarını kabul ederek birleşme içinde bu malların ithalatçısından ihracatçısı olabilir. Bu durumda iki etki ortaya çıkabilir: Entegre içinde yer alan bu malların üreticisi bir ülke varsa ve kendi üreticisini gümrük duvarları ve kısıtlamalarıyla koruyorsa, bu korumayı etkisiz hale getirecek ve aynı zamanda birlik içinde gerilemeler yaratacaktır. Eğer STB'de bu alanda üretici ülke yoksa, gümrük tarifelerini indiren ülke bu alandaki ticareti elde edilmiş olacaktır. STB'deki bu tür problemleri kaldırmak veya çözmek için ek kurallar koymak veya entegrasyonun bir üst aşamasına geçmek gerekmektedir (Mirca, 2016, s. 3-5).

Serbest ticaret, üye ülkeler arasındaki tarifeleri (ithal mallara uygulanan vergi) önemli ölçüde azaltılır ve bazıları tamamen kaldırılacaktır. Her üye ülke, üçüncü ülkeler için kendi tarifelerini tutmaktadır. Serbest ticaret anlaşmalarının genel amacı, ekonomik verimliliği teşvik eden ölçek ekonomileri ve karşılaştırmalı avantajları geliştirmektir (Ahana, 2019, s. 1-3).

1.3.2. Gümrük Birliği

Ekonomik Bütünleşmenin bir diğer aşaması, STB'nin bir adım ötesinde olan Gümrük Birlikleridir. Gümrük Birliği'ne üye ülkeler arasında her türlü ticari yasaklar ortadan kalkarken, üçüncü ülkelere ortak bir gümrük tarifesi uygulanmaktadır (Şinasi, 1996, s. 71).

Entegrasyonun bu aşamasında, birliğe üye olan ülkeler birbirlerinden gümrük maliyeti almama esası ile birlikte üçüncü ülkelere karşı ortak bir tarife uygulayacaklardır. STB'den daha ileri bir adım olarak gümrük birliği, mevcut olan koşullara ek olarak yeni koşullar eklemektedir. Bu koşulların en ilerisi ise üye ülkeler arasında mal ve hizmetlerin serbest dolaşımıdır. Bu durumda üretim faktörlerin serbest hareketi yoktur, ama özellikle sanayi alanındaki üretilen mallarında ortak gümrük tarifesinin uygulaması ile aynı zamanda kısıtlamaların kaldırılması söz konusudur (Mirca, 2016, s. 3-5).

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde uluslararası ticaret alanının en önemli yönlerinden biri, bölgesel gümrükler ve gümrük birliklerin gelişmesidir. Entegrasyonun bu aşamasında üye ülkeler birbirleri ile yapacakları ticaret kapsamında kotaları ve gümrük tarifelerinin kaldırılması ile beraber üçüncü ülkelere karşı birleşmiş veya tek bir gümrük tarifesi kullanmak zorundalar. Tekin'e göre entegrasyonun bugün için en yaygın aşaması bu aşamasıdır ve aynı zamanda dünyada yaygın olarak kullanılmaktadır. Roma Antlaşması ile oluşturulan Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), Gümrük Birliği temelinde inşa edilmiştir. Buna ek olarak, Gümrük Birliği olarak gerçekleştirilen geçmiş entegrasyonlar Alman devletler arasındaki gümrük birlik ve ABD'de kuzey güney arasındaki gümrük birlikleri sayılabilir (Tekin, 2017, s. 1172-1185).

Gümrük birliklerin içinde bulunan bir ülkenin ekonomisi için, birliğin bir çok ülkeden oluşması ve geniş olması nedeniyle birlik içinde en iyi uluslararası iş bölümü sağlanacaktır. Böylece, ticaret yaratmanın etkisi arttıkça entegrasyon olasılığı da artmaktadır. Birlik ülkeleri coğrafi olarak ne kadar yakın konumdaysa, taşıma maliyetleri o kadar düşük ve ticaret hacmi de o kadar yüksek olacaktır. Bu sebeple komşu ülkeler arasında gümrük birlikler kurmak daha yaygın ve daha etkilidir (Hamza & Tamer , 2013, s. 435-444).

Gümrük birlikleri ve serbest ticaret bölgeleri, üye ülkeler için tüm ticaret engellerinin kaldırılması bakımından benzerdir. Bununla birlikte gümrük birliğine üye olmayan ülkelere karşı ortak dış tarife bakımından, serbest ticaret alanından farklıdır.

STB'de, üye devletler tarifelerini ve diğer ticari engelleri üye olmayan ülkelere karşı kendileri korurlar. Bu nedenle, gümrük birliği, STB'den daha sıkı bir entegrasyon biçimidir. Gümrük birliğinde tüm üye ülkeler üye olmayan ülkelere karşı tek bir ekonomik birim olarak hareket edecektir (Mircan, 2016, s. 3-5).

1.3.3. Ortak Pazar

Ortak Pazar birleşme için çok önemli bir aşamadır. Çünkü bu aşamadayken artık ülkeler tam anlamıyla bir birleşmeyi düşünmeye başlayacaktır. Bu aşamada artık üye ülkeler arasında tam entegrasyon veya politik entegrasyonun temeli

oluşturulacaktır. Temeller ne kadar hızlı oluşturulmuşsa entegrasyonun süreci de o kadar hızlanacaktır.

Ekonomik entegrasyonun daha bir ileri aşaması “Ortak Pazar’dır”. Bu aşamanın özellikleri diğer aşamaların özelliklerinden daha geniştir. Ortak Pazar, emek ve sermayeyi kapsayan ekonomik işbirliğin geniş bir türüdür. Günümüzdeki AB ismini taşıyan Avrupa Topluluğu Ortak Pazar’ın en başarılı örnekleri arasında birinci sırada gelmektedir (Şanlı, 2008, s. 14-25).

Ortak bir pazar (ekonomik birlik), ulusal üretim yapısındaki ve ulusal ekonomik politikaları uygulama mekanizmalarındaki farklılıklar nedeniyle kaçınılmaz olarak ortaya çıkan malların, sermayenin, emeğin, enflasyonun hareketindeki tüm engelleri ortadan kaldırması beklenen bir uluslararası ekonomik bütünleşme biçimidir. Bu entegrasyon aşamasında, katılımcı ülkelerin vergi, mali ve iş mevzuatının bir birleşimi vardır (Chunikhina & Kosyk, 2015, s. 70-73).

Ortak pazar, bir grup ülke arasında gümrük birliğinden daha birleşik bir düzenlemeye işaret etmektedir. Ortak pazar, üye ülkeler arasında tarife ve ticaret kısıtlamalarının kaldırılmasını ve ortak bir dış tarifenin kabul edilmesini içerir. Bunun ötesine bile geçiyor ve üye ülkeler arasında emeğin ve sermayenin serbest dolaşımını sağlayacaktır. Dolayısıyla, ortak bir pazar durumunda, üye ülkeler arasında malların ve faktörlerin serbest ve entegre bir hareketi vardır (Mircan, 2016, s. 3-5).

Ortak pazar durumunda, hizmetler ve sermaye gibi ekonomiyi genişleten unsurlar ve karşılaştırmalı avantajlar sağlayan diğer unsurlar, üye ülkeler arasında hareket etmekte serbesttir. Ancak, her ulusal pazarın ürün standartları gibi kendi kuralları vardır. Ancak bu kuralları ekonomik entegrasyonu engelleyici anlamında gelmez, çünkü bu kurallar önceden üye ülkeler arasında belirtilmiştir (Qurbanov, 2006, s. 107-108).

1.3.4. Ekonomik Birlik

Ekonomik Birlik Balassa’nın modeline göre ekonomik entegrasyonun son aşamasıdır ve parasal birlik ise ekonomik birliğin içeresindedir. Ancak modern teorilere göre ekonomik birlik entegrasyonun dördüncü aşaması olarak kabul

edilmektedir. Bu aşama tam birlik için ülkelerin hazır olduğu anlamına gelmektedir. Bu aşamadan sonra modern teoride ‘Tam Birlik’ veya ‘Politik Birlik’ gelmektedir. Bazen bu aşama, son aşama veya “Tam Birlik” olarak ifade edilebilmektedir.

Ekonomik entegrasyon sürecinin son aşaması olan Ekonomik Birliği, ortak bir pazardan daha ileri bir entegrasyon hareketidir ve ulusal politikalara bağlı kalmayı gerektirecektir. Ülkeler ekonomik bir birleşme oluşturmak için ekonomik, maliye, para ve sosyo-ekonomik politikaları birleştireceklerdir (Emin, 2006, s. 50-70).

Ekonomik bir birlik olması durumunda, iki veya daha fazla ülke ortak bir pazar oluşturacaktır. Ayrıca, maliye, para, döviz kuru, sınai ve diğer sosyo-ekonomik politikalarını uyumlulaştırmaya ve birleştirmeye devam edeceklerdir. Üye ülkeler ortak bir para birimi ve bankacılık sistemine sahip olmaya çalışırlar. Ekonomik Birlik örneği, 1948'de başlangıçta bir gümrük birliği olarak oluşan BENELUX'dur, (Belçika, Hollanda ve Lüksemburg dahil) ki 1960'da bir ekonomik birliğe dönüşmüştür. Bu ülkeler şimdi AB'ye katılmıştır. Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ise, 1991 yılında kendisini AB olarak adlandırılarak bir ekonomik birliğe dönüştürülmüştür (Bolaños, 2016, s. 14-20).

Ekonomik Birliğin bir diğer unsuru Para Birliği'dir. Para Birliği, üye devletlerin ulusal para birimleri arasındaki sabit bir döviz kuru ilişkisine dayanmaktadır ve ulusal para ve maliye politikalarının uyumlaştırılmasını öngörmektedir. Parasal Birliğe geçişin önemli nedenlerinden biri uluslararası ödemeleri kolaylaştıracak bir rezervin oluşturulmasıdır (Halil , 2009).

Para birliği, iki veya daha fazla ülkenin aynı para birimini kullandığı bir döviz kuru anlaşmasıdır. Tarihsel olarak, para birlikleri hem ekonomik hem de politik düşüncelere dayalı olarak oluşturulmuştur. Para Birliği durumunda, genel olarak birliğe üye ülkeler arasında tek bir para politikası tesis edilecek ve tek bir merkez bankası kurulacaktır. Genellikle bir para birliği, ortak banknot ve madeni paraların kullanılmasını içermektedir (Kuznetsov , 2015, s. 250-255).

21. yüzyılın başında para birliğinin en önemli örneği çoğu AB ülkesi arasında, Euro'nun tek bir para biriminin oluşturulması olmuştur. Bu örnek, bir parasal birlik kurma sürecinde ekonomik ve politik faktörlerin karşılıklı etkileşimini göstermektedir.

Ekonomik açıdan bakıldığında, bir para birliği, gittikçe entegre olan bölgesel bir pazarda işlem maliyetlerinin düşürülmesine yardımcı oluyordur. Aynı zamanda fiyat şeffaflığının artmasına yardımcı olarak bölge içi rekabeti ve piyasa verimliliğini artırmaktadır. Buna ek olarak, parasal birlik, AB'nin siyasi entegrasyonunu ilerletmek için önemli bir adım olarak kabul edilmektedir (www.britannica.com, 2019).

1.3.5. Siyasi veya Tam Birlik

Günümüzde sadece AB siyasi veya tam birlik aşamasına ulaşmıştır. Ancak bu siyasi birliğin geleceği ne olacak sorusu bugün çok tartışılabilir hale gelmiştir. Özellikle 31 Ocak 2020'de İngiltere'nin AB'den ayrılması bu konuyu gündem haline getirmiştir.

AB, 27 ülke arasında Avrupa kıtanın çoğunu kapsayan benzersiz *bir ekonomik ve siyasi birliktir*. AB'nin kurulma süreci İkinci Dünya Savaşından sonra başlamıştır. İlk adımlar ekonomik işbirliğini teşvik etmek, fikir birliği, birbirleriyle ticaret yapan ülkelerin ekonomik olarak birbirine bağımlı hale getirmek ve ülkeler arasında çatışmayı sona erdirmektir. Sonuç, Belçika, Almanya, Fransa, İtalya, Lüksemburg ve Hollanda olmak üzere altı ülke arasındaki ekonomik iş birliğini desteklemek için 1958 yılında kurulan Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) olmuştur (www.europeunion.com, 2020).

Entegrasyon hareketleri siyasi yakınlaşma getirmektedir. Ekonomik entegrasyonlar ortak bir geçmişe ve ortak ekonomik çıkarlara dayalı olmadıkça siyasi entegrasyon gerçekten mümkün değildir (Emin, 2006, s. 50-70).

Modern kaynaklarda ekonomik entegrasyonun ayrı ve son aşaması gösterilen siyasi veya tam birlik EE'nin son aşamasıdır. Entegrasyon hareketlerinin temel amacı olmasa da siyasi birlik bu hareketler içinde can alıcı noktalarının başında gelmektedir. Ekonomik entegrasyon sürecinde, iktisadi şartlar ülkeler arasında iç bağımlılığa yol açacaktır. Ülkeler arasında mal ve hizmetlerin serbest dolaşımı ve ticarete engelleyen faktörlerin kaldırılması bu süreçte önemlidir. Fakat başarılı bir entegrasyon için siyasi yakınlaşma ve bunun dünya çapında ortak çıkarlar için kullanılması da çok önemlidir (Ertürk, 1998, s. 10-13).

Tam ekonomik entegrasyonun esas özellikleri, aynı mal veya hizmetlerin bölgenin her ülkesinde aynı fiyat olmasıdır. Yani entegre olmuş ülkeler arasında tamamen akışkan ve tamamen birbirini ikame eden malların fiyatları aynı olması ile birlikte aynı net marjinal fayda değerine sahip olmalıdır. Tam ekonomik entegrasyonun diğer özellikleri: seyahate, ticarete, yatırım hareketlerine, ödemelere ve göçe hiç bir sınırlama olmamalıdır. Parasal entegrasyon ve vergilerin harmonizasyonu da tam entegrasyonların önemli özelliklerindedir (Ertürk, 2001, s. 158-165).

1.4. Ekonomik Entegrasyon Örnekleri

Bölgesel veya ekonomik entegrasyon, yeni bir kavram olarak II. Dünya Savaşı'nı sonunda ortaya çıkmıştır ve bu yana kadar tartışılmaktadır. Bu yola ilk çıkanlar Batı Avrupa devletleriydi. 1950'de, Avrupa Ödeme Birliği, 1951'de - Avrupa Kömür ve Çelik Birliği (EUSC), 1957'de - Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), 1959'da - Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA) kurulmuştur. 1949'da, SSCB ile Orta ve Doğu Avrupa'daki sosyalist devletler arasında Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi kurulmuş ki daha sonra Moğolistan, Küba ve Vietnam'ın katılması ile faaliyetine devam etmiştir. 1960-1970'lerde, Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN) ve Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (ECOWAS) dahil olmak üzere, Asya, Afrika ve Latin Amerika'da (LAFTA) çok sayıda gelişmekte olan ülkeler arasında birlikler ortaya çıkmıştır. 1980-1990'ların başında, Kuzey Amerika Serbest Ticaret Birliği (NAFTA) Güney Amerika Ortak Pazarı (MERCOSUR) ve SSCB çöküşünden sonra eski ülkeler arasında Bağımsız Devletler Topluluğu gibi bloklar kurulmuştur (Olga, 2005, s. 136-145).

1.4.1. Avrupa Birliği (AB)

Günümüzdeki en başarılı entegrasyon olan AB, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra komşular arasında sık ve kanlı savaşlara son vermek amacıyla kurulmuştur. Kalıcı barışı sağlamak için Avrupa'da ilk adımlar 1950 lerde atılmıştır. 1950'den itibaren bu amaca ulaşabilmek için 'Avrupa Kömür Çelik Topluluğu' vasıtasıyla Avrupa ülkelerinin arasında ekonomik ve politik birleşme başlamıştır (Nikonov , 2015, s. 6-10). Bu anılaşma altı ülke: Belçika, Fransa, Almanya, İtalya, Lüksemburg ve Hollanda

tarafından imzalanmıştır. Bu tarihi anıtlaşmaya imzalayan altı ülke AB'nin kurucularıdır. 1950'lerde doğu ve batı arasında soğuk savaş başlamıştır. 1956'da ise Macaristan'da Komünist rejime karşı çıkan protestolar Sovyet tanklar tarafından durdurulmuştur. Ama bu karışık olaylar AB'nin kurulma sürecine engel olamamıştır (Avilova, 2012, s. 279-280).

1 Ocak 2020'de AB'nin nüfusu 447,7 milyon kişiye ulaşmıştır (www.eurostat.eu, 2020). Uluslararası Para Fonu, verilerine göre 2019'da AB'nin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'sı (GSYİH) 18,2 trilyon dolar olmuştur. 2019'da kişi başına düşen GSYİH'si ise 35,623 (nominal) dolar olarak GSYİH'si % 1,7 büyümüştür (www.imf.org, 2019).

1957'de "Roma Anıtlaşması" vasıtasıyla "Avrupa Ekonomik Topluluğu" veya "Ortak Pazar" kurulmuştur. 1960'larda ise anıtlaşmaya üye olan ülkeler arasında gümrük vergileri kaldırılmıştır. 1 Ocak 1973'te Danimarka, İngiltere ve İrlanda AB'ye katılarak üye ülkeler 9'a ulaşmıştır. Avrupa'da son diktatörlükler, 1974'te Portekiz'de ve 1975'te ise İspanya'da sona ermiştir. Aynı zamanda bu olaylar AB'nin kurulma sürecini kolaylaştırmıştır. 1981'de Yunanistan AB'nin 10. üyesi olmuştur. Seneler sonra AB 1986'da Tek Avrupa Kanun anıtlaşmasını imzaladı, ki bu anıtlaşma sınırları içinde sorunları çözmeyi ve "Tek Pazar'ı" kurmayı amaçlamıştır. 9 Kasım 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması ve 1990'da Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesi AB'nin kuruluş sürecinde önemli olaylardan olmuştur (www.europa.eu, 2020).

1990 – 1999 Sınırları olmayan bir Avrupa

Orta ve Doğu Avrupa'da komünizmin çöküşüyle Avrupa'lılar daha yakın komşular olmuştur. 14 Haziran 1985'te, malların, sermayenin ve vatandaşların serbest dolaşımına ilişkin 'Schengen' Anlaşması imzalanmıştır. Bu dönemde insanların pasaportlarını sınırlarda kontrol ettirmeden, yavaş yavaş insanların seyahat etmeye sağlayan "Schengen" anlaşması sonuç vermeye başlamıştır. Milyonlarca genç, AB desteği ile üye olan ülkeler arasında eğitim görmüş ve böylece ideoloji birleşme de sağlanmıştır (Ria Novosti, 2007).

Daha sonra AB ülkeleri arasında en yüksek entegrasyona elde etmek için Euro'nun oluşturulması kararı verilmiştir. AB'nin tek para birimi olarak Euro üye ülkeler arasında gayri nakdi olarak 1 Ocak 1999'de ve nakit banknotlar ise 1 Ocak 2002'den itibaren kullanılmaktadır (Nemçikov, 2011, s. 3-8).

11 Eylül 2001 olaylardan sonra AB ülkeleri arasında 'Teröre Karşı Savaş' politikası ortaya çıktı ve bu dönemlerde ülkeler birlikte daha çok çalışmaya başlamıştır. 2008 Mali Kriz AB'nin ekonomisine sert etkiledi ki bunun sonucunda AB 'Bankacılık Birliği'ni kurmuştur. 2013'te ise Hırvatistan AB'nin son ve 28. üyesi olmuştur. 2014'te Rusya'nın Kırım'ı işgalinin ardından AB yeni bir güvenlik politikası oluşturmuştur (www.europa.eu, 2020).

Şu an Karadağ, Sırbistan ve Arnavutluk ise AB üyeliğine aday ülkelerdir. AB'ye katılım müzakerelerini Türkiye, Karadağ ve Sırbistan devam ettirirken AB'ye potansiyel aday olarak görülen ülkeler: Bosna Hersek ve Kosova'dır. AB'ye adaylık başvurusunu son olarak 12 Mart 2015 tarihinde İzlanda ise geri almıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Bakanlığı, 2019).

2016 Haziran ayında İngiltere'de yapılan referandumda halkın % 52'si İngiltere'nin AB'den ayrılmasına oy vermiştir. İngiltere, AB'den çıkışa 'Brexit' ismini vermiştir. Dolayısıyla, İngiltere'nin AB'dan çıkması için iki yıllık müzakereler süreci başlamıştır. Sonuç olarak genel seçimlerden sonra 31 Ocak 2020'de İngiltere AB'dan resmi olarak çıkmıştır (www.bbc.com, 2020).

AET'nin ortak politikaları, belirli alanlarda Roma anlaşmasında öngörülmektedir. Bu alanlar: tarım politikası, rekabet politikası, ulaştırma politikası ve ticaret politikasıdır (Seidoğlu, 2001). Dolayısıyla, bunların dışında aynı zamanda AB'ye üye ülkeler arasında diğer önemli ortak politikalar: AB'nin Ekonomik ve Para Politikası, AB'nin Vergi Politikaları, AB'nin Çevre Politikaları, AB'nin Enerji Politikaları, AB'nin Ulaştırma Politikaları, AB'nin Telekomünikasyon ve Bilim-Araştırma Politikaları, AB'nin Balıkçılık Politikaları gibi yürütülmektedir (Nemçikov, 2011, s. 3-8).

AB'nin başarılı birlik sayılma nedenlerinin arasından biri AB'nin kurumlarıdır. Bunlar: Avrupa Parlamentosu (1957), Avrupa Komisyonu (1952), Avrupa Birliği Konseyi, Avrupa Birliği Zirvesi (1992), Avrupa Birliği Adalet Divanı (1952), Avrupa Sayıştay (1975), Avrupa Merkez Bankası (1998) gibi önemli kurumlardır (Pedrosa, 2013, s. 3-4).

Kaydeildiği gibi, günümüzde AB, tek ekonomik entegrasyondur ki tüm entegrasyonun aşamalarına ulaşarak artık bir ekonomik ve politik birlik olarak uluslararası arenada aktif olarak faaliyet göstermektedir.

1.4.2. Latin Amerika Serbest Ticaret Birliği (LAFTA)

LAFTA (The Latin American Free Trade Association), 1960 yılında Arjantin, Brezilya, Şili, Meksika, Paraguay, Peru ve Uruguay tarafından Montevideo Antlaşması kapsamında oluşturulmuştur. İmzacılar Latin Amerika'da bir pazar yaratmayı umarak üye ülkeler arasında tarife indirimler sunmuştur. LAFTA kurulduğunda yedi üyeye sahipti ve ana amacı, on iki yıllık bir süre boyunca ticaretlerinin çoğunluğundaki tüm gümrük ve kısıtlamaları kaldırmaktır. 1960'ların sonlarında LAFTA bölgesi 220 milyonluk bir nüfusa sahipti ve yılda yaklaşık 90 milyar dolar mal ve hizmet üretmekteydi. Aynı dönemde, kişi başına düşen ortalama GSYİH'si yaklaşık 440 ABD dolar civarındadır (Yudelman, 1969, s. 23).

1970 yılına gelindiğinde LAFTA, Bolivya, Kolombiya, Ekvador ve Venezuela gibi dört Latin Amerika ülkesini daha kapsayarak artık on bir ulustan oluşuyordu. 1980 yılında LAFTA, Latin Amerika Entegrasyonu Derneği (ALADI- Asociación Latinoamericana de Integración/ ispanyolca, Latin American Integration Association, ingilizce) olarak yeniden adlandırıldı ve şu anda 13 üyesi var: Arjantin, Bolivya, Brezilya, Şili, Kolombiya, Küba, Ekvador, Meksika, Panama, Paraguay, Peru, Uruguay Doğu Cumhuriyeti ve Venezuela (Stephen & Sima Atri, 2011, s. 11).

LAFTA'nın amacı Latin Amerika'da bir STB oluşturmak, bölgesel ticareti ve bölgenin ABD ve AB ile genel ticaretini teşvik etmektir. Bu hedeflere ulaşabilmek için birkaç kurum öngörülmüştür (Stephen & Sima Atri, 2011):

- Dışişleri Bakanları Konseyi;

- Tüm Katılımcı Ülkelerin Konferansı;
- Daimi Konseyi;

Bir STB olarak, LAFTA anlaşmasının önemli sınırlamaları vardır: hizmetlere değil, yalnızca mallara atıfta bulunur ve politikaların kordinasyonunu içermezdir. Bu nedenle, örneğin siyasi ve ekonomik bir entegrasyon olarak AB ile karşılaştırıldığında, LAFTA entegrasyonu çok sınırlıdır (Kostyunina, 2006, s. 431).

Bir STB olarak, LAFTA'nın bir diğer sorunu da üye ülkelerin farklı ekonomik seviyelerden oluşmasıdır. LAFTA üye ülkelerin ekonomik seviyeleri üç farklı gruba ayrılabilir: birinci Brezilya ve Arjantin'den, ikinci Kolombiya, Şili, Peru, Uruguay ve Venezuela'dan ve üçüncü grup ise Bolivya, Ekvador ve Paraguay'dan oluşmaktadır (Mathis, 1969, s. 12).

1.4.3. Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN)

ASEAN (Association of Southeast Asian Nations), neredeyse tüm Güneydoğu Asya'yı kapsayan jeopolitik bir bloktur. ASEAN, 8 Ağustos 1967'de "ASEAN Deklarasyonu" (daha çok "Bangkok Deklarasyonu" olarak bilinir) imzalanarak Bangkok'ta kurulmuştur. Siyasi, ekonomik ve kültürel bir bölgesel hükümetler arası organizasyonu olan ASEAN'ın 10 üyesi vardır. Endonezya, Malezya, Filipinler, Singapur ve Tayland tarafından kurulan ASEAN, daha sonra Brunei, Kamboçya, Laos, Myanmar ve Vietnam'ı da kapsayacak şekilde genişlemiştir (Stephen & Sima Atri, 2011, s. 4).

Bangkok Deklarasyonu uyarınca organizasyonun hedefleri şunlardır (ASEAN Deklarasyon, 1967):

- BM Şartı ilkelerine bağlı kalarak bölgede barış ve istikrarın sağlanması;
- İşbirliği ve karşılıklı yardımlaşma temelinde üye devletlerin ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimini hızlandırmak;
- Benzer hedeflere sahip olan global ve bölgesel uluslararası kuruluşlarla karşılıklı yarar sağlayan işbirliğini sürdürmek;

ASEAN'ın toplam GSYİH'si 2,8 trilyon ABD doları, nüfusu 650 milyon kişi ve arazisi 1,7 milyon mil karedir (Hindistan'ın kara alanından daha büyük). 650 milyon kişi ile ASEAN dünyanın en büyük 3. nüfusuna sahiptir. ASEAN'ın topluluk oluşturma çabalarının üç ana alanı vardır: Siyasi Güvenlik Topluluğu, Ekonomik Topluluk ve Sosyo-Kültürel Topluluk. ASEAN, topluluk oluşturma hedeflerine ulaşmak için altı ayda bir ASEAN Zirveleri ve bir dizi bakanlık ve çalışma düzeyi toplantıları düzenlenmektedir (www.usasean.org, 2019).

ASEAN'ın en üst kurumu, üye ülkelerin liderlerinin (devlet ve hükümet başkanları) yılda iki kez düzenlenen zirvesidir. Zirve genellikle 3 gün sürer ve bölgedeki organizasyonun ortaklarıyla toplantılar yapılır. Aynı zamanda yılda birkaç kez düzenlenen dışişleri bakanları toplantıları ASEAN'ın ikinci kurumudur. Ayrıca her yıl maliye, ekonomi ve tarım bakanları toplantıları yapılmakta, ancak en önemli kararlar dışişleri bakanlarının onayı ile alınmaktadır. Daimi Sekreteryaya Cakarta'da bulunmaktadır ve Genel Sekreter tarafından yönetilmektedir (görev süresi 5 yıldır). Günlük yönetim, başkanlık eden ülkenin dışişleri bakanından oluşan daimi bir komite ve diğer üye ülkelerin büyükelçileri tarafından yürütülmektedir (ASEAN Deklarasyon, 2015, s. 8-10).

Ayrıca ASEAN bünyesinde yılda 300'den fazla etkinliğin yapılmasına imkan veren 29 komite, 122 çalışma grubu ile çalışmalar yürütülmektedir. Güneydoğu Asya'da nükleer silahsız bir bölge yaratma çabaları, birliğin dış politika faaliyetlerinde önemli bir rol oynamaktadır. İlgili anlaşma 1995 yılında Bangkok'ta imzalanmış ve 1997'de yürürlüğe girmiştir (Kamlaytong, 2014, s. 177-179).

Birlik, Çin, Japonya, Kore Cumhuriyeti, Hindistan, Avustralya ve Yeni Zelanda ile ortak serbest ticaret anlaşmaları imzalanmıştır. Ayrıca, 2024 yılına kadar bir ASEAN serbest ticaret bölgesi artı Çin, Kore Cumhuriyeti ve Japonya'nın oluşturulması planlanmaktadır. ASEAN, Asya-Pasifik bölgesinde güvenliği ve işbirliğini sağlamak için dünyanın 9 önemli ülkesi ve AB ile sürekli işbirliği yapmaktadır. Bu ülkeler: Avustralya, Hindistan, Kanada, Çin, Yeni Zelanda, Kore Cumhuriyeti, Rusya, ABD ve Japonya'dır. 2005 yılından beri ASEAN ve bu ülkeler arasında yılda bir kez Zirveler düzenlenmektedir (Arunova, 2010, s. 90-92).

Gözlemciler, son yıllarda ABD'nin Güneydoğu Asya'da kendi etkisini güçlendirmeye giderek daha fazla önem verdiğini belirtmektedir. Bu nedenle bölge, Çin ve ABD arasındaki ana çatışma arenasına haline geliyor, ve ASEAN, Güneydoğu Asya'da istikrarın korunmasında giderek daha önemli bir rol oynamaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ (AEB)

25 Aralık 1991'de Sovyetler Birliği'nin Cumhurbaşkanı Mihail Gorbaçov, kimsenin beklemediği bir anda, televizyon ve radyo aracılığıyla, Sovyetler Birliği'nin dağıldığını ilan etmiştir. Bu deklarasyon ile Gorbaçov, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni (SSCB) oluşturulan 15 ülkeyi tamamen bağımsız olarak ilan etmiştir. Bir gün sonra, yani 26 Aralık 1991'de Sovyetler Birliği resmen dağılmıştır. Bu durumun sonucunda, SSCB yerine 15 yeni devlet dünya politik sahnesinde ortaya çıkmıştır.

Bu olaydan sonra bile bazı ülkeler Rusya'dan ayrılmak istememişler ve farklı örgütler ve birlikler kurarak eski Rusya'ya dönmek istemişlerdir. Rusya da bu durumdan faydalanacağını biliyordu ve hem bunun için hem de egemen bir güç olmak için sömürgecilik politikasına tekrar başlamıştır. Tekrar Gorbaçov'un yaptığı hatayı yapmamak için Rusya'da yeni siyaset alanına giren siyasetçiler, eski Sovyetleri yeniden kurmayı hayal ediyorlardı. Bu hayali gerçekleştirmek için güçsüz ve bağımsızlık tecrübesi olmayan ülkelere çok katkı sağlamışlardır.

Bu bölümde Sovyetler Birliği'ni çöküşünden günümüze kadar eski Sovyet ülkeler ve Rusya arasında kurulan ekonomik, politik ve askeri örgütlerin tarihi incelenmektedir. Konuyu daha iyi incelemek için ilk olarak, Rusya'nın 20. yüzyılda bu ülkeleri nasıl yönettiği ve işgal altında tuttuğunu, yani Sovyetler Birliği'nin tarihine kısaca değinilecektir. Ardından, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Rusya, AB modelini kullanarak, yeni Sovyetler Birliği'ni, yani Avrasya Ekonomik Birliği'ni nasıl kurmaya çalıştığı açıklanacaktır.

1 Ocak 2015'te Avrasya Ekonomik Birliği faaliyetine başlamıştır. AEB'nin tarihini ve durumunu daha iyi anlayabilmek için bu bölümde: AEB'nin kuruluş süreci, aşamaları, ortak politikaları ve kurumları gibi faktörler hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra ise EB'ye üye olan ülkeler, ve bu ülkelerin sosyo-ekonomik durumu ile ilgili bilgi verilmektedir. Bölümün sonunda ise Avrasya Ekonomik Birliği'nin genel sorunları ve geleceği hakkında bilgi verilmiştir.

2.1. Sovyetler Birliği Hakkında Genel Bilgilendirme

Sovyetler Birliği'nin bir devlet olarak kurulması, 1922'de Vladimir Lenin döneminde gerçekleşmiş ve daha sonra, Joseph Stalin yönetiminde SSCB bir süper güce dönüşmüştür. Bu süreçte SSCB'nin başında tüm iktidar organlarını kontrol eden Komünist Parti vardı. Yönetim ile ilgili önemli konulara dair nihai karar her zaman Moskova'daki Komünist Parti'nin merkezinden alınmaktaydı.

SSCB, 1922-1991 döneminde Doğu Avrupa, Kuzey Asya, Orta ve Doğu Asya'nın bazı bölgelerini kapsayan, 20. yüzyılın en büyük devletlerinden biridir. Ekim 1917'de Sosyalist Devrim'den sonra, 30 Aralık 1922'de, Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Belarus Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Transkafkasya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti ülkeleri tarafından, Moskova'yı başkentleri yapan tek bir devlet olarak SSCB kurulmuştur. SSCB'ye üye olan ülkeler birlikten serbest çıkış hakkına sahiptiler (SSCB'nin Kuruluş Sözleşmesi-1922).

SSCB, kurulduktan sonra, sosyalist sistemi artık dünyanın her bölgesinde gittikçe yaygınlaşmıştır. Asya, Avrupa, Afrika ve hatta Amerika'ya kadar yaygınlaşan sistem artık batı ülkeler için büyük tehlike haline gelmiştir. Batı ülkeler kapitalizmi korumak ve sosyalizmi yıkmak için her şeyi yapmaya razıydılar ki bunun sonucunda 2. Dünya Savaşı patlak vermiştir (Slavskaya, 2019, s. 1-2).

22 Haziran 1941'de müttefiklerin desteğiyle Almanya SSCB'ye saldırmıştır. 1945'te SSCB 2. Dünya Savaşı'ndan galip çıkmıştır ve ABD ile birlikte süper güç haline gelmiştir. Savaştan sonra, Sovyetler Birliği dünya sosyalizm sistemine egemen oldu ve aynı zamanda Birleşmiş Milletler'in (BM) kurucu ortağı olarak BM Güvenlik Konseyi'nin veto hakkına daimi olarak sahip olmuştur (Encyclopedia Britannica, 1941).

Bölge açıdan, 20. yüzyılın en büyük devleti olan SSCB, varlığı sırasında sınırları birkaç kez değişmiştir. Bunun nedeni yukarıda ifade edildiği gibi, SSCB'de

yer alan ülkeler birlikten, özgürce ayrılma hakkına sahip olmalarıdır (Raspad SSSR, 2020). Coğrafi bakımından bakıldığında, çöküş döneminde (Ağustos 1991 itibarıyla), SSCB'nin toplam alanı 22.4 milyon kilometrekaredir. Çöküş sırasında SSCB, dünyanın yaşadığı toprakların neredeyse 1/6'sını işgal etmiştir. Özellikle Avrasya kıtasının % 60'ını işgal etmiştir ve ABD'den 2-3 kat daha büyük ve tüm Kuzey Amerika kıtasından biraz daha küçüktür. SSCB kara yoluyla, altısı Asya'da (Kore, Çin, Moğolistan, Afganistan, İran ve Türkiye) ve altısı Avrupa'da (Romanya, Macaristan, Çekoslovakya, Polonya, Norveç ve Finlandiya) olmak üzere toplam on iki ülke ile sınır komşu olmuştur. Deniz yoluyla ise iki ülke, ABD ve Japonya ile sınırlara sahiptir (Kuşnir, 1990).

1990 yılında yani çöküş döneminde ekonomi açısından, GSYİH hacmine göre SSCB dünyada ikinci sıradaydı. 20. Yüzyılın en büyük devletinde, işsizlik oranı % 2-1'ken enflasyon oranı ise % 14 civarındaydı. SSCB o zamanda, 294 milyon nüfusa sahipken, endüstriyel üretim açısından dünyada ikinci (küresel hacmin % 16.5'i) sırada yer almaktadır (The World Factbook, 1991).

Politik açıdan bakılacak olursa, kronolojik olarak Aralık 1991'deki olaylar şöyle gelişmiştir: Belarus, Rusya ve Ukrayna'nın (o zaman Sovyet cumhuriyetleri) başkanları - Belovezhskaya Pushcha'da (Belarus'da bir bölge) daha kesin olarak Viskuli köyünde tarihi bir toplantı için toplanmıştır. 8 Aralık'ta Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) oluşturulması ile ilgili 'Belovejsky Antlaşma'sını imzalamışlar ve bu antlaşma ile SSCB'den ayrılmışlar. Aslında, 'Belovejsky Anlaşması' SSCB'yi yok etmedi, ancak mevcut durumu belgelemiştir (Slavskaya, 2019, s. 1-2).

SSCB'nin çöküş nedenleri ile ilgili çok sayıda çalışma mevcuttur. Aşağıdaki nedenler ise en önemli olarak kabul edilmiştir: Sovyet toplumunun otoriter doğası, Bir ideolojinin egemenliği, Sovyet sisteminde başarısız reformlar, genel kıtlık, kapsamlı ekonomi, Sosyalist ekonomik sisteme güvensizlik krizi, dünya petrol fiyatlarındaki düşüş, milliyetçi eğilimlerin artması ve Moskova'nın karar almak için tek merkez olması gibi unsurlardır (Shevskiy , 2017, s. 113-119).

Yukarıdaki nedenler doğu, batı ve özellikle Rus yazarların kaynaklarında sık görülmektedir. Ancak belki de SSCB çöküşü ile ilgili, daha şu ana kadar kimsenin bilinmediği stratejik ve jeopolitik nedenleri de mevcuttur. Özellikle SSCB tarihine bakıldığında tüm bu olaylar son bir yıl içerisinde olmuştur ki bunlar şüphesiz bu teoriyi daha da güçlendirmektedir.

2.2. Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Günümüze Kadar Geçen Süreçte AEB'nin Kuruluş Süreci

Günümüzde, uluslararası bölgesel entegrasyon, küreselleşmedeki en etkili trendlerden biridir. EE, devletlerin çeşitli uluslararası ve bölgesel kuruluşlara katılmalarına izin verir, bu nedenle entegrasyon hem her katılımcı ülke hem de tüm üye ülkeler için faydalıdır. Ayrıca devletler birleştikten sonra güvenlik, ekonomi ve kültür gibi alanlarında da avantajlar elde etmekteyken bütün bunları tek başına başaramazlar.

Bölgesel entegrasyon örneklerinden bahsettiğimizde elbette herkes Avrupa'yı ve AB'yi hatırlıyordur. Ortak bir tarih, siyaset ve kültür sayesinde, AB artık yüksek bir entegrasyon seviyesine ulaşmış ve dünyadaki ilk başarılı entegrasyon grubu olmuştur. AB'nin olumlu örneği, dünyanın farklı bölgelerindeki diğer ülkeleri entegrasyon yolunu izlemeye teşvik etmektedir. Ancak dünyanın diğer bölgeleri Avrupa gibi benzersiz özelliklere sahip değildir, bu nedenle entegrasyonda başarılı olmaları çok zordur (Kamlaytong, 2014, s. 177).

Dolayısıyla, Avilova'ya göre AB'nin EE deneyimini incelemek ve AEB'nin kurulmasında bundan yararlanmak faydalı ve etkili olacaktır (Avilova, 2012, s. 279).

AEB, Rusya'nın ve eski SSCB diğer ülkelerinin entegrasyon sürecinin bir sonucudur. Bu sürece ulaşmadan önce bu ülkeler arasında çok sayıda ekonomik, politik ve hatta askerlik birlikleri kurulmuştur. Ancak, Korotov ve Muntıyan'a göre, AEB, gelişiminde iki aşamadan geçmiştir: Gümrük Birliği ve Ortak Ekonomik Alan ve daha sonra ise Avrasya Ekonomik Birliği aşamasına girmiştir (Iosifovich & Ivanovich, 2015, s. 33-34).

Tablo 2.1. Rusya Liderliğindeki Ekonomik Entegrasyonlar ve Katılımcı Ülkeler

Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT 1991), BDT Ekonomik Birliği (1993)			
Azerbaycan	Kırgızistan	Rusya	Özbekistan
Ermenistan	Kazakistan	Tacikistan	Ukrayna
Belarus	Moldova	Türmenistan	Gürcistan (1993-2009)
Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ-1992)			
Ermenistan	Belarus	Kazakistan	Kırgızistan
Rusya	Tacikistan		
Gümrük Birliği (1995)			
Belarus	Kazakistan	Kırgızistan	Rusya
Tacikistan (1996)			
Avrasya Ekonomik Topluluğu (2000)			
Belarus	Kazakistan	Kırgızistan	Rusya
Tacikistan	Özbekistan (2006-2008)		
Ortak Ekonomik Alan (2003)			
Belarus	Kazakistan	Rusya	Ukrayna
BDT Serbest Ticaret Bölgesi (2011)			
Ermenistan	Belarus	Kırgızistan	Kazakistan
Moldova	Rusya	Tacikistan	Ukrayna
Ortak Ekonomik Alan (2012)			
Belarus	Kazakistan	Rusya	
Avrasya Ekonomi Birliği (2015)			
Ermenistan	Belarus	Kazakistan	Kırgızistan
Rusya			

Kaynak: (Martin, 2017, s. 2).

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Rusya daha SSCB'nin ilk dağılma günlerinden itibaren, eski SSCB ülkeler arasında, askeri, politik ve ekonomik örgütler kurmuştur. Bu örgütler vasıtasıyla Rusya bu ülkeleri daha bağımlı hala getirmiştir. Aşağıda bu uluslararası örgütler hakkında daha detaylı bilgi verilmiştir.

2.2.1. Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT, 1991) / BDT Ekonomik Birliği (1993)

BDT ülkeleri farklı statülere sahiptir. Dolayısıyla Ermenistan, Azerbaycan, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Rusya BDT'nin tam üyeleridir. Türkmenistan ve Ukrayna ise yalnızca BDT ve Baltık ülkeleriyle ikili

ilişkiler geliştirmeyi planladığı için ortak üye statüsünü sahiptir. Gürcistan 1993'te Birliğe üye oldu, ama 2009 yılında BDT'ten çıkmıştır. BDT, SSCB örgütleri arasında diğer uluslararası organizasyonlardan daha ilerlemiş bir birliktir. Birliğin daha detaylı incelemesi, AEB'nin ne kadar başarılı olabileceğini analiz etmek için yardımcı olacaktır. Çünkü bu birlik eski SSCB ülkeleri ve Rusya arasında hem politik-askeri hem de ekonomik alanları kapsamaktadır.

BDT, 20. yüzyılın ikinci yarısının sonunda, dünyanın en güçlü devleti olan Sovyetler Birliği'nin çöküşünün bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. SSCB'nin tarihi arenadan ayrılması çok hızlıydı ve hala net bir tanım (veya sebep) bulunmamaktadır. BDT Sovyet sonrası aynı alanda ortaya çıkan, bağımsız ulusal devletler haline gelen eski SSCB cumhuriyetlerini birleştirmiştir. Geliştiği yıllar boyunca BDT, uluslararası toplumlar tarafından tanınan uluslararası bir bölgesel organizasyon haline gelmiştir (Tsykunov, 2015, s. 52-59).

Yukarıda bahsedildiği gibi, 8 Aralık 1991'de SSCB daha dağılmadan önce, Belarus, Rusya ve Ukrayna liderleri tarafından 'Belovejsky Anlaşması' imzalanmıştır. Bu ülkeler bu anlaşma vasıtasıyla SSCB'nin dağılmasını resmi olarak belgelediler ve onun yerine BDT'yi kurdular. Birliğin Genel Merkezi Minsk yani Belarus'da bulunmaktadır. 21 Aralık 1991'de Almatı'da, BDT'nin protokolünü Azerbaycan, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan imzalayarak BDT'nin yeni üyesi oldular. Son olarak Aralık 1993'te, Gürcistan birliğe katılmıştı, ancak 12 Ağustos 2008'de, Gürcistan Cumhurbaşkanı Mikhail Saakashvili ülkesinin BDT'den çekildiğini açıklamıştır (www.ria.ru, 2014).

Tsykunov'a göre, BDT ülkeleri arasında gerekli entegrasyona katılmak konusunda bir isteksizlik durumu mevcuttur. Yazara göre, bunun nedeni bu ülkeler için Rusya ile entegrasyon, ulusal egemenliklerine tehdit olarak düşünülmektedir. Bu nedenlerden dolayı 2013-2014 döneminde BDT politik ve ekonomik bir krize girmiştir (Tsykunov, 2015, s. 55).

Bu isteksizliğin diğere bir örneği, 22 Ocak 1993'te BDT, Devlet Başkanları Konseyi toplantısında Bağımsız Devletler Topluluğu Deklarasyonu kabul edilmiştir ki ana hedefleri: politik, ekonomik, çevresel, insani, kültürel alanlarda işbirliğini uygulamak, insan haklarını ve temel özgürlükleri sağlamak, dış politika faaliyetleri koordine etmek, tek bir ekonomik alan oluşturmaktır. Ancak, Ukrayna ve Türkmenistan BDT Deklarasyonunu imzalamamıştır (Tsykunov, 2015, s. 52-59). Fakat Ukrayna 1991 yılında 'Belovejsky Anlaşması'nı imzaladığından dolayı, BDT kurucusu ve katılımcısıdır. BDT Deklarasyonu'na göre, BDT'nin tam üyelerine ek olarak, sadece BDT içindeki belirli faaliyet türlerine katılan yardımcı üyeler olabilir, bu statüye BDT'de şimdi Ukrayna ve Türkmenistan sahiptir. 2005 yılında Türkmenistan, BDT'ye ortak veya ek katılımcı üye olarak faaliyetlerini resmen ilan etmiştir (Burganova, 2010, s. 262-266).

BDT Deklarasyonun 9. maddesi BDT üyesi ülkeler için Bağımsız Devletler Topluluğu'ndan çekilme hakkı sağlamaktadır. Bir üye devlet, Bağımsız Devletler Topluluğu'ndan çekilme hakkına sahiptir. Üye Devlet bu tür bir niyeti geri çekilmeden 12 ay önce yazılı olarak beyan edecektir (BDT Deklarasyonu, 1993).

Daha önce, sadece Gürcistan BDT'den çıkma hakkını kullanmıştır. Bu karar, Gürcistan hükümeti tarafından Ağustos 2008'deki Gürcü-Güney Osetya çatışmasının ardından verilmiştir. 12 Ağustos 2008'de Başkan Mikheil Saakashvili BDT'den ayrılma hakkında açıklama yapmıştı. 14 Ağustos'ta Gürcistan parlamentosu konu ile ilgili karar kabul etti ve 18 Ağustos'ta Gürcistan Dışışleri Bakanlığı konu ile ilgili Minsk'e bir not göndermiştir. 18 Ağustos 2009'de BDT Dışışleri Bakanları Konseyi, Gürcistan'ın BDT üyeliğini sonlandırmak için resmi karar almıştır (www.tass.ru, 2018).

Ukrayna'nın ilk kez BDT'den ayrılması olasılığı ise 2005-2008'de gündem hale gelmişti ve 2014'e kadar devam etmiştir. 2014 yılından bu yana, Ukrayna'da güç değişiminden ve Kırım'ın Rusya'ya girişinden sonra, Kiev neredeyse BDT faaliyetlerine katılmamıştır. Ukrayna medyasında defalarca ülkenin BDT 'den çıkışı hakkında raporlar ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu dönemde Ukrayna Parlamentosu,

Ukrayna'nın eski Cumhurbaşkanı, Petor Paraşenko ve hatta Ukrayna Savunma Bakanı da bu ülkeyi BDT'den çıkartacaklarını söylemiştir. Ancak resmi olarak Kiev şu ana kadar BDT'den çıkmak için, BDT Genel Konseyine bir mektup göndermemiştir (Zevin, 2012, s. 74).

Nisan 2015'te Ukrayna Dışişleri Bakanı Pavel Klimkin, ülkeyi BDT'den çıkarmanın uygun olmadığını söylemiştir. Bakan: "Kiev sadece bir şeyleri başarmak durumunda BDT faaliyetlerine katılıyor" cümlesini kullanmıştır (www.tass.ru, 2018).

BDT'nin kurulmasından sonra, ana hedeflerinden biri eski SSCB cumhuriyetleri arasında yakın ekonomik bağları korumaktır. Bu amaca ulaşabilmek, 1993 yılında imzalanan "Ekonomik Birlik" anlaşması ile kolaylaştırılmıştır. Bu anlaşma 1994 yılında yürürlüğe girdi ve BDT ülkeleri arasında STB'nin oluşturulması ile entegrasyon süreçleri başlatılmıştır. Lakin, BDT ülkeleri arasında ortaya çıkan siyasi ve ekonomik anlaşmazlıklar nedeniyle, bu ekonomik entegrasyon çabaları başarısız olmuştur. Ukrayna, Azerbaycan, Gürcistan, Moldova gibi ülkeler sadece STB'ye katılımı kabul etmişlerdir. 1997'de, bu devletler Özbekistan ile birlikte BDT'ye karşı uluslararası GUUAM (katılımcı devletlerin adlarının ilk harflerine dayanarak) örgütünü kurmuşlardır (Tsykunov, 2015, s. 52-59).

Demokrasi ve Ekonomik Kalkınma Örgütü – GUAM 1997 yılında kurulan bir bölgesel örgüttür. Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova cumhuriyetleri tarafından kurulmuştur. Özbekistan da 1999'dan 2005'e kadar örgüt üyesi olmuştur. Örgütün adı, içinde yer alan ülkelerin adlarının ilk harflerinden oluşmaktadır. Özbekistan örgütten ayrılmadan önce GUUAM olarak adlandırılmıştır (Yazikova, 2005, s. 11).

Birliğin arkasında ABD ve AB olduğu için çoğu zaman Rusya'ya karşı ve BDT'nin dışında faaliyet göstermiştir. Birliğin ana hedefler arasında, birliğe üye olan ülkelerin Rusya'dan enerji ve ekonomik bağımlılığını azaltmak ve Rusya topraklarını atlayarak Asya (Hazar), Kafkasya, Avrupa boyunca enerji geçişlerin geliştirilmesidir. 1999'da Gürcistan, Azerbaycan ve Özbekistan BDT Toplu Güvenlik

Anlaşması'ndan çekildikten sonra GUAM'ın siyasi odağı daha da belirgin hale gelmiştir.

Böylece bir birlik (BDT) içinde, iki tane birbirine karşı birlikler kurulmuştur. O zamandan bu yana, BDT ülkeleri arasındaki entegrasyon süreci yavaşlamaya başlamış ve hâlâ devam etmektedir.

Ancak GUAM bir uluslararası organizasyon olarak istikrarlı değildir: 2002'de Özbekistan, GUUAM'dan çekilme niyetini açıkladı ve daha sonra örgütün faaliyetlerine katılmamaya başlamıştır. Özbekistan'ın eski Cumhurbaşkanı İslam Karimov, örgütü resmen Mayıs 2005'te terk edeceğini açıklamıştır. İslam Karimov'un gönderdiği mektupta, birliğin faaliyetlerinden Özbekistan'ın memnun olmadığını ve coğrafi konumundan dolayı artık birliğin aktif üyesi olmaktan çıkmak istediğini yazıyordu. Özbekistan GUUAM'dan çıktıktan sonra birliğin ismi GUAM'a dönüştürülmüştür (Shestakov, 2005, s. 3).

GUAM kurulduktan sonra, uluslararası arenada aktif bir rol oynayamamış ve takriben hiç bir zaman üye ülkeler arasında işbirliği kuramamıştır. Özbekistan'ın birlikten çıkmasının ana nedeni de bu olmuştur. Birliğin tarihine bakıldığında sadece bir kaç yıl arasında toplanıp işbirliği yapmaya çalıştıkları görülebilir, ancak o toplantılara çoğu zaman üye ülkelerin cumhurbaşkanları bile katılmıyorlar. Böylece GUAM hakkında, BDT'den daha başarısız bir birlik olduğu söylenilebilir.

BDT entegrasyon süreçleri sonucunda Avrasya Ekonomi Topluluğu, Gümrük Birliği, Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü kurulmuştur. Bu uluslararası kuruluşlar, aynı zamanda BDT'nin entegrasyon potansiyelini oluşturmaktadır.

BDT'nin şu andaki belirsiz durumu, bu örgütün geleceği için meşru bir kaygıdır. Ana tehlike, Sovyet sonrası alanda etno-politik çatışmaların yayılmasıdır. Çatışma bölgeleri, sadece BDT ülkeleri için değil, aynı zamanda tüm dünya için ciddi bir problemdir. İki BDT ülkesi Azerbaycan ve Ermenistan, Dağlık Karabağ meselesinden dolayı bir savaş durumundadır. Azerbaycan tarafı, meseleyi halletmek için silahlı yollar seçeneğinden vazgeçmiyor ve Batı ülkelerinden gelen silah tedariki

ile askeri potansiyelini sürekli geliştirmektedir. Öte yandan Ermenistan Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (Rusya'nın kurulduğu askerlik birliği) üyesidir ve topraklarında Gümrü'deki 102. Rus askeri üssü bulunmaktadır (Tsykunov, 2015, s. 52-59).

Aynı problem BDT'nin sınır içi Orta Asya bölgesinde mevcuttur. Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan arasında sınır ve su sorunları artırmaktadır. Özellikle Tacikistan ve Kırgızistan arasında son yıllarda sınır sıkıntıları askeri çatışma haline gelmiştir. Tüm bunlar BDT'ye üye olan ülkeler arasında yaşanırken birliğin faaliyetine bir taraftan engel olsa da diğer taraftan BDT'nin kendi sınırları içinde önemli sorunları çözemeyen bir örgüt haline getirmiştir.

BDT için başka bir engel ABD politikalarıdır. Henüz 1990'ların başında ABD, BDT alanını kendisi için stratejik çıkarların bir bölge ilan etmiştir. BDT'nin dünya petrol rezervlerindeki payı % 20, gazın % 40, kömürün % 25'ine sahiptir ki, bölgenin ekonomik önemi de egemen ülkeler (Özellikle Çin, Rusya ve ABD) için önemlidir. BDT içinde ABD'nin yıkıcı rolü Kırgızistan Işık Devrimi'nde, Gürcistan ve Ukrayna'daki politik olaylarda kendini göstermiştir. Aynı zamanda, BDT ülkeleri üzerinde kontrol sağlamak için, AB'nin "Doğu Ortaklığı" politikası mevcuttur. Ukrayna'nın BDT'den tamamen ayrılması, ABD, AB ve NATO'nun (Kuzey Atlantik Antlaşma Örgütü) bu örgütü ortadan kaldırmak amacıyla, yapılan ilk büyük eylemlerindendir (Zevin, 2012, s. 71-86).

Ancak bu kadar olaylara rağmen BDT hala mevcuttur ve üye ülkeler arasında önemli adımlar atılmıştır. Gümrük Birliği, Serbest Ticaret Bölgesi, Avrasya Ekonomik Topluluğu ve Avrasya Ekonomik Birliği gibi entegrasyonun aşamalar BDT temelinde kurulmuştur.

2.2.2. Gümrük Birliği (1995)

1995'in başında, Kazakistan Cumhuriyeti, Belarus Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu 'Gümrük Birliği Anlaşması'nı imzaladılar, ve daha sonra Kırgızistan ve Tacikistan anlaşmaya katılmıştır. Anlaşmanın temel amacı: taraflar arasında serbest

ekonomik dolaşım önündeki engelleri ortadan kaldırmak, serbest mal alışverişi ve adil rekabeti sağlanmaktadır. 1996 yılında, Rusya, Kazakistan ve Belarus'un liderleri, Kırgızistan Cumhurbaşkanı ile birlikte, ekonomik ve insani alanlarda entegrasyonun derinleştirilmesi konusunda ilgili bir anlaşma imzaladılar. 1998 yılında Tacikistan Cumhuriyeti de Antlaşmaya katılmıştır (AEB Komisyon'un Raporu, 2018).

2000'li yılların başına kadar katılımcı ülkeler arasında, çeşitli faaliyet alanlarında (sosyokültürel, bilimsel dahil) işbirliği kurma süreci aktif olarak devam etmiştir. Gümrük Birliği'nin kurulması, katılımcı ülkeler arasında iki yıl karşılıklı ticaret hacmini % 72,8 artırmayı sağlamıştır. Gümrük maliyetlerini önemli ölçüde düşürmüştür, ve uyuşturucu, elektrik, petrol ve gaz hariç diğer mallar için ortak bir pazar oluşturmuştur (Iosifovich & Ivanovich, 2015, s. 34).

Ancak 1990'larda gümrük birliği birçok nedenlerden dolayı başarılı olamamıştır. Bunlardan biri Martin'e göre, 1995 Gümrük Birliği, uygulama mekanizmalarının eksikliği nedeniyle başarısız olmuştur. Yani üye ülkeler arasında EE tecrübesi eksikliği mevcuttur. Lakin kazandığı tecrübe ile hataların düzeltilmesi ileride ülkeler için önemli fayda sağlamıştır. Bu birlik 2000 yılında yeni bir entegrasyon birliğini, yani Avrasya Ekonomik Topluluğu'nun (EurAsEC) oluşmasına yol açmıştır (Martin, 2017, s. 3).

2.2.3. Avrasya Ekonomik Topluluğu (EurAsEC-2000)

1990'ların ortalarında, başta ekonomi ve dış ticaret olmak üzere birçok sorunun çözümünü BDT formatında bulunamadığı ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, bazı BDT ülkeler yeni entegrasyon blokları aramaya başlamıştır (Yurieviç, 2014, s. 148).

Avrasya Ekonomik Topluluğu (EurAsEC) kurulması ile ilgili anlaşma Astana'da 10 Ekim 2000 yılında imzalanmış ve tüm üye devletler tarafından onaylandıktan sonra 30 Mayıs 2001 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Belarus, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya ve Tacikistan gibi beş devlet kurulduğu günden bu yana Avrasya Ekonomik Topluluğunun üyesidir. 25 Ocak 2006'da Özbekistan da EurAsEC'e üye olmuştu ancak 2008'de üyelikten çıkmıştır (Martin, 2017, s. 2-3).

Özbekistan'ın eski SSCB ülkeleriyle, özellikle Rusya ve Kazakistan ile işbirliğinden duyduğu memnuniyetsizlik, ülkenin EurAsEC'den çekilmesine yol açmıştır. Bu memnuniyetsizliğin temel sorunu ülkeler arasındaki gümrük birliği sorunudur. Özbekistan, genel olarak EurAsEC'i çok etkili olmayan bir organizasyon olarak görüyordur, ki ortakları arasında genel bir anlayış mevcut değildir. Aynı zamanda Özbekistan'ın EurAsEC'ten çıkma nedenleri arasında o dönemde ülkenin Batı ülkeleri ile olan ilişkileri de çok büyük rol oynamıştır. Özellikle, Özbekistan'ın EurAsEC'den çekilmesi döneminde ülkenin AB ve ABD ile ilişkileri çok güçlü bir şekilde gelişmiş ve Özbekistan neredeyse Rusya'dan uzaklaşıp, Batı ile işbirliği kurmaya heveslenmiştir (Bologov, 2008, s. 2-3).

2003 yılında, Avrasya Ekonomik Topluluğu, Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulunda gözlemci statüsü almıştır. EurAsEC'in kuruluşunun ana hedefi Rusya, Kazakistan ve Belarus (daha sonra diğer ülkelerin ekonomileri hazır olduğu takdirde) arasında 2007-2010 döneminde gümrük birliğinin temelini koymaktır. Genel olarak EurAsEC'in temel amaçları (EurAsEC Resmi Sitesi, 2020):

- Sermayenin serbest dolaşımını sağlanması;
- Ortak bir finans piyasasının oluşturulması;
- EurAsEC çerçevesinde tek bir para birimine geçiş için koşulların yaratılması;
- Mal ve hizmet ticareti için genel kuralların oluşturulması ve bunların iç pazarlara erişimi; Butorina
- Ortak bir birleşik gümrük sisteminin oluşturulması;
- Devletlerarası hedefli programların geliştirilmesi ve uygulanması;
- Üretim ve iş faaliyetleri için eşit koşulların yaratılması;
- Ulaştırma hizmetleri için ortak bir pazarın uygulaması ve tek bir ulaştırma sistemin oluşturulması;
- Ortak bir enerji piyasasının oluşturulması;
- Üye devletlerinin pazarlarına yabancı yatırımlara erişim için eşit koşullar yaratmak;

- Topluluk içinde, EurAsEC üye ülkelerinin vatandaşlarının serbest dolaşımını sağlanması;
- Sosyal alanda ortak bir işgücü piyasası, tek bir eğitim alanı, sağlık alanı ve ortak göç alanının kurulması;

2.2.4. Ortak Ekonomik Alan (2003)

Ortak Ekonomik Alan üç BDT ülkesi, Rusya, Kazakistan, Belarus'un ekonomik ve politik bir entegrasyon projesidir. Rusya, Kazakistan, Belarus ve Ukrayna Cumhurbaşkanları 23 Şubat 2003'te tek bir ekonomik alan kurma niyetlerini açıkladılar. 19 Eylül 2003'te, Yalta (Kırım) zirvesinde, Rusya, Belarus, Ukrayna ve Kazakistan başkanları Ortak Ekonomik Alan'ın kurulması konusunda bir anlaşma imzalamışlardır. Ortak Ekonomik Alan'ın kurulması için bu ülkeler arasında yaklaşık 50 sözleşme imzalanmıştır (Luzgina, 2005, s. 5).

Ancak Ukrayna'lı uzmanlar tarafından kurulması karışık tepkilerle karşılanmıştır. Bir dizi Ukrayna'lı analitik uzmanlar, Ukrayna'nın Ortak Ekonomik Alan'a katılımını dezavantajlı olduğunu ileri sürdüler, çünkü bu adım ülkenin Avrupa-Atlantik entegrasyon yolunda engel oluyordur. Bu nedenle daha sonra, Ukrayna Ortak Ekonomik Alan'a katılmayı reddetmiştir (www.customsonline.ru, 2011).

Ortak Ekonomik Alan'ın oluşum amacı, katılımcı ülke ekonomilerinin istikrarlı ve etkili gelişimi için gerekli koşulları yaratmak ve nüfusun yaşam standartlarını iyileştirmektir. Ortak Ekonomik Alan'ın işleyişinin temel ilkeleri, katılımcı devletlerin sınırları boyunca malların, hizmetlerin, sermayenin ve emeğin serbest dolaşımını sağlamaktır. Malların serbest dolaşımı ve entegrasyon sürecine hızlandırmak ana amaçlarındandır (Luzgina, 2005, s. 4-6).

2.2.5. Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) Serbest Ticaret Bölgesi (2011)

18 Ekim 2011 tarihinde, St.Petersburg'da BDT ülkelerinin hükümet başkanları STB antlaşmasını imzalamak için tarihi bir karar aldılar. STB antlaşması 8 ülke: Rusya, Ukrayna, Belarus, Kazakistan, Ermenistan, Tacikistan, Moldova ve Kırgızistan tarafından imzalanmıştır (www.rosbalt.ru, 2011).

BDT, STB anlaşması imzalamasına rağmen, bazı önemli sorunlarla yaşanmaktadır (Nikolaevna, 2012, s. 38-40):

- İlk olarak, Sovyet sonrası alanın tüm ülkeleri bu anlaşmayı imzalamamıştır. Örneğin, bu anlaşma Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan tarafından imzalanmadı.
- İkincisi, anlaşma BDT ülkelerinin tam güvenini göstermeyen faktörleri göstermektedir. Çünkü hangi malların gümrük vergilerinin kaldırılacağı hakkında net olarak bilgi verilmemiştir. Tüm ülkeler için aynı tarife değil, bazı ülkeler için farklı gümrük tarifeler mevcuttur.
- Üçüncüsü, Rusya Federasyonu ve diğer BDT ülkelerinin gümrük vergilerinin kaldırılması durumunda ülkelerin bütçeleri azalacaktır. Örneğin, Rus uzmanlara göre, Rusya Federasyonu'nun kayıpları yaklaşık 17-19 milyar ruble olacaktır.
- Dördüncüsü, STB anlaşmasının Ukrayna tarafından imzalanmasıyla, Kiev'in AB ülkeleriyle entegrasyonunu engelleyip engellemeyeceği sorusu ortaya çıkıyordu. Rusya önceden BDT ülkelerine: *'Ukrayna ve AB serbest ticaret bölgesinin oluşturulması durumunda, Ukrayna malları için koruyucu önlemler alabileceği'* konusunda uyarılmıştır.
- Beşincisi, daha geniş entegrasyon için BDT ülkelerinin bir dizi ekonomik, teknik ve diğer sorunları çözmesi ve ticaret rejimlerini koordine etmesi gerekmektedir.

Bağımsız Devletler Topluluğu Serbest Ticaret Bölgesi Antlaşması, imzalandıktan sonra 2011'in ilk yarısının sonuçlarına göre, BDT ülkeleri arasındaki ticaret hacmi geçen yıla göre % 48 artarak 134 milyar doları aşmıştır (Aliev, 2011, s. 3). BDT Serbest Ticaret Bölgesi Anlaşması, Sovyetler sonrası alanda Avrasya Ekonomik Birliği ve Gümrük Birliği'nin temeline koyması ve ortaya çıkması için önemli bir adımdır.

2.2.6. Gümrük Birliği (2007-2010-2012)

Yukarıda bahsedildiği gibi 1990'larda kurulmuş olan gümrük birliği birçok nedenlerden dolayı başarılı olamadı. Bu sebeple Rusya, Belarus ve Kazakistan kendi aralarında 2007-2012 yıllarında yeni gümrük birlik kurdular.

2008 küresel finansal ve ekonomik kriz entegrasyon süreçlerini daha da hızlandırarak önemli bir rol oynamıştır. Devletler sürdürülebilir ekonomik büyüme için yeni işbirliği biçimleri ve ekonomik riskleri en aza indirme amacıyla yeni yolları ararken, birbirleri ile daha yakın ekonomik işbirliği kurmuşlardır. Sonuç olarak, Gümrük Birliği ortaya çıkmıştır. Belarus Cumhuriyeti, Kazakistan Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu gümrük birliği Ocak 2010'da faaliyete başlamıştır. Bir sene sonra Temmuz 2011'de üç ülke tek bir alan haline geldi ve tek bir Gümrük Kodu esaslı ile faaliyet göstermeye başladılar (AEB Komisyon'un Raporu, 2018). 2011 yıldan itibaren sınırlar arasındaki gümrük kontrolleri kaldırılmıştır (Yurieviç, 2014, s. 148).

1 Ocak 2012 itibariyle, Ortak Ekonomik Alanın yasal çerçevesinde 170 milyon tüketici ile malların, hizmetlerin, sermayenin ve emeğin serbest dolaşımı için bir pazar oluşturulmuştur. 2 Şubat 2012'de Avrasya Ekonomik Komisyonu çalışmaya başladı. Avrasya entegrasyon sürecinin yirmi yıllık tarihinde ilk kez, ekonomik alanında kalıcı bir uluslar üstü düzenleyici organ yaratılmıştır (Uşkalova, 2012, s. 24-25).

Mayıs 2013'te, Avrasya Ekonomik Komisyonu ile Kırgızistan Cumhuriyeti arasındaki işbirliğinin derinleştirilmesine ilişkin bir anlaşma imzalandı. 3 Eylül 2013 tarihinde, Ermenistan Cumhurbaşkanı Gümrük Birliği ve Ortak Ekonomik Alan'a katılma ve Avrasya Ekonomik Birliği'nin oluşumuna katılmak niyetinde olduğunu açıkladı. AEB Komisyon'un 2018 raporuna göre 2012-2014 döneminde bu ülkeler arasında beş müzakere yapılmış ki bunlarda 700 uzman üye ülkelerden katılmıştır. Bu dönemde kabul edilen belgeler 1.000 sayfadan fazla, 4 ana bölüm (28 bölüm, 118 madde) ve 33 uygulamadan ibarettir (AEB Komisyon'un Raporu, 2018).

2.2.7. Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ)

Kolektif Güvenlik Antlaşması'nın faaliyeti, 15 Mayıs 1992'de Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya, Tacikistan ve Özbekistan başkanları tarafından Taşkent'te (Özbekistan) imzalanması ile başlatılmıştır. 1993 yılında Azerbaycan, Belarus ve Gürcistan KGAÖ'ya katılmıştır. Daha sonra ise Azerbaycan, Gürcistan ve

Özbekistan örgütten ayrıldılar. KGAÖ'nun şu an üyeleri: Ermenistan, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya ve Tacikistan'dır (www.odkb-csto.org, 2020).

KGAÖ Avrasya bölgesindeki uluslararası ilişkiler sisteminde özel bir yer işgal etmektedir. Çünkü, Avrasya'da belirgin bir askeri boyutu olan tek organizasyondur. KGAÖ, ancak ortak alanının siyasi ve askeri açıdan güvensiz olduğu koşullarda faaliyet gösterecektir. Öte yandan Rusya Federasyonu'nun müttefikleri, Rusya'yı sadece kendileri için bir "güvenlik şemsiyesi" olarak değil, aynı zamanda öncelikli koşullarda silahların ve askeri teçhizatın modernizasyonuna katkıda bulunacak bir ülke olarak görmektedirler (Dovgan & Rozanov, 2010, s. 8).

KGAÖ'nün amacı, anlaşmaya katılan ülkelerin ordularına yardım etmek, toprak ve ekonomik alanlarını herhangi bir dış askeri-politik saldırıdan, uluslararası teröristlerden ve büyük ölçekli doğal afetlerden korumaktır (KGAÖ Parlamenterler Meclisi , 2020). Tek bir askeri-politik ittifak olarak KGAÖ şu ana kadar askeri operasyonlara hiç katılmamıştır (Martin, 2017, s. 10).

Bu askeri-politik ittifak veya blok Rusya için çok önemlidir ve NATO'ya karşı oluşturulan blok olarak değerlendirilmektedir. Ancak Azerbaycan, Gürcistan ve Özbekistan'ın çıkması ve GUUAM'ın kurulması ittifakın geleceğini belirsiz hale getirmiştir. Belarus Cumhurbaşkanı Alexander Lukashenko KGAÖ'nün gelecekteki faaliyetlerini ümitsiz olarak nitelendirdi, çünkü örgüt üye devletlerden hiç birinde darbeye yanıt vermemiştir (Kırgızistan'daki olaylar). Belarus, KGAÖ'nün faaliyetlerini umut verici görüyor, ancak askeri olarak ve NATO gibi değil (www.forsecurity.org, 2010).

Son yıllarda, KGAÖ üye devletler için bir bilgi güvenliği sistemi oluşturmak amacıyla aktif olarak faaliyet göstermektedir. KGAÖ'nün ülkeleri arasındaki işbirliği: askeri-politik stratejiler, askeri-teknik işbirliği ve askerlerin ortak eğitimi, terörle mücadele stratejisi, üçüncü ülkelere yasadışı göçle mücadele ve uyuşturucu karşıtı stratejiler gibi önemli alanları kapsamaktadır (Yurgensa, 2011, s. 9-10).

2.3. Avrasya Ekonomik Birliği (AEB)

Avrasya terimi coğrafi olarak Pasifik Okyanus'tan Atlantik'e kadar Avrupa ve Asya'nın bir birleşimini ifade etmektedir. Dar anlamda ise, dünyanın orta bölgesine verilen coğrafi bir tanımlamadır ve Doğu Avrupa ile Batı Asya'yı kapsamaktadır (Akgül, 2009). İlk kez Avrasya terimi Alman uzman Aleksandr von Humboldt tarafından sunulmuştur. Bu terimle Humboldt, Avrupa ve Asya'nın birleşimini işaretlemiştir. V.N. Lamanski (1833-1914) tarafından ise Rusça'ya çevrilmiştir (Halidov, 2015, s. 332-345).

Zbigniew Brezinski'nin yazdığı “Büyük Satranç Tahtası” kitabına göre, Avrasya dünyanın yönetilmesi için en önemli coğrafyadır. Bu coğrafyayı yöneten ülke ABD'nin uluslararası egemenliğini tehdit edebilecektir, ama hiç bir güç bu coğrafyayı tek başına yönetemeyecektir (Tüysüzoğlu, 2019, s. 239-259).

“Avrasya Satranç Tahtası” adlı kitabın ikinci bölümünde ise Zbigniew Brezinski Avrasya kıtasını daha derin incelemiştir. Bazı çalışmalara göre dünya nüfusunun yüzde 75'i bu bölgede yaşamaktadır, ve enerji kaynakların dörtte üçü bu bölgede bulunmaktadır. Ayrıca, Amerika Birleşik Devletleri'nden sonra, dünyanın en büyük altı ekonomisi ve silah alıcısı bu bölgede yer almaktadır. Biri hariç, dünyanın resmi nükleer güç sahibi olan tüm ülkeler de bu coğrafyadadır. ABD liderliğine meydan okuyan ve okuma potansiyeline sahip olan ülkeler de tamamen bu coğrafyada bulunmaktadır. Aslında, Avrasya (Avrupa ve Asya) tam ve birleşik bir güç haline gelebilirse, ABD'yi bile aşan bir güce kolayca ulaşabilecektir. Bu kadar potansiyele rağmen Avrasya'da siyasi birliğin sağlanması çok zordur (Örmeci, 2016, s. 1-4).

SSCB'nin dağılmasından sonra Rusya'da Yeni-Avrasyacılık fikri ortaya çıkmıştı ve bu dönemde Rusya Yeni-Avrasyacı politikasını izlemiştir. Özellikle 2000 sonrası döneminde de bu düşünce Rus dış politikasının ana hedefler haline gelmiştir. Bunun sonucunda Rusya SSCB'ye benzer bir birlik ama başlangıçta ekonomik temellere dayalı olarak AEB'nin projesine uygulamaya başlamıştır. Birliğin kronolojisine bakıldığında Rusya'da Vladimir Putin'in iktidara gelmesi ile birlikte, entegrasyon süreci hızlandırılmıştır. AB'ye benzer altyapı temelinde oluşturulan

Avrasya Birliği, SSCB döneminin baskın topraklarına ulaşmak için Rusya tarafından uygulanan bir proje olarak düşünölmektedir (Öztürk, 2013, s. 223-244).

SSCB'nin yıkılması döneminde Rusya Federasyon içinde Avrasyacılık fikirler politik alanda ortaya çıkmıştır. Bu insanların başında kuşkusuz ünü Rus jeopolitikçisi ve Avrasyacısı Aleksandr Dugin gelmektedir. Dugin Rusya'da Avrasyacılığın kurucusudur. Dugin özellikle "Ulusal Bir Fikir Olarak Avrasya Yolu" adlı eserinde ve 1999'da 'Rus Jeopolitiği' kitabında konu ile ilgili yeni fikirleri ortaya çıkartmıştır.

1999'da "Rus Jeopolitiği" isimli kitabında, NATO'nun eski SSCB ölkeleri ve Avrasya'da bulunan ölkeleri kendine dahil etmek amacını yorumlayarak, Rusya'nın da benzer bir bloğu oluşturmasını düşünmektedir. Bu blok gerek eski SSCB ölkeleri (Baltık ölkeleri bırakabileceğini söylüyor) gerekse de bazı küçük Doğu Avrupa ölkeleri (Bulgaristan, Sırbistan, Romanya) ve bunların dışında diğer Asya devletler (İran ve Hindistan) bünyesinde bulunduran Asya Birliği olabilir. Dugin, daha sonra Avrasya Ekonomik Birliği'ni Batı karşısında bir blok olarak vurgulamıştır. Dugin teorisine göre Türkiye de Avrasya'nın bir parçasıdır. Özellikle 15 Temmuz'da Türkiye'de gerçekleştirilen darbe girişiminde Batılı ölkelerden buna karşı tepki gelmemesinin ardından Türkiye'de ciddi anlamda rahatsızlık oluşturmuş ve Batı ölkeleriyle ilişkiler tartışmalı hale gelmiştir. Bu dönemde 2016'da Türkiye'yi ziyaret eden Aleksandr Dugin, bu gerginlikten yararlanarak Türkiye'nin çıkarları Avrupa'da değil, Avrasya'da olduğunu söylemiştir (Ağır & Ağır, 2017, s. 16).

Rusya'ya ilk resmi ziyaret sırasında, 29 Mart 1994'te, Avrasya Entegrasyonun fikri, Moskova Devlet Üniversitesi'nde konuşan eski Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev tarafından ilk kez dile getirilmiştir:

"Ölkelerimiz arasında niteliksel olarak, yeni bir uluslararası birlik, gönüllölük ve eşitlik temelinde, yeni bir ilişki düzeyine geçmeye ihtiyaç vardır. Avrasya Birliği böyle bir birlik olabilir. BDT dışındaki ilkelere dayandırılmalıdır, çünkü yeni birliğin amacı iki temel görevi çözmektir: tek bir ekonomik alanın oluşturulması ve ortak bir savunma

politikasının sağlanması. Bunun için tasarlanmış uluslar üstü organlara da sahip olmalıdır” (Nazarbaev, 1994).

Ancak, bu teklif o tarihte BDT'nin diğer üyeleri tarafından değerlendirilmemiştir.

Avrasya Ekonomik Birliği hakkında anlaşma Belarus, Kazakistan ve Rusya devlet başkanları tarafından 29 Mayıs 2014 tarihinde Astana'da imzalanmış ve 1 Ocak 2015 tarihinde yürürlüğe girmiştir. 2 Ocak 2015'te Ermenistan ve 12 Ağustos 2015'te ise Kırgızistan AEB'nin üyesi oldular (AEB Komisyonu 2018 yıllık raporu, 2018).

2010 Gümrük Birliği ve 2012 Ortak Ekonomik Alanı'na dayanan, 1 Ocak 2015'ten bu yana, dünyanın jeopolitik haritası üzerinde Avrasya Ekonomik Birliği yeni bir entegrasyon örgütü olarak ortaya çıkmıştır. İlk başta üyeleri Belarus Cumhuriyeti, Kazakistan ve Rusya Federasyonu olarak üç ülkeydi. 2015 yılı boyunca, AEB iki yeni üye kazandı: Ermenistan Cumhuriyeti ve Kırgızistan. AEB, yeni bir ekonomik ve politik hedefi olduğundan dolayı, küreselleşme sürecinde büyük bilimsel ilgi çekmektedir (Iosifovich & Ivanovich, 2015, s. 34).

Birliğin temel hedefleri:

- Üye Devletlerin ekonomilerinin ve nüfuslarının yaşam standartlarını iyileştirmek amacıyla istikrarlı bir şekilde koşullar yaratmak;
- Birlik içinde mallar, hizmetler, sermaye ve emek için tek bir pazar oluşturma arzusu;
- Birlik Antlaşması'nın 4. maddesi, malların, hizmetlerin, sermayenin ve emeğin serbest dolaşımı veya “dört özgürlük” sunmaktadır (AEB Sözleşmesi, 2014);
- Kapsamlı modernizasyon işbirliği ve küresel ekonomide ulusal ekonomilerin rekabet gücünün artırılması (Şevçenko, 2017, s. 313).

Rusya Dışişleri Bakanlığı başkanı Sergey Lavrov, Rusya Federasyonu Devlet Dumasında bu konuda yaptığı açıklamada: “Yaklaşık 50 ülke Avrasya Ekonomik Birliği ile işbirliği yapma arzusunu dile getirdi” cumlesini kullanmıştır (Soyuznoe Veçe, 2017).

Tablo 2.2. AEB Üyeleri ve Ortakları

AEB Üye Devletleri	
Ülke	Tarih
Belarus	1 Ocak 2015
Kazakistan	1 Ocak 2015
Rusya	1 Ocak 2015
Ermenistan	2 Ocak 2015
Kırgızistan	12 Ağustos 2015
AEB Gözlemci Devletleri	
Moldova	14 Mayıs 2018
AEB ve Üçüncü Ülkeler Arasında STB	
Vietnam	Anlaşma 29 Mayıs 2015 tarihinde imzalanmıştır. 5 Ekim 2016'da yürürlüğe girmiştir.
İran	Müzakereler 2015 yılında başladı, 17 Mayıs 2018'de Astana'da geçici bir anlaşma imzalandı.
Singapur	1 Ekim 2019'da anlaşma imzalandı.
Sırbistan	25 Ekim 2019'da anlaşma imzalandı.
AEB ve Üçüncü Ülkeler Arasında STB Kurmak İçin Müzakereler Devam Ediyor	
Çin	Müzakereler 2015 yılında başladı, 17 Mayıs 2018'de ticaret ve ekonomik işbirliği konusunda bir anlaşma imzalandı.
Küba	31 Mayıs 2018 tarihinde Küba Cumhuriyeti Hükümeti ile Mutabakat Zaptı imzalandı.
Mısır	27 Mayıs 2015'te başvuru yapmıştır.
Tayland	1 Nisan 2016'da Rusya ve Tayland, bir STB'nin oluşturulması konusunda müzakerelere başlamıştır.
Moğolistan	STB ve AEB'e giriş olasılığı konusunda 2016 sonbaharından itibaren müzakereleri başlamıştır.
Hindistan	Haziran 2017'de AEB ile bir STB oluşturulması müzakerelerinin başlamasıyla ilgili bir anlaşma imzalanmıştır.
İsrail	12 Eylül 2019, Rusya Cumhurbaşkanı ve İsrail Başbakanı İsrail ile AEB arasında bir STB oluşturulmasını hızlandırma niyetlerini belirttiler.

Kaynak: (www.eec.eaunion.org, 2020).

2.3.1. Avrasya Ekonomik Birliği'nin Kurumları

Birlik organları, Avrasya Ekonomik Birliği Antlaşması'nın 8. maddesinde belirtilmiştir. Bunlar; Avrasya Ekonomik Birliği Yüksek Konseyi, Avrasya Hükümetler arası Konseyi, Avrasya Ekonomik Komisyonu ve Avrasya Ekonomik Birliği Mahkemesi'nden oluşmaktadır. (AEB Sözleşmesi, 2014).

Şekil 2. 1. Avrasya Ekonomik Birliği'nin Kurumları

Kaynak: (AEB Sözleşmesi, 2014) 'den derlenmiştir (11.03.2020).

Avrasya Ekonomik Birliği Yüksek Konseyi: Birliğin başkanlarını içeren birliğin en üst organıdır. Yüksek Konsey toplantıları yılda en az bir kez Yüksek Konsey Başkanının rehberliğinde yapılmaktadır. Devlet başkanları, Rus alfabetik düzeninde dönüşümlü olarak Yüksek Konsey'e başkanlık ederler (www.eaeunion.org, 2020). Üye devletlerin başkanlarından veya üye devletlerin hükümet başkanlarından oluşur ve yılda en az bir kez toplanırlar. Birliğin genel başkanı veya herhangi bir ülkenin başkanı olağanüstü veya acil durumlarda Yüksek Konseyi toplayabilecektir. Yüksek Konsey birliğin stratejisini belirleme, birliğin diğer üst düzeylerinin görevlerini belirleme, planlama ve diğer organlarının çözölemeyen sorunları çözme gibi üst düzey yetkilere sahiptir. Kararlar oybirliği ile alınmaktadır (Şevçenko, 2017, s. 314)

Avrasya Hükümetler arası Konseyi: Yüksek Konseyi tarafından oluşturulan birliğin daimi uluslar üstü düzenleyici organıdır. Komisyonun temel görevleri, birliğin işleyiş ve gelişme koşulları sağlamakla beraber birlik içinde ekonomik entegrasyon alanındaki tekliflerinin geliştirilmesini sağlamaktır (www.eaeunion.org, 2020). Hükümetler arası Konsey, Birlik Antlaşması'nın, Birlik içindeki uluslararası anlaşmaların ve Yüksek Kurul kararlarının uygulanmasını ve izlenmesini sağlayacaktır. Toplantılar gerektiği şekilde, yılda en az iki kez yapılacaktır. Hükümetler arası Konsey başkanı üye ülkelerin başkanlarından her yıl Yüksek Konsey tarafından seçilmektedir (Glittova & Kosov , 2016, s. 34)

Avrasya Ekonomik Komisyonu: Birliğin daimi düzenleyici organı olarak, birliğin işleyiş ve gelişimi için koşullar sağlamak ve daha fazla ekonomik entegrasyon için öneriler geliştirmek üzere tasarlanmıştır. Komisyonun aldığı kararları AEB üyesi olan ülkelerin topraklarında uygulaması zorunludur. Tüm kararlar beraberlik temelinde alınacaktır (AEB 5 senelik raporu, 2019). Ekonomik Komisyonu, tek ekonomik alan ve gümrük birliği oluşturmak amacıyla 2012 Şubat ayında, Moskova'da bulunan merkezinde kurulmuştur. Her üye ülkeden (Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Belarus ve Rusya) üçer üye olmak üzere toplam on beş üyeye sahiptir. Her bir üye bir oy hakkına sahip olmak üzere komisyonun kararları oy çokluğuyla alınacaktır. Ekonomik Komisyon'un başkanı Yüksek Konsey tarafından 4 yıl için seçilecektir. Farklı konularla ilgili komisyonda 23 birim bulunmaktadır (Ağır & Ağır, 2017, s. 114).

İsminden anlaşıldığı gibi Ekonomik Komisyonu ekonomik işlemleri düzeltmek amacıyla kurulmuştur. Ekonomik Komisyon'un faaliyet yönleri: İthalat, ihracat, üçüncü ülkelere karşı ticaret rejimlerin kurulması, dış ve karşılıklı ticaret istatistikleri, endüstriyel ve tarımsal sübvansiyonlar, hizmet, yatırımlarda karşılıklı ticaret, enerji, ulaşım, lojistik, gümrük ve para politikalarını uygulaması ve izlenmesi gibi yönleri kapsamaktadır.

Birlik Mahkemesi: Birliğin adli organı olup, AEB Antlaşması, Birliğin üye devletlerinin organları ve Birlik içindeki diğer uluslararası anlaşmaların başvurusunu

sağlayacaktır (www.eaeunion.org, 2020). AEB Mahkemesi, AEB'nin daimi bir yargı organı olarak 1 Ocak 2015 tarihinde Minsk'te (Belarus) faaliyet göstermeye başlamıştır. Mahkemenin amacı, birliğin üye ülkelerinin faaliyetlerini kontrol etmek, AEB'nin antlaşması, AEB içindeki uluslararası anlaşmalar, üçüncü ülkeler ve AEB arasında imzalanan uluslararası anlaşmaların uygulamasını izlemek ve AEB organlarının aldığı kararları kontrol etmektir (Vinokurov, 2017, s. 57).

2.3.2. Avrasya Ekonomik Birliği ve Üyesi Olan Ülkelerin Sosyo-Ekonomik Durumu

AEB'nin toplam alanı 20 milyon km metrekareyi geçiyor ki bu da küresel kara yüzeyinin yaklaşık % 15'ini oluşturmaktadır. Avrasya Ekonomi Birliği'nin bulunduğu coğrafyada çok sayıda göl ve nehirler bulunmaktadır. Ana göller arasında Avrupa'nın en büyük göllerinden ikisi olan Ladoga ve Onego gölleridir. Birliğin tatlı su kütlelerinin en büyüğü ve en dikkat çeken Baykal Gölü dünyanın en derin, en temiz, en eski ve en geniş tatlı su gölüdür. Sadece Baykal Gölü, dünyadaki tatlı yüzey suyu rezervlerinin beşte birinden fazlasını içermektedir. Yenilenebilir su kaynakları açısından, dünyada Rusya, Brezilya'dan sonra ikinci sırada gelmektedir. Aynı zamanda birliğin bulunduğu coğrafyada Volga nehri bulunmaktadır ki burası Avrupa'nın en uzun nehri olmakla birlikte tarihi ve stratejik bir statüye sahiptir (Andronova, 2016, s. 8).

AEB'nin stratejik ve doğal kaynaklarının önemini göstermek için 2018'de göstergelerine bakılacak olursa: AEB, petrol üretiminde dünyada birinci sırada (dünya üretiminin % 14,5), gaz üretiminde birinci sırada (dünya üretiminin% 20,2'si), elektrik üretiminde dördüncü sırada (dünya üretiminin% 4,9'u), pik demir üretimi dördüncü sırada (% 4.7), mineral gübreler ikinci sırada (% 4,3), çelik beşinci sırada (% 5) yer almaktadır (www.eec.eaeunion.org, 2020). Ancak, Rusya'nın, AEB üye ülkelerinin toplam ekonomik potansiyelinin % 80-87'sini oluşturduğunu belirtmek önemlidir (Medvedeva & Grinberg, 2016, s. 3)

AEB'ye üye olan ülkelerin GSYİH'si 2018 yılında 1,9 trilyon dolar (küresel GSYİH'nin % 3,2'si), toplam nüfusu 184 milyon (dünya nüfusun % 2.4'ü), toplam

yüzölçümü 20 milyon kilometrekereyi (dünya yüzölçümünün % 16'sı) oluşturmaktadır. AEB petrol üretimi 647,8 milyon ton (küresel üretiminin % 14,5'i), ve gaz üretimi ise 781,7 milyar metreküp (küresel üretiminin % 20.2'si) olarak bu sektörlerde dünya çapında birinci sırada yer almaktadır. Birliğin sanayi üretimi de 2010-2016 yıllar arasında % 114 artış göstermiştir (www.eaeunion.org, 2020). Tablo 2.3'de AEB üyesi ülkeler ve AEB'nin temel ekonomik göstergeleri gösterilmiştir:

Tablo 2.3. AEB Üyesi Ülkelerin Temel Ekonomik Göstergeleri (2018)

2018 Göstergeleri	Ermenistan	Belarus	Kazakistan	Kırgızistan	Rusya	AEB
Nüfus (milyon-2019)	2 965,1	9 475,2	18 395,6	6 389,5	146,8	184 006,1
Yüzölçümü (bin km2)	29 743	207 595	2 725 000	199 951	17 125 191	20 287 480
GSYİH (milyar USD)	12,4	59,6	172,9	8,1	1 661,0	1 914,0
Kişi Başı Gayri Safi Milli Gelir (USD)	4 188	6 283	9 462	1 332	11 312	10 408
GSYİH Büyüme Oranı (%)	7,6	1,2	4,1	4,5	1,3	1,7
İşsizlik Oranı (%)	20,4	4,8	4,9	7,2	4,8	5,1

Kaynak: (Komisyonu, 2019)'den derlenmiştir (20.03.2020).

Tablodaki rakamlara bakıldığında, Rusya gerek yüz ölçümü, gerekse GSYİH ve nüfus olarak birliğin diğer ülkelerden daha büyük verilere sahiptir. GSYİH ve kişi başı milli gelir ülkeler arasında büyük farklılıklar barındırmaktadır. Dünya Bankası 2017 verilerine göre: Rusya, Belarus, Ermenistan ve Kazakistan “üst orta gelir” ülkeler grubunda Kırgızistan ise “alt orta gelir” grubunda yer almaktadır (Denizci & Marangoz, 2019, s. 414-431).

Aşağıdaki Tablo 2. 4. veriler ise AEB Komisyonu tarafından 2019'da yayınlanmıştı ve 2018'in verileridir (AEB resmi sitesinde 15.04.2020 tarihinde son verilerdir). Verilere göre birliğin 2018'de ürettiği GSYİH'si 1,9 trilyon dolar olarak dünyanın GSYİH'nin % 3,2'sini oluşturmaktadır. Birliğin üçüncü ülkeler ile 2018'de

yaptığı dış ticaret hacmi ise 753,8 milyar dolara ulaşmış ki bu küresel ihracatının % 3'ünü ve ithalatının % 1.7'sidir:

Tablo 2. 4. AEB'nin Temel Sosyal ve Ekonomik Göstergeleri 2018 Yılında

• GSYİH 1.9 trilyon dolar	Küresel GSYİH'nin % 3,2'si
• 2018 yılında sanayi üretimi 2017'ye kadar % 103.1	Küresel endüstriyel üretiminin % 2.2'si
• 2018'de üçüncü ülkelerle AEB dış ticaret hacmi 753,8 milyar ABD doları (Küresel ihracatının % 3'ü , dünya ithalatının % 1.7'si)	
<hr/>	
• Nüfus	
• Nüfus 184 milyon kişi	Küresel nüfusun % 2.4'ü
• Ekonomik aktif nüfus 94,3 milyon kişidir	Küresel nüfusun % 2.8'i
• İşsizlik oranı % 5.0	(AB -% 6.8, ABD -% 3.9, Dünya -% 5.0)
<hr/>	
• Enerji	
• Petrol üretimi - 647,8 milyon ton	Küresel üretiminin % 14,5'i (birinci)
• Gaz üretimi - 781,7 milyar metreküp	Küresel üretiminin % 20.2'si (birinci)
• Elektrik üretimi - 1.284.8 milyar kWh	Küresel üretimin % 4.8'i (dördüncü)
<hr/>	
• Sanayi	
• Çelik üretimi —66,1 milyon ton	Küresel üretimin % 3.7'si
• Potas gübre üretimi - 15,9 milyon ton	Küresel üretimin % 26.3'ü
• Dökme demir üretimi - 55,0 milyon ton	Küresel üretimin % 4.4'ü
<hr/>	
• Altyapı Tesisleri	
• Demiryolu raylarının uzunluğu -109.3 bin km	Küresel uzunluğun % 8.4'ü
• Araba yol uzunluğu -1735,7 bin km	Küresel uzunluğun % 2,6'sı
• İnternet erişimi olan nüfusun oranı -% 83,7'si	Küresel oranı % 3.9'u
<hr/>	
• Tarım	
• Tarımsal üretim -109.9 milyar dolar	Küresel üretiminin % 5.5
• Tahıl ve baklagillerin brüt hasatı - 141.9 milyon ton,	Küresel üretiminin % 5.3
• Süt üretimi - 45.9 milyon ton	Küresel üretiminin % 6,9

Kaynak: (AEB Komisyon'un Raporu, 2018)'den derlenmiştir (01.04.2020).

Yazar Drobot ve İvko'ya göre: AEB, bölgesel bir entegrasyon bloğu olarak Sovyet sonrası alanda ulusal ekonomileri tek bir bölgesel ekonomik sendikada birleştirmek amacıyla ticaret maliyetlerini azaltmak, ekonomik büyümeyi arttırmak ve ülkelerin uluslararası arenada rekabet gücünü arttırmak için kurulmuştur. AEB rekabetçi ürünler yaratmak için bilimsel, teknolojik ve üretim potansiyelleri yükseltmek amacıyla anahtar unsurlar oluşturmaktadır (Drobot & İvko, 2018, s. 295-300).

AEB 2018'de küresel rekabet gücü derecelendirmesinde 140 ekonominin arasından 45'inci sırada yer almıştır. Birlik ülkeleri arasında en üst sırada Rusya (43'üncü sıra), ardından Kazakistan (59'uncu sıra), Ermenistan (70'inci sıra) ve Kırgızistan (97. sıra) gelmektedir. Tablo 2.5'te görüldüğü üzere şu anda AEB üyesi ülkelerin üretildiği mal ve hizmetleri, Küresel Rekabetçilik Endeksi'nde nispeten düşük sıralarda yer almaktadır. Dolayısıyla, AEB üyesi olan ülkelerin üretildiği mal ve hizmetleri hatta birlik pazarında, özellikle Rusya pazarında bile rekabetçi değildir (bkz. Tablo 2.5.).

Belarus verileri sıralamada mevcut değildir.*

Tablo 2. 5. AEB Üye Ülkelerinin Küresel Rekabetçilik Endeksi Sıralaması 2010-2018

Yıl	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ülke sayısı	139	142	144	148	144	140	138	137	139
Ermenistan	98	92	82	79	85	82	79	73	70
Belarus	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kazakistan	72	72	51	50	50	42	53	57	59
Kırgızistan	121	126	127	121	108	102	111	102	97
Rusya	63	66	67	64	53	45	43	38	43
AEB	64	67	66	63	53	45	44	40	45

Kaynak: (World Economic Forum)'den derlenmiştir (05.04.2020).

Tablo 2.6'e bakıldığında, 2019'da AEB'nin ticaret hacmi dış ülkelerle 733,1 milyar dolar ve birlik içi ülkelerle ise 61 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Yani AEB birlik dışı ülkelerle, birlik içi ülkelere göre nerdeyse 12 kat daha fazla ticaret

yapmıştır. Bunun en büyük nedeni birliğin % 83-84 civarındaki ticaret hacmi Rusya tarafından yapılmasıdır(bkz. Şekil 2.2.). Rusya petrol ve doğal kaynaklar bakımından dünyanın en zengin ülkelerinden biri olarak dünyanın her yönü ile ticaret yapmaktadır. Aynı zamanda ülkenin silah ticareti de kaydedilmelidir. Bu nedenlerden dolayı birliğin dış ticaret hacmi iç ticarettten daha fazladır.

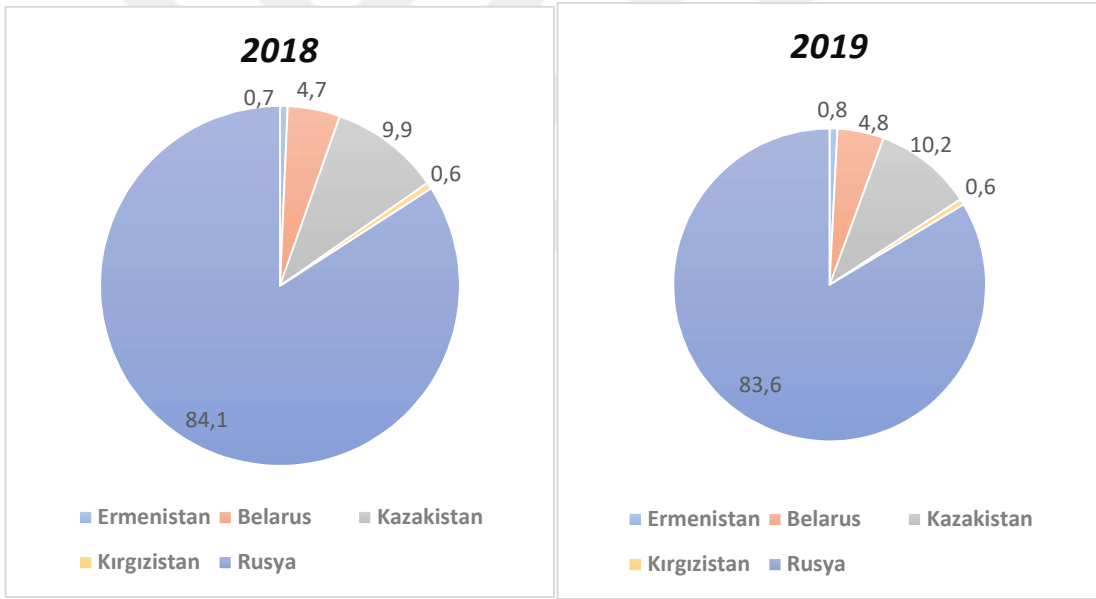
Tablo 2. 6. AEB ve Üyesi Ülkelerin Dış ve Karşılıklı Mal Ticareti (milyon doları)

	<i>Birlik</i>		<i>Dışı</i>	<i>Ülkelerle</i>		<i>Ticaret</i>
Yıl	2014	2015	2016	2017	2018	2019
<i>Birlik Dışı Ülkelere Toplam İhracat</i>	555,6	373 845,1	308 264,8	386 922,4	490 722,0	459 343,4
Ermenistan	1,2	1 227,7	1 397,8	1 666,7	1 724,0	1 879,4
Belarus	19,9	15 653,9	12 154,9	15 592,3	19 979,3	18 393,1
Kazakistan	72,3	40 835,5	32 806,7	43 240,7	55 064,4	51 405,7
Kırgızistan	1,3	1 072,7	1 126,00	1 222,8	1 196,2	1 344,4
Rusya	460,9	315 055,3	260 779,4	325 199,9	412 758,1	386 320,8
<i>Birlik Dışı Ülkelerden Toplam İthalat</i>	317,5	205 537,4	201 107,9	247 271,4	263 114,4	273 796,7
Ermenistan	3,3	2 218,9	2 163,4	2 782,9	3 534,8	3 822,3
Belarus	18,2	13 088,6	12 234,7	14 526,0	15 689,1	17 179,3
Kazakistan	26,3	19 356,2	15 513,2	17 081,5	19 561,1	23 377,9
Kırgızistan	3,1	2 088,8	2 374,5	2 631,1	3 130,7	2 888,2
Rusya	266,6	168 784,9	168 822,1	210 249,9	221 198,7	226 529,0
<i>Birlik Dışı Ülkelerle Toplam Ticaret</i>	873,1	579 382,50	509 372,7	634 193,8	753 836,4	733 140,1
	<i>Birlik</i>		<i>İçi</i>	<i>Ülkelerle</i>		<i>Ticaret</i>
Yıl	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ermenistan	0,3	256,2	393,9	571	688,5	760,9
Belarus	16,2	11 007,8	11 384,8	13 651,0	13 932,2	14 549,0
Kazakistan	7,2	5 120,3	3 930,2	5 262,5	6 046,8	6 317,2
Kırgızistan	0,6	410,2	447,1	541,5	640,6	621,1
Rusya	38,8	28 821,2	26 804,3	34 685,3	38 953,4	38 785,9
<i>Birlik Ülkeleri ile Toplam Ticaret</i>	63,1	45 615,7	42 960,3	54 711,6	60 261,5	61 034,1

Kaynak: (AEB 2020 Sosyo Ekonomik Verileri, 2020)'den derlenmiştir (15.04.2020).

Kaydedildiği gibi, 2019'de AEB üyesi ülkelerin birlik dışı ülkelerle dış ticaret hacmi 733,1 milyar ABD doları olarak gerçekleşmiştir. Bu rakamlardan mal ihracatı 459,3 milyar dolar, ithalat ise 273,8 milyar dolardır. 2018 ile karşılaştırıldığında, AEB'nin dış ticaret hacmi % 2,7 veya 20,7 milyar dolar azalmıştır. İhracat % 6.4 (31.4 milyar ABD doları) azalırken, ithalat ise % 4,1 (10,7 milyar ABD doları) artmıştır. Dış ticaret fazlası 2018'de 227,6 milyar dolar karşısında 2019'da ise 185,5 milyar ABD doları olarak gerçekleşmiştir. Yani 2018'e göre 42,1 milyar dolar azalma göstermektedir.

Şekil 2.2. AEB Üyesi Ülkeler Tarafından AEB Dışındaki Ülkelerle Mallarda Dış Ticaretin Dağılımı 2018-2019 Döneminde (toplamın yüzdesi olarak)

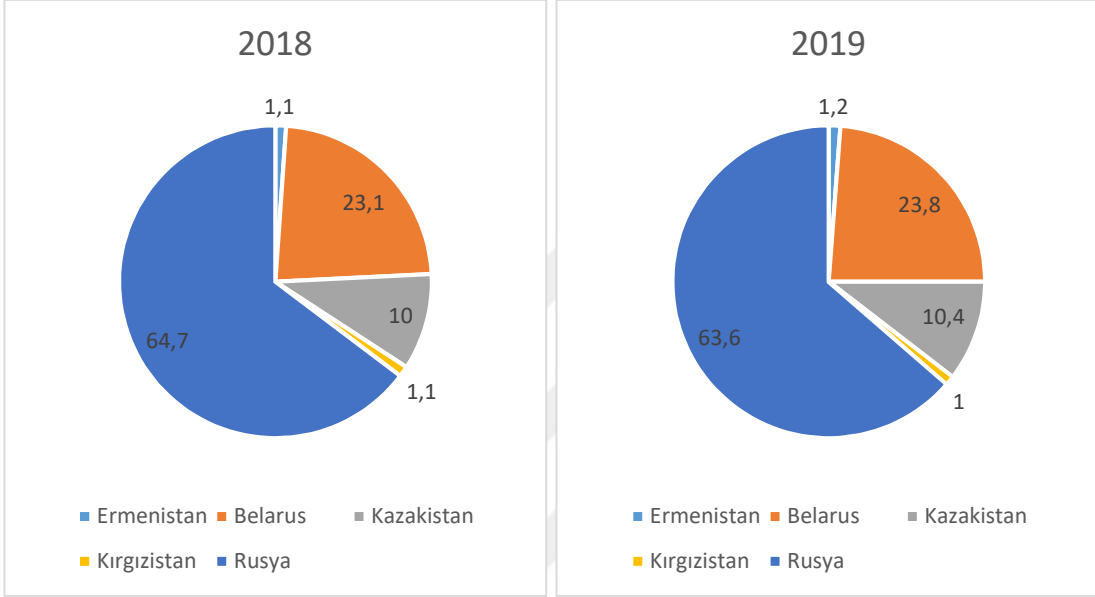
Kaynak: (Komisyonu, 2019) ve (AEB 2020 Sosyo Ekonomik Verileri, 2020)'den derlenmiştir (16.04.2020).

Ülkelere göre hesaplanırsa, 2019 yılında Rusya, AEB toplam dış ticaretinin % 83,6'sını gerçekleştirirken, Kazakistan % 10,2, Belarus % 4,8, Ermenistan % 0,8 ve Kırgızistan % 0,6 paylara sahiptir. Verilere göre, her zamanki gibi Rusya'nın payı AEB'nin her sektöründe çok büyüktür (bkz. Şekil 2.2.).

Madencilik ürünleri AEB üyesi ülkelerin toplam ihracatının % 65,8'ini oluşturmaktadır. Makine, ekipman ve araçlar toplam ithalatın % 44,4'ünü, kimya

sanayi ürünleri % 19,1'ini, gıda ürünleri ve tarımsal hammaddeler % 11,1 olarak ithalatın en büyük paylarını oluşturmaktadır (Komisyonu, 2019).

Şekil 2.3. AEB Üye Devletlerinin Karşılıklı Mal Ticaretindeki Toplam İhracat Hacmindeki Payı 2018-2019 (toplamın yüzdesi olarak)

Kaynak: (Komisyonu, 2019) ve (AEB 2020 Sosyo Ekonomik Verileri, 2020)'den derlenmiştir (16.04.2020).

AEB üyesi ülkelerin Ocak ve Aralık 2019'daki malların karşılıklı ticaret hacmi, 61 milyar dolar veya 2018'de ilgili dönemin % 101,3'ü olarak gerçekleşmiştir. Mineral ürünler AEB üyesi ülkelerin karşılıklı ticaret yapısında (karşılıklı ticaret hacminin % 25,8'i) en büyük payı oluşturmaktadır. Makine, teçhizat ve araçlar % 19,8, gıda ürünleri ve tarımsal hammaddeler % 15,6, metaller ve bunlardan elde edilen ürünler ise % 12,7'sini oluşturmuştur (AEB 2020 Sosyo Ekonomik Verileri, 2020).

Ülkelere göre hesaplanırsa 2019'da Rusya'nın karşılıklı ticaret hacmindeki payı % 63,6 (38 785,9 milyon dolar), Belarus % 23,8 (14 549,0 milyon dolar), Kazakistan % 10,4 (6 317,2 milyon dolar), Ermenistan % 1,2 (760,9 milyon dolar) ve Kirgizistan ise % 1'ini (621,1 milyon dolar) oluşturmuştur. Bu durum yukarıdaki Şekil 2.3'te daha net gösterilmiştir (bkz. Şekil 2.3.).

2.3.2.1.Rusya

Rusya veya Rusya Federasyonu, Doğu Avrupa, Kuzey Asya ve kısmen Orta Avrupa'da bulunan federal bir devlettir. Rusya, Karadeniz ve Hazar Denizi'nden Bering Boğazı'na ve Japonya'ya kadar 17 milyon kilometrekere alana sahip olan dünyanın coğrafi olarak en büyük ülkesidir.

Zengin doğal kaynakları ve 1,6 trilyon dolar GSYİH'si ile 2018'de dünyanın 11. büyük ekonomisi durumunda gelmiştir. Dünya Bankası'nın 2018 verilerine göre Rusya ekonomisi % 2,2 büyümüş ve kişi başına düşen GSYİH'si 10.230 dolardır. Satın alma gücü paritesi açısından, dünyanın altıncı büyük ekonomisidir. GSYİH'nin % 31'i ihraç edilirken, 21'i ithal edilmektedir (Dünya Bankası Verileri, 2018). Aynı zamanda AEB Komisyonu'n verilerine göre, nüfusu 146 (2018) milyon kişi olan ülkede, işsizlik oranı % 4,6 (2019) civarındayken ortalama aylık maaş ise 2019'da 733 dolardır (bkz. Tablo 2.7.).

Tablo 2.7. Rusya'nın Temel Ekonomik Göstergeleri

Yıl	2014	2015	2016	2017	2018	2019
GSYİH (trilyon dolar)	2 06	1 364	1 283	1 579	1 658	1 689,5
GSYİH Kişi Başına (bin dolar)	14 100	9 313	8 745	10 750	11 288	
GSYİH Büyümesi (%)	0,7	-2,3	0,3	1,6	2,2	
Ortalama Aylık maaş (dolar)	856	561	549	671	695	733
İşsizlik Oranı (%)	5,2	5,6	5,5	5,2	4,8	4,6
Nüfus (milyon)	146 267,3	146 544,7	146 804,4	146 880,4	146 780,7	

Kaynak: (Komisyonu, 2019) ve (Dünya Bankası Verileri, 2018)'den derelenmiştir (18.04.2020).

İstatistiklere göre 2018 yılında Rusya'nın dış ticaret hacmi 692,6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir ki 2017 ile karşılaştırıldığında % 17,6 artmıştır. Ticaret dengesi 211,6 milyar dolar tutarında pozitif olarak 2017'den 80,6 milyar dolar daha fazladır.

2018 yılında Rusya'nın ihracatı 452,1 milyar dolar olarak, 2017'ye göre % 25.6 artmıştır. BDT dışı ülkeler toplam ihracatın % 87,9'unu ve BDT ülkeleri ise % 12,1'ini oluşturuyor. Rusya ağırlıklı olarak hidrokarbon hammaddeleri (petrol ve petrol ürünleri, gaz, kömür), metalürjik ve kimyasal ürünler, makine ve ekipman, silahlar ve gıda ihraç etmektedir (Dinki & Baranovski, 2018, s. 7-10)

2018'de Rusya'nın ithalatı 240,5 milyar dolara ulaşmış ve 2017 ile karşılaştırıldığında % 5,1 artmıştır. BDT dışı ülkeler toplam ithalatın % 89'unu ve BDT ülkeleri ise % 11'ini oluşturmaktadır. İthalatın yapısında en büyük payı % 47,3 makine ve ekipmanlar, kimya endüstrisi % 18,3, gıda ürünleri ve hammaddeleri % 12,4 oluşturmaktadır (www.customsonline.ru, 2019).

Rusya'nın 2018 yılında ülkeler arasında ana ticaret ortakları şunlardır: Çin 108.3 milyar dolar, Almanya 59.6 milyar dolar, Hollanda 47.2 milyar dolar, İtalya 27.0 milyar dolar, Türkiye 25.6 milyar dolar, ABD 25.0 milyar dolar, Kore Cumhuriyeti 24.8 milyar dolar, Polonya 21.7 milyar dolar, Japonya 21.3 milyar dolar, Fransa 17.2 milyar dolardır (Tsvetkov, 2019, s. 9)

Rusya yıllardır dış ticaret dengesi pozitif olan bir ülkedir. Rusya ve AEB üyesi ülkelerin dış ticaret dinamiklerine bakıldığında bu durum açıkça görülmektedir (bkz. Şekil 2.2. ve 2.3.).

Ocak - Aralık 2019'da Rusya, toplam AEB sanayi üretiminin % 88,6'sını üretmiştir. Ocak - Eylül 2019'da ise Rusya, AEB üyesi ülkelerin sabit varlıklarına yapılan toplam yatırımın % 84,1'ini oluşturmaktadır. Ocak - Kasım 2019'da Rusya, AEB dış ticaretin % 83,6'sını yapmıştır. Aynı zamanda birlik içinde ihracatçı ülke olarak görülmektedir. 2019'da AEB üye devletlerinin karşılıklı ticarete toplam ihracattaki % 63,8 payı Rusya'ya düşmektedir (AEB 2020 Sosyo Ekonomik Verileri, 2020).

Bu verilerden çıkarılacak sonuç, Rusya AEB üyesi ülkeler için bir ihracatçı haline gelmiş, ancak bu ülkelerin Rusya'ya ithalatı yıllar itibarıyla kısıtlı kalmıştır. Rusya AEB üyesi olan ülkeler arasında en yüksek GSYİH, en büyük alan, en çok

nüfus, en yüksek ortalama aylık maaş ve kişi başına düşen en yüksek GSYİH'ye sahiptir. Rusya yıllardır eski SSCB ülkeler için bir göç pazar haline gelmiştir. Kırgızistan ve Ermenistan gibi küçük ülkeler politik sorunlarla birlikte ekonomik sorunlarla yıllardır mücadele etmektedirler. Özellikle ekonomik açıdan işsizlik sorun ile mücadele ediyorlar ki bu birliğe katılma nedenler arasında ilk sıralarda gelmektedir. Genel olarak ifade edilecek olursa, Rusya AEB kurucusu ve asıl yöneticisi olarak birlik ülkeler arasında en büyük ekonomi ile birlikte, en büyük askerlik ve siyasi iktidara sahiptir.

2.3.2.2.Kazakistan

Kazakistan Cumhuriyeti, cumhurbaşkanlığı hükümeti olan üniter bir devlettir. Kazakistan 16 Aralık 1991'de bağımsızlığını SSCB'den kazanmıştır. Başkenti Nur Sultan şehridir ve devlet dili Kazakçadır. Rusça etnik gruplar arası iletişim dili statüsüne sahiptir, devlet kurumlarında ve yerel özyönetim organlarında, Rus dili resmi olarak Kazak dili ile birlikte kullanılmaktadır. Para birimi Tenge'dir. Kazakistan'ın nüfusu 18 milyon civarındadır. 2 milyon 724,9 bin kilometrekarelik bir alanı kaplayan ülke, dünyadaki alan bakımından dokuzuncu sırada yer almaktadır. Kazakistan, okyanuslara doğrudan erişimi olmayan dünyanın en büyük ülkesidir. Kazakistan ayrıca petrol ve gaz rezervleri bakımından dünyada dokuzuncu, kömür rezervleri bakımından sekizinci, uranyum rezervleri bakımından ikinci sırada yer almaktadır. Kazakistan, dünyanın önde gelen on tahıl ihracatçısından biridir ve un ihracatında lider ülkelerin arasındadır (DEİK, 2018, s. 1-2).

Orta Asya'da lider olan Kazakistan, bölgenin istikrarının güçlendirilmesine önemli katkılar sağlamaktadır ve dünya sahnesinde de büyük başarılar elde etmiştir.

Dünya Bankası verilerine göre, ülkenin GSYİH'si 2018'de 179,3 milyar dolar olarak ekonomisi % 4,1 büyümüş ve kişi başına 9.812 dolar düşmektedir (Dünya Bankası Verileri, 2018). AEB Komisyonun 2019 verilerine göre 2019'da Kazakistan'ın GSYİH'si 179,4 milyar dolar ve ortalama maaşı 485 dolardır. Denize

erişimi olmayan Kazakistan'ın nüfusu 18,3 milyon civarındayken işsizlik oranı ise % 4,8'dir (bkz. Tablo 2.8.).

Tablo 2.8. Kazakistan'ın Temel Ekonomik Göstergeleri

Yıl	2014	2015	2016	2017	2018	2019
GSYİH (milyar dolar)	221,416	184,388	137,278	166,806	179,34	179,4
GSYİH Kişi Başına (bin dolar)	12 807	10 510	7 714	9 247	9 812	
GSYİH Büyümesi (%)	4,2	1,2	1,1	4,1	4,1	
Ortalama Aylık maaş (dolar)	675	568	418	463	471	485
İşsizlik Oranı (%)	5,0	5,1	5,0	4,9	4,9	4,8
Nüfus (milyon)	17 415,7	17 699,9	17 918,2	18 157,3	18 395,6	

Kaynak: (Komisyonu, 2019) ve (Dünya Bankası Verileri, 2018)'den derlenmiştir (22.04.2020).

GSYİH'nin % 38'i ihraç edilirken, % 25'i ithal edilmektedir (Dünya Bankası Verileri, 2018). 2018'de Kazakistan'ın dış ticaret ortakları: Çin, Rusya, İtalya, Hollanda, Almanya'dır. Ülkenin toplam İhracatı 44 milyar dolar ve toplam İthalatı 39 milyar dolardır (www.mfa.gov.tr, 2020).

Başlıca ihraç ürünleri madencilik, enerji, metalürji ve kimya endüstrilerinin ürünleri, un, tahıl ve tahıl endüstrisinin ürünleridir. Başlıca ithalat ürünleri petrol ürünleri, elektronik cihazları ve otomobillerdir. Ülkenin ana ticaret ortakları Rusya, Çin, Avrupa ülkeleri ve BDT'dir (İssabekov, 2018, s. 166-168)

Ocak - Aralık 2019'da Kazakistan, toplam AEB sanayi üretiminin % 6,2'sini üretmiştir. Ocak - Eylül 2019'da Kazakistan AEB üyesi ülkelerin sabit varlıklarına yapılan toplam yatırımın % 10,7'sini oluşturmaktadır. Ocak - Kasım 2019'da Kazakistan, AEB dış ticaretin % 10,2'sini yapmıştır. 2019'da AEB üye devletlerinin karşılıklı ticarete toplam ihracattaki % 10 payı Kazakistan'a düşmektedir (AEB 2020 Sosyo Ekonomik Verileri, 2020).

AEB üyesi olan ülkeler arasında Kazakistan Rusya'dan sonra en büyük ekonomi, kişi başına düşen GSYİH ve en büyük nüfusa sahiptir. Ortalama aylık maaş

açısından birlik içinde üçüncü, işsizlik oranı bakımından ise Belarus ile ikinci sırada ve ekonomik büyüme oranı açısından ise 2018'de ikinci sırada yer almaktadır (bkz. Tablo 2.3.).

Kazakistan İstatistik Komitesi'nin verilerine göre, ülkenin tenge cinsinden GSYİH'sine bakıldığında, GSYİH göstergeleri bağımsızlık yılları boyunca sürekli olarak artmaktadır. Ancak, Tablo 2.8'de görüldüğü üzere, ülkenin dolar cinsinden GSYİH'si 2014'te 221 milyar dolarken, 2015'te AEB üyesi olduktan sonra 184 milyar dolara düşmüştür ve şimdye kadar düşmeyi devam ettirmektedir (bkz. Tablo 2.8.). Birliğe üye olduktan sonra ilk iki yıl, büyük ölçüde dünya hammadde fiyatlarındaki düşüş nedeniyle ülke için zor geçmiştir. Kazak ekonomist Vyacheslav Dodonov'a göre "Kazakistan ekonomisindeki düşüşün sadece petrol fiyatlarındaki düşüşle ilişkilidir". Nitekim ham maddeler AEB içindeki ticaretin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Ticaret hacmi büyük ölçüde mineral hammadde, petrol ve metalürji ürünlerinin fiyatlarına bağlıdır. AEB'nin dünya fiyatlar üzerinde herhangi bir kontrolü olmadığından bu durum sadece Kazakistan ekonomisinde değil tüm AEB üyesi olan ülkelerde aynıdır (www.azattyq.org, 2016).

2.3.2.3. Belarus

Doğu Avrupa'da yer alan Belarus 207,6 km² alana sahiptir ve dünya ülkeleri arasında alan açısından 87. sırada yer almaktadır. Belarus orta gelişmiş bir sanayi-tarım devletidir. Dünya Bankası verilerine göre ülkenin GSYİH'si 2018'de 59,6 milyar dolar olarak % 3,05 büyümüştür. Ayrıca kişi başına düşen GSYİH'si 6.289 dolardır (Dünya Bankası Verileri, 2018).

AEB Komisyonun verilerine göre 2019'da Belarus'un GSYİH'si 63,1 milyar dolar ve ortalama aylık maaşı ise 522 dolardır. Denize erişimi olmayan Belarus'un nüfusu 2018'de yaklaşık 9,5 milyon civarındayken işsizlik oranı ise % 4,8'dir (bkz. Tablo 2.9.).

Tablo 2.9. Belarus'un Temel Ekonomik Göstergeleri

Yıl	2014	2015	2016	2017	2018	2019
GSYİH (milyar dolar)	78,8	56,4	47,7	54,7	59,6	63,1
GSYİH Kişi Başına (bin dolar)	8 318	5 949	5 022	5 761	6 289	
GSYİH Büyümesi (%)	1,7	-3,8	-2,5	2,5	3,05	
Ortalama Aylık maaş (dolar)	590	413	361	426	470	522
İşsizlik Oranı (%)	5,1	5,2	5,8	5,6	4,8	
Nüfus (milyon)	9 480,9	9 498,4	9 504,7	9 491,8	9 475,2	

Kaynak: (Komisyonu, 2019) ve (Dünya Bankası Verileri, 2018)'den derlenmiştir (20.04.2020).

Belarus, dünyanın 170'den fazla ülkesiyle ticari ilişkilerini sürdürmektedir. Belarus'un 2018'de dış ticaret hacmi 83,3 milyar dolar olarak gerçekleşmiş ve 2017 yılına göre 10,5 milyar dolar (% 14,4) artmıştır. İhracatı 42 milyar dolar olarak gerçekleşmiş ki bu 2017'ye göre % 14,9 artış olduğu anlamına gelmektedir. En önemli ihracat malları petrol ürünleri, potas gübreleri, kamyonlar, metal ürünler, traktörler, lastikler, süt ve et ürünleri ve kerestedir. 2018'de ülkenin ithalatı 41,3 milyar dolar olarak gerçekleşmiş yani 2017'ye göre % 13,3 bir artış mevcuttur. Belarus'un 2018'de dış ticaret fazlası 694,4 milyon dolar civarındadır. Belarus'un 2018 yılında ana ticaret ortakları, Rusya, Ukrayna ve Çin'dir (Byuluten, 2018, s. 11-15)

2019'da Belarus, toplam AEB sanayi üretiminin % 4,5'ini üretmiştir. Ocak - Kasım 2019'da Belarus AEB dış ticaretin % 4,8'ini yapmıştır. Ocak - Kasım 2019'da AEB üye devletlerinin karşılıklı ticarete toplam ihracattaki % 23,9 payı Belarus'a düşmektedir (AEB 2020 Sosyo Ekonomik Verileri, 2020).

AEB üyesi olan ülkeler arasında Belarus, Rusya ve Kazakistan'dan sonra GSYİH, kişi başına düşen GSYİH ve nüfus açısından üçüncü sırada yer almaktadır. Ortalama aylık maaş ve işsizlik oranına bakılacak olursa Belarus AEB üyesi olan ülkeler arasında ikinci sıradadır (bkz. Tablo 2.3.).

Belarus Cumhuriyeti Sovyet sonrası alanda bir dizi entegrasyon birliğinin üyesidir ayrıca Rusya ile bir Birlik Devleti kurmaktadır. Belarus'un AEB ülkelerinden

ana ticaret ortağı Rusya'dır. Belarus'un AEB ülkelerine yaptığı ihracatın % 93,5 ile % 96,5'i Rusya'ya giderken aynı zamanda AEB ülkelerinden yapılan ithalatın % 99,1 ile % 99,5'i da Rusya'dan gelmektedir. AEB ülkelerinin üçüncü ülkelerle dış ticaret hacmini karşılıklı ticaretle kıyasladığında karşılıklı ticaretin payı hala oldukça düşük bir seviyede kalmaktadır. Ancak Belarus'un % 50 ticaret hacmi AEB ülkeleri ile (özellikle Rusya) yapılmaktadır. Dolayısıyla birlik içinde sadece Belarus'un ticareti bu rakamı aşmıştır, diğer ülkelerinki %35'in altındadır (Shubtik, 2019, s. 49).

Belarus AEB'ye katıldıktan sonra Birlik ülkelerine ihracatını artıran ülkelerden biridir. Örneğin, 2015'te ülkenin AEB'ye ihrac ettiği mal ve hizmetlerin hacmi 11 milyar dolarken, 2018'de bu rakam 13,9 milyar dolara ulaşmıştır. Ancak, bu rakamdan 13 milyar doları Rusya'ya düşmektedir. Ülkenin ithalatı da benzer şekilde artmıştır, 2015'te 17,2 milyar dolardan 2018'de 22,8 milyar dolara ulaşmıştır (Shamshur, 2019, s. 3).

Ancak, Tablo 2.9'da görüldüğü üzere Belarus'un GSYİH'si 2014'te AEB'ye üye olmadan önce 78,8 milyar dolarken 2019'da bu rakam 63 milyara düşmüştür. Aynı zamanda ülkenin kişi başına düşen GSYİH'si da benzer şekilde 2014'te 8.318 dolardan, 2018'de 6.289 dolara düşmüştür (bkz. Tablo 2.9.). Avrasya Kalkınma Bankası uzmanlarına göre olağandışı bir kıış, petrol arıtma ve potas gübre üretimindeki düşüş Belarus'un 2019'daki GSYİH'sindeki yavaşlamanın temel nedenlerindedir (Beluga, 2020).

2.3.2.4.Ermenistan

Ermenistan batı Asya'nın kuzeydoğu kesiminde yer almaktadır. Ülkenin toprakları 29.743 metrekaredir (Belçika ve Arnavutluk topraklarına yakın). Resmi dili Ermenice başkenti ise Erivan'dır. 21 Eylül 1991'de bağımsızlığını SSCB'den kazanmıştır. Komşuları Gürcistan, Azerbaycan, Türkiye ve İran'dır (Melikyan, Arutyunyan, Papyan, Degeryan, & Ayvazyan, 2013, s. 8-9).

Dünya Bankası verilerine göre ülkenin GSYİH'si 2018'de 12,4 milyar dolar olarak gerçekleşmiş ve ülkenin ekonomisi % 5,2 büyümüş ki kişi başına 4.212 dolar düşmektedir (Dünya Bankası Verileri, 2018).

AEB Komisyonun verilerine göre 2019'da Ermenistan'ın GSYİH'si 13,6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Ermenistan'da ortalama aylık maaş 380 dolardır ve nüfusu 2,9 milyon civarındayken işsizlik oranı ise % 18'dir (bkz. Tablo 2.9.).

Tablo 2.10. Erministan'ın Temel Ekonomik Göstergeleri

Yıl	2014	2015	2016	2017	2018	2019
GSYİH (milyar dolar)	11,6	10,6	10,5	11,5	12,4	13,6
GSYİH Büyümesi (%)	3,6	3,2	0,2	7,5	5,2	
GSYİH Kişi Başına (bin dolar)	3 986	3 607	3 591	3 914	4 212	
Ortalama Aylık maaş (dolar)	381	359	363	368	358	380
İşsizlik Oranı (%)	17,6	18,5	18,0	20,8	20,4	18,0
Nüfus (milyon)	3 010,6	2 998,6	2 986,2	2 972,7	2 965,1	

Kaynak: (Komisyonu, 2019) ve (Dünya Bankası Verileri, 2018)'den derelenmiştir (24.04.2020).

Ermenistan'ın 2018 yılında dış ticaret hacmi 7,4 milyar dolar olarak gerçekleşmiş ki bu 2017'ye göre % 16,4 artmıştır. İhracat 2,4 milyar dolar (% 7,8 artış), ithalat ise 5,0 milyar doları (% 21.1 artış) oluşturmaktadır. Dış ticaret dengesi negatif olarak -2,4 milyar ABD doları olmuştur (www.export.by, 2019).

Ermenistan'ın 2018'deki ticaret hacmi yapısında BDT ülkeleri % 30, AB ülkeleri % 24.8, Çin, ABD, İran, Türkiye ve diğer ülkeler % 45.2'dir. Ülke bağlamında Ermenistan'ın ana dış ticaret ortakları şunlardır: Rusya Federasyonu (% 26.1), Çin (% 10.5) ve İsviçre (% 6.3). Ermenistan'ın ana ihracat ürünleri: mineral ürünler (toplamın % 26.7'si), yiyecek ve içecekler (% 22.9), kıymetli ve yarı değerli metaller ve bunlardan yapılmış taşlar ve takılar (% 12.7), baz metaller ve bunlardan elde edilen ürünler (% 12.3) ve tekstil (% 9.3) ürünleridir. Ana ithalat ürünleri: makine, teçhizat ve mekanizmalar (% 18.8), mineral ürünler özellikle gaz ve petrol ürünleri (% 14.5), gıda ürünleri (% 8.1), kimya ve ilgili endüstrilerin ürünleri (% 8.0), baz metaller (% 6.9) ve bunlardan elde edilen ürünlerdir (Direksiyon EABR, 2019, s. 6-12)

Ocak - Aralık 2019'da Ermenistan, toplam AEB sanayi üretiminin % 0,4'unu üretmiştir. Ocak - Kasım 2019'da Ermenistan, AEB dış ticaretin % 0,8'ini yapmıştır. Ocak - Kasım 2019'da AEB üye devletlerinin karşılıklı ticarete toplam ihracattaki % 1,3'lük payı Ermenistan'a düşmektedir (AEB 2020 Sosyo Ekonomik Verileri, 2020).

AEB üyesi olan ülkeler arasında Ermenistan en az nüfusa sahip olmasına rağmen en yüksek işsizlik oranına (% 18) sahiptir. GSYİH'si ve kişi başına düşen GSYİH ve ortalama aylık maaşa göre birlik içinde dördüncü sırada yer almaktadır (bkz. Tablo 2.3.).

Ülke AEB'ye üye olduktan sonra ilk yıllarda çok zorluklar yaşamıştır. Örneğin, Dünya Bankası verilerine göre 2014'te Ermenistan'ın GSYİH'si 11,6 milyar dolarken 2015'te AEB'ye üye olduktan sonra bu rakam 10,5 milyar dolara düşmüştür. Sadece 3 yıl sonra 2018'de Ermenistan GSYİH'sini 2015'ten daha fazla (12,4 milyar) artırmıştır. Aynı zamanda ülkenin ekonomik büyüme oranı 2014'te % 3,6 civarındayken AEB'ye üye olduktan sonra 2015'te % 3,2 ve 2016'da ise % 0,2 seviyesine düşmüştür. Böylece Ermenistan'ın ekonomisi ancak 2017 yılından sonra istikrarı büyümeye başlamıştır ve 2019'da ekonomisi % 7,6 civarında büyümüştür (Dünya Bankası, 2019).

AEB Ermenistan'a ekonomik açıdan daha fazla siyasi önem getirmektedir. Ülkenin bölgede siyasi istikrarını sürdürebilmesi için Rusya gibi bir süper güce ihtiyacı vardır.

Ermenistan'ın AEB'ye katılımından önce olduğu gibi Rusya Ermenistan'ın ana ortağıdır. Birlik içinde ülke ihracatının % 85'i Rusya'ya ve % 15'i diğer ülkelere gidecektir. Ekonomist Tadevos Avetisyan'a göre ülkenin ekonomik ilişkileri Belarus ve Kazakistan ile yavaş geliyor ancak Kırgızistan ile neredeyse hiç ilişkileri yoktur. Aynı zamanda Avetisyan AEB'nin kullanılmadığı büyük fırsatlara sahip olduğunu da belirtmektedir. Ancak Avetisyan'a göre potansiyelin kullanılmadığından dolayı Ermenistan için riskler her yıl daha artmaktadır (Mamikonyan, 2019).

2.3.2.5.Kırgızistan

Kırgızistan Orta Asya'nın kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Güneybatıda Pamir-Alai ve kuzeydoğuda Tien Shan dağları içinde yer alan Kazakistan, Tacikistan, Özbekistan ve Çin ile sınır komşusudur. Bağımsızlığını 31 Ağustos 1991'de SSCB'den almıştır. Kırgızca devlet dili, Rusça ise resmi dilidir. Hududu 199.9 bin kilometrekere ve ülkenin başkenti Bişkek'tir (www.president.kg, 2020).

Dünya Bankası verilerine göre ülkenin GSYİH'si 2018'de 8 milyar dolar olarak gerçekleşmiş ve Kırgızistan'ın ekonomisi % 3,5 büyümüştür. Kişi başına düşen gelir 1.332 dolardır (Dünya Bankası Verileri, 2018). AEB Komisyonun verilerine göre 2019'da Kırgızistan'ın GSYİH'si 8,4 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Kırgızistan'da ortalama aylık maaş 246 dolardır. Denize erişimi olmayan Kırgızistan'ın nüfusu 6,3 milyon civarındayken işsizlik oranı ise % 6,2'dir (bkz. Tablo 2.11.).

Tablo 2.11. Kırgızistan'ın Temel Ekonomik Göstergeleri

Yıl	2014	2015	2016	2017	2018	2019
GSYİH (milyar dolar)	7,468	6,678	6,813	7,703	8,093	8,4
GSYİH Büyümesi (%)	4	3,9	4,3	4,7	3,5	
GSYİH Kişi Başına (bin dolar)	1 331	1 163	1 179	1 296	1 332	
Ortalama Aylık maaş (dolar)	229	209	212	228	236	246
İşsizlik Oranı (%)	8,0	7,6	7,2	6,9	6,2	
Nüfus (milyon)	5 895,1	6 019,5	6 140,2	6 256,7	6 389,5	

Kaynak: (Komisyonu, 2019) ve (Dünya Bankası Verileri, 2018)'den derelenmiştir (23.04.2020).

Kırgızistan'ın 2018 yılında dış ticaret hacmi 6,6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir ve 2017 yılına göre % 6,5 oranında artmıştır. İhracat teslimatları 1,7 milyar dolar olarak 2017 düzeyindedir. İthalat ise 2017 yılına göre % 9,2 artarak 4,9 milyar dolar olmuştur (Jamankulov, 2019, s. 824-825).

2019'da Kırgızistan toplam AEB sanayi üretiminin % 0,3'ünü üretmiştir. Ocak-Kasım 2019'da Kırgızistan AEB dış ticaretin % 0,6'sını yapmıştır. Ocak-Kasım 2019'da AEB üye devletlerinin karşılıklı ticarete toplam ihracattaki % 1,0 payı Kırgızistan'a düşmektedir (AEB 2020 Sosyo Ekonomik Verileri, 2020).

AEB üyesi olan ülkeler arasında Kırgızistan en düşük GSYİH, ortalama aylık maaş ve en düşük kişi başına düşen GSYİH'yi sahiptir. Ermenistan'dan sonra en az nüfusa sahip olan Kırgızistan aynı zamanda Ermenistan'dan sonra en yüksek işsizlik oranına sahiptir. Bu nedenlerden dolayı farklı kaynaklara göre ülkenin yaklaşık 1 milyon vatandaşları Rusya'da işçi göçmen olarak çalışmaktadır. 2017 yılında para transferlerine bağımlı ülkeler arasında Kırgızistan birinci sırada yer almıştır. Para transferleri GSYİH'nin % 35'ini oluşturmaktadır (Khasanova & Kapushenko, 2018).

Her şeyden önce Kırgızistan ekonomisinin ciddi şekilde geride kaldığı ve bugün Avrasya entegrasyonuna katılan diğer ülkeler arasında en küçüğü olduğu belirtilmelidir. Örneğin AEB'nin kurulduğu zaman Belarus'un GSYİH'si hacmi neredeyse 10 kat, Kazakistan'ın - 30'dan fazla ve Rusya'nın - 311 kat Kırgızistan'dan daha fazladır (Sarabekov, 2015, s. 15). Dünya Bankası'na göre 2014 yılında ülkenin GSYİH'si 7,4 milyar dolardı, ancak 2015'te AEB'ye üye olduktan sonra bu rakam 6,6 milyar dolara düşmüştür (Dünya Bankası, 2019). Kırgızistan'ın GSYİH'si AEB'ye üye olduktan sonra 2 yıl peyderpey düşüşten sonra 2017 yılından itibaren yine de büyümeye başlamıştır.

Kırgızistan Ekonomi Bakanlığı'nın hesaplamalarına göre AEB'ye girilmesi sonucunda ülkenin ihracat fırsatlarının % 20-22 artacağı öngörülmektedir. Bu hesaplama tekstil ve tarım sektörlerine odaklanmıştır. Ancak durum tam tersi olmuştur. Ülkenin AEB'ye katıldığı yılda (2015) dış ticaret hacmi 2014 yılına göre % 23,7 azalmıştır (Cherevyk, 2017, s. 38). 2014 yılında ülkenin ihracatı 1,8 milyar dolarken, 2015'te 1,4 milyar dolar ve 2018'de ise 1,7 milyar dolara düşmüştür. Aynı şekilde 2014 yılında ülkenin ithalatı 5,7 milyar dolarken 2015'te 4 milyar dolar ve 2018'de ise 4,9 milyar dolara düşmüştür (www.export.by, 2019).

Birliğe katılmadan önce Kırgızistan, Çin, Türkiye ve diğer ülkelerden gelen ürünlere uygulanan düşük tarifeler nedeniyle Kazakistan, Rusya, Özbekistan ve Tacikistan'a yeniden ihraç edilen bir ülkedydi. AEB'ye katıldıktan sonra Çin mallarına uygulanan gümrük vergileri 3-4 kat arttı ve bu da Çin ile ticaret hacminde keskin bir düşüşe neden olmuştur. Aynı zamanda Türkiye ile ticaret % 22,1 azalmıştır (Cholponay , 2015). Sonuç olarak, başta Dordoy, Kara-Suu ve Madina olmak üzere ülkenin büyük toptancı pazarlarının konumu kötüleşerek müşterilerini kaybetmiştir. Böylece ülkenin en büyük giyim pazarlarında ticari faaliyetteki düşüş süreci başlamıştır (Cherevyk, 2017, s. 39).

Genel olarak Kırgızistan'ın AEB üyeliğinin ulusal ekonomi üzerindeki etkisinin ilk sonuçları özetlendiğinde, bunların hala oldukça çelişkili olduğu görülmektedir. Bu sonuçlarda, hem olumlu hem de olumsuz yönler vardır. Olumlu noktalar (Cherevyk, 2017, s. 41-42):

- Ülkenin GSYİH büyümesi yavaşlamıştır, ancak 2017'nin ilk çeyreğinde tüm AEB ülkeleri arasında en büyük büyümeyi gösterdi;
- 2016 yılında enflasyon düştü, deflasyon oldu iç piyasada beklenen fiyat artışı gerçekleşmedi;
- Rusya ve Kazakistan başta olmak üzere entegrasyon ortaklarından önemli miktarda yatırım, büyük miktarlarda mali yardım ülkeye girmiştir;
- Birlik ülkelerinde Kırgız Cumhuriyeti işçi göçmenlerinin durumunda önemli bir gelişme olmuştur;
- Ülkenin kişi başına düşen GSYİH'si (PPP) büyümemiş olmasına rağmen, aynı zamanda düşmemiştir;

Olumsuz noktalar:

- Kırgızistan ekonomisi tüm AEB ülkeleri arasında genel olarak en zayıf olmaya devam etmektedir;
- Ulusal kamu borcu ve bütçe açığı artmıştır;

- Genel olarak dış ticaret hacmi ve karşılıklı ticaret diğer AEB ülkeleri ile azalmıştır;
- AEB ülkelerinde çalışan Kırgız göçmenlerin döviz gelirlerinde azalma olmuştur;

2.3.3. Avrasya Ekonomik Birliği'nin Problemleri ve Geleceği

Rusya'nın eski Sovyetler Birliği ülkelerini Avrasya formatında yeniden entegre etmek istediği açıktır. Bu bir ekonomik bütünleşmeden daha ziyade jeopolitik ve güvenlik bir stratejisidir. Bu bağlamda Rusya'nın dünya toplumundaki konumunu güçlendirmek için entegrasyon potansiyelini kullanması, ulusal stratejinin en önemli unsurlarından biridir. Söz konusu sadece ekonomik entegrasyonla ilgili değil, çeşitli biçimlerde siyasi işbirliği, diğer bölgesel dernekler ve tek tek ülkelerle ortak bir ilişki stratejisinin geliştirilmesi ile ilgilidir (Federovna, Evgenevna, & Viktorovna, 2015, s. 117-127).

SSCB'nin dağılmasından sonra AB'den ilham alan Rusya için küresel çıkarlarına ulaşmanın bir başka yolu da entegrasyon gruplarının oluşturulmasıydı. Bu koşullar altında Rusya farklı hızlarda entegrasyon blokları inşa etti, ancak şu ana kadar bu yoldaki başarılar çok fazla değildir. 25 yıldan uzun süredir var olan Bağımsız Devletler Topluluğu henüz tam teşekküllü bir STB haline gelmemiştir. Şu anda Sovyet sonrası alanda Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) en gelişmiş entegrasyon derneğidir (Vital'yevna, 2016, s. 7-23).

Potansiyel olarak AEB çok güçlü bir ekonomik, politik ve ideolojik projedir. Ekonomik açıdan, AEB'yi oluşturan beş ülke 184 milyonluk nüfusu ile dünya sınırlarının % 14'ünü, dünya gaz rezervlerinin beşte birini, dünya petrol rezervlerinin % 15'ini ve periyodik tablonun neredeyse tüm elemanlarına sahiptir. AEB'nin önemli jeo-stratejik konumu onu Avrupa ve Asya'yı bağlayan potansiyel olarak dünya için önemli bir geçiş merkezi haline getirmektedir (Vital'yevna, 2016, s. 7-23). AEB demiryolu hattının uzunluğu bakımından dünyada ikinci, toplam araba yol uzunluğunda ise beşinci sırada yer almaktadır (www.eaeunion.org, 2020). Aynı

zamanda dil engeli bulunmaması, kısa olsa da ortak bir tarih ve ulusal kültürlerin anlaşılması gibi faktörler AEB için önemli ve aynı zamanda entegrasyon süreçlerinin itici güçleridir (Butorina & Zakharov, 2015, s. 52-68).

Avrasya Ekonomik Birliği'nin 2025 stratejisine göre: 2025'e kadar AEB içinde birkaç ortak pazar ve alanın oluşturulması planlanmaktadır (Alekseenkova, 2017, s. 6-7):

- Enerji kaynakları için ortak pazarlar (özellikle gaz, petrol ve petrol ürünleri);
- Birliğin ortak bir elektrik piyasasının oluşturulması;
- Tek taşıma alanı;
- Ortak tarım politikası;
- Mal ve emek dolaşımındaki mevcut engelleri tamamen kaldırılmak;
- Tek bir finans piyasasının oluşturulması;

Rusya, Kazakistan, Belarus, Kırgızistan ve Ermenistan Cumhurbaşkanları Yüksek Avrasya Ekonomi Konseyi toplantısında 29 Mayıs 2019'da Nur-Sultan'da bir araya gelmişler. Devlet başkanları AEB kuruluşunun beşinci yıldönümünü kutlamışlar ve bu süre zarfında entegrasyon derneğinin elde ettiği sonuçları tartışmışlardır. Ancak bu dönemde mal ve hizmetlerde tam ticaret özgürlüğüne ulaşmak mümkün olmamıştır. Uzmanlar birliğin etkinliğini mevcut haliyle ve güncel gerçeklerle sorguluyarak bunu hem iç hem de dış faktörlerle açıklamaktadırlar.

AEB'nin ticaret istatistikleri beş yıl önce daha iyiydi

29 Mayıs 2014, AEB tarihinde başlangıç noktası olarak kabul edilir, çünkü o gün Rusya, Belarus ve Kazakistan cumhurbaşkanları bir birlik oluşturma konusunda bir anlaşma imzaladılar. Böylece 2015 yılında Gümrük Birliği ve Ortak Ekonomik Alan'dan daha derin bir EE seviyesine yani AEB'ye geçtiler. Aynı yıl Ermenistan ve Kırgızistan AEB'ye katıldı ve o zamandan beri birliğe üye devletlerin bileşimi genişlememiştir.

AEB'nin oluşturulmasından hemen sonra her iki yöndeki (birlik içi ve üçüncü ülkelerle) ticaret çöktü. AEB ülkeler hem iç hem de dış ticaret hacmini artırmayı

beceremediler. Bunun nedeni krizin yeni dalgası ve Rusya ile Batı arasındaki yaptırım savaşı olmuştur. Mesela, resmi istatistiklere göre AEB üyesi ülkelerin dış ticaret hacmi birlik kurulmadan bir yıl önce yani 2014 yılında 873,1 milyar dolarken 2015 yılında yani birliğin kurulduğu yıl 579,3 milyar dolara düşmüştür. 2019 yılında ise bu rakam ancak 733,1 milyar dolara ulaşmıştır. Şimdilik birlik içi ticaret hacmi de hatta "Birlik öncesi" dönemine ulaşmamıştır. Mesela, birlik içi ticaret hacmi 2014'te 63,1 milyar dolarken 2015'te 45,6 milyar dolara ve 2019'da ise 61 milyar dolara düşmüştür (bkz. Tablo 2.6.).

AEB'nin temel varsayımları: malların, hizmetlerin, sermayenin ve emeğin dolaşım özgürlüğüdür. Uzmanlara göre ilk iki kategoride olumlu değişiklikler vardır. Kuşkusuz beş yıllık dönemin başarılarından biri de 2018'de yürürlüğe giren Ortak Gümrük Kanunu'dur. Ekonomist Alisenov'a göre bu kanun gümrük işlemlerinin elektronik olarak işlenmesine olanak tanıyarak malların serbest bırakma sürelerini dört saate düşürecektir (Alisenov, 2017, s. 112-120).

Son yıllarda diğer eski Sovyet ülkelerden hariç olan Tacikistan ve Özbekistan AEB'ye üye olmadığı için Rusya'nın baskısına daha çok maruz kalmıştır. Bu durumda AEB'de gelecekteki üyelik ile ilgili 28 Nisan 2020'de Özbekistan Parlamentosu önemli karar almıştır.

Özbekistan parlamentosu milletvekilleri ülkenin AEB'ye gözlemci olarak katılmasını onayladılar. Oliy Meclis Yasama Meclisi toplantısında 132 milletvekilinden 86'sı lehte oy verdi, 32'si karşı oy verdi ve 14'ü ise çekimser kaldı. Parlamentosunun alt meclisinin ilgili kararnameyi kabul edilerek Oliy Meclis Senatosu'na ve Bakanlar Kuruluna gönderilmiştir (Özbekistan Parlamentosu, 2020).

Araştırmalar, Özbekistan'ın AEB ile işbirliği yapması durumunda ülkenin dış ticaretinin artacağını, ekonomik sektörlerin rekabet gücünün artacağını ve yabancı ülkelerde emek faaliyeti (göçmen) yapan Özbekistan vatandaşlarının haklarının korunacağını göstermektedir. Bu işbirliğinin bir sonucu olarak 1,6 milyar dolar ihracatı artırmak mümkün olacak, demiryolu taşımacılığı maliyetleri 220 milyon dolar

azalacak ve emek göçmenlerinin gelirleri yüzde 15-20 milyar dolar artacaktır (Özbekistan Parlamentosu, 2020).

AEB'nin istikrarlı bir entegrasyon blok haline gelip gelmeyeceği ve katılımcı ülkelerin dünya sahnesindeki çıkarlarını etkin bir şekilde temsil edip edemeyeceği, başta Sovyet sonrası ülkeler olmak üzere komşu ülkeler için cazibe merkezi haline gelip gelmeyeceği, mevcut üye ülkelerin ekonomik kalkınmasının ne kadar verimli olacağına ve Avrasya entegrasyon süreçlerinin ne kadar etkileyeceğine bağlıdır (Vital'jevna, 2016, s. 7-23). Ancak bunu gerçekleştirmek için bazı problem ve engeller mevcuttur:

Birincisi, Rusya'nın entegrasyon sürecindeki rolü, yeri ve motivasyonu önemlidir. Ancak üye ülkeleri de tartışmalı olan Rusya'nın gerçek hedeflerinden endişe duymaktadır. Bu süreç özellikle Başkan Putin'in ve diğer Rus yetkililerin ve liderlerin radikal ifadeleriyle daha tartışmalı hale gelmiştir. Örneğin Vladimir Putin'in "Avrasya Birliği Sovyetler Birliği'nin en iyi değerleri üzerine inşa edilecek" gibi ifadelerinden sonra uzmanlara göre Rusya, AEB vasıtasıyla Sovyet imparatorluğunu restore etmeyi ve Rusya'nın emperyal devlet olarak konumunu kurmayı ve güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Aynı zamanda Rusya entegrasyon yönünde bir itici güç olarak yorumlanmaktadır (Coalson, 2012, s. 2-3).

İkincisi, ekonomik sorunlar, başarılı bir entegrasyon için belirli bir düzeyde ekonomiye, yasaların ve ekonomik politikaların uyumlaştırılmasına, gerçek güç ve otoriteye sahip uluslar üstü organların ve kurumların oluşturulmasına ihtiyaç vardır. Rusya'nın büyük bir doğal kaynak rezervleri, daha rekabetçi bir ekonomisi ve nispeten gelişmiş bir endüstrisine sahip olması nedeniyle herhangi bir ortak tarife politikası Rusya'ya küçük ve fakir ülkelerden daha fazla yarar sağlayacaktır. Buna ek olarak, üye ülkeler arasında: bölge, nüfus, GSYİH, kişi başına gelir, büyüme oranı, sanayileşme ve kalkınma düzeyleri bakımından büyük farklılıklar göstermektedir. Daha sonra, başarılı bir ekonomik entegrasyon için, sosyo-ekonomik ihtiyaçları finanse edebilen bir ekonomik merkeze ihtiyaç vardır, ki bu durum AEB'de mevcut değildir (Gholam MD, 2016, s. 52).

Üçüncüsü, birlik içindeki ülkeler arasındaki anlaşmazlıklar. Mesele, eski Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev "Kazak dili alfabesinin Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçişi" adlı bir kararname imzaladı, ki 2025 yılına kadar Latin alfabesine aşamalı olarak çevrilmesi planlanmaktadır. Bu kararın neyle bağlantılı olduğu açık değildir, ancak büyük olasılıkla Kazakistan'ın AB ile işbirliği yapmaya başlaması AEB'den çekilmesine yol açabilecektir (Drobot & İvko, 2018, s. 295-300).

Dördüncüsü, genişleme ve daha fazla entegrasyon, AEB Sovyet sonrası devletlerin sadece beş ülkesinden oluşur ve daha fazla genişleme ihtimali neredeyse çok azdır. Özbekistan ve Türkmenistan birliğe katılmadan Tacikistan pek fayda görmeyecektir. Çünkü bu ülkeler Tacikistan'ın Rusya'ya ulaşabilmesi için transit ülkelerdir. Ukrayna'nın katılımı da çok önemli çünkü nüfus ve stratejik konumu bakımından Avrasya'da, Rusya'dan sonra ikinci büyük ülkedir. Rusya, Ukrayna'yı AEB'e katılmaya ikna etmek için sayısız girişimde bulundu, ancak Ukrayna AEB'ye katılmaya çalışırken, risk almadı. Şimdi, Rusya'nın Kırım'ı işgalinin yeni durumu ve Doğu Ukrayna'daki ayrılıkçı hareketlerin desteklenmesi nedeniyle Ukrayna'nın AEB'ye katılması imkansız olmasa da çok zordur (Gholam MD, 2016, s. 52).

Beşincisi, ulaştırma altyapısı, Birliğin gelişimi için ciddi bir sorun, ulaşım altyapısının az gelişmiş olması ve yetersiz lojistik seviyesidir. AEB, demiryolu hattının uzunluğu bakımından dünyada ikinci, toplam araba yol uzunluğunda ise beşinci sırada yer almakta (www.eaeunion.org, 2020) olsa da ülkeler arasında büyük lojistik sorun yaşamaktadır. Çünkü bu yolların çoğu Rusya'da bulunmaktadır. Ulaştırma altyapısı önemli bir faktördür çünkü Birliğin bütün ülkeleri ortak bir sınıra sahip değildir. Örneğin, Ermenistan bütün müttefiklerinden uzaktır (hiç biri ile sınıra sahip değildir) ve bu da ona ulaştırma lojistiği konusunda zorluklar yaratmaktadır (Drobot & İvko, 2018, s. 295-300).

Bunların dışında, AEB üyesi olan ülkelerinde otoriter rejimlerinin varlığı ve demokratik değerlerinin düşük olması da entegrasyon sürecinde engel olmaktadır. Aynı zamanda bu ülkeler SSCB'den bağımsız olduğundan şu ana kadar kendi dil ve

kültürünü korumaya ve yaşatmaya kararlılardır. Kendi uluslarını inşa ederken entegrasyon sürecinde, tek dil ve tek para birimi sorunu ortadadır. Hiçbir üye devlet, Ruble'yi ortak bir para birimi olarak kabul etmeye hazır değildir. Sovyet sonrası devletler geçmiş ve Sovyet mirasını sembolize eden Rus dilini kademeli olarak ortadan kaldırmaya çalışırken, kendi dillerini geliştirmek, tanıtmak ve benimsemek için büyük çaba harcadıklarından sonra, dil sorunu daha duygusal ve hassas hale getirilmiştir ki bunlar daha yakın entegrasyonu gelecekte engellemektedir. Kazakistan ve Özbekistan gibi eski SSCB ülkelerinde bunun bir örneğini görüyoruz. Bağımsızlığını kazandıktan sonra Özbekistan Latin alfabesine geçmiştir ve son yıllarda ise Kazakistan Latin alfabesine geçmek için büyük çaba sarf etmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TACİKİSTAN VE AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ

Tacikistan Orta Asya'da bulunan ve denize kıyısı olmayan bir ülkedir. Resmi dili Farsça'nın bir kolu olan Tacikçe veya başka bir tabir ile Farisi Dari'dir (Farsça-Afganistan, İran ve Tacikistan'ın resmi dilidir). Dolayısıyla Tacikler Orta Asya'da Türk olmayan tek millettir.

3.1. Tacikistan Hakkında Genel Bilgilendirme

Tacikistan Cumhuriyeti, Orta Asya'nın güneydoğu kesiminde yer almaktadır. Başkenti Duşanbe, aynı zamanda ülkenin en büyük şehridir. Nüfusu 9 milyonu geçen Tacikistan'ın para birimi Samani'dir (TJS, Ekim 2000'de tanıtılmıştır).

Orta Asya'da denize erişimi olmayan Tacikistan, Fergana Vadisi'nin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Devletin sınır uzunluğu: batıdan doğuya 700 km, kuzeyden güneye 350 km'dir. Tacikistan'ın kuzeybatıda Özbekistan (1.322,9 km), kuzeydoğuda Kırgızistan (987 km), doğuda Çin (494,95 km) ve güneyde Afganistan (1.344,15 km) ile sınırı bulunmaktadır. Çok fazla su ve mineral kaynaklarına sahip dağlık ve yağmurla beslenen bir ülkedir. Dağlar Tacikistan topraklarının % 93'ünü kaplar ve sadece % 7'si düzdür. Dünyanın en yüksek zirvelerinden biri olan Ismoili Somoni Zirvesi – 7495m yüksekliği ile Tacikistan'da bulunmaktadır (www.mfa.tj, 2020). Yeryüzünde Tacikistan gibi topraklarının % 93'ü dağlardan oluşan çok az ülke vardır. Bu neden ile Tacikistan, nüfus ihtiyaçlarını karşılamak için dağlararası, dağlık ve bazı yerlerde yüksek dağlık bölgeleri makul bir şekilde veya başka bir tabir ile bu koşulları göz önünde bulundurarak kullanmak zorunda kalıyor. (Khodzhayev & Nuraliyev, 2017, s. 205).

Tacikistan hızla artan bir nüfusa sahiptir. Özellikle genç nüfusun artışı göze çarpmaktadır. Örneğin, ülkenin toplam nüfusu, son 60 yılda beş kattan fazla artmıştır. Tacikler, ülkenin ana nüfusu ve toplam nüfusun % 85'ini oluşturmaktadır. Ülkede Tacikler dışında Özbek, Kırgız ve Rus gibi diğer etnik gruplar da yaşamaktadır. Devlet

dili Tacikçe (Farsça), Rusça ise bölgede diplomatik ilişkiler için iletişim ve işbirliği dilidir (Mustayeva, Viyes, Mor, & Kayumov, 2015, s. 24).

Tacikistan, Büyük Asya kıtasının kalbinde bulunuyor ve su kaynakları bakımından dünyada sekizinci sırada yer almaktadır. Örneğin Tacikistan, Orta Asya'nın su kaynakları'nın % 55'ine sahiptir. Karşılaştırma için: Kırgızistan bölgenin su kaynakları'nın % 26,4'üne, Özbekistan % 14,5'ine ve Türkmenistan % 4,3'üne sahiptir. Başka bir tabir ile, tabiat Türkmenistan ve Özbekistan Cumhuriyetlerine büyük gaz ve petrol kaynakları, ve Tacikistan'a ise büyük su kaynakları ve yüksek dağlardan oluşan bir diyar vermiştir (Abdulloev & Abdulloev , 2015, s. 4).

Tacikistan'ın iklimi ovalara, farklı yüksekliklere ve yüksek dağlara bağlı olarak değişir. Ülke çapında genelde yazları çok sıcak, kışları ise ılık geçer. Uzun yazlar (300 günden fazla) ve az yağışlı günlere sahiptir. İklim, özellikle Tacikistan'ın dağlarında ve Pamir bölgesinin güney kesiminde 1500-3000 metre yüksekliklerde dengelidir. Bu bölge Tacikistan'ın en dağlık bölgesi olduğu için 3.000 metreden daha yüksek yerlerde soğuk bir iklime, kısa yazlara ve uzun kışlara sahiptir (www.traveltajikistan.tj, 2020). Tacikistan, benzersiz doğal ve iklim koşullarıyla, boş arazilerin geliştirilmesi ve sulanması yoluyla yüksek kaliteli gurme meyveler, üzümler, subtropikal mahsullerin yetiştirilmesi ve üretilmesi ile sadece kendi ihtiyaçlarını değil, diğer yabancı ülkelerin, (örneğin Rusya'nın) ihtiyaçlarını da karşılayabilmektedir (Olimov & Nazirov, 2015, s. 32).

3.1.1. Tarih ve Medeniyet

M.Ö. ilk binyılın yarısında, modern Tacik'lerin ataları, Bakhtari'liler ve Soğd'lular, Orta Asya'nın en eski devletleri olan Bakhtar ve Sughd'un kurucuları ve ana nüfusu idiler. M.Ö. 6. yüzyılda Kral Büyük Kuruş, Bakhtar ve Sughd'u fethetti ve bu devletler Pers Ahameniş devletinin bir parçası olmuştur. Daha sonra ise, M.Ö. 4. yüzyılda Büyük İskender devletinin bir parçası olmuştur. MÖ 2. yüzyılın ortalarında ise, Bakhtari'liler ve Soğd'luların kurtuluş mücadelesinin bir sonucu olarak, Bakhtar ve Sughd'daki, Yunan- Makedon yönetimi devrilmiştir. Takhariler, Massaget ve Sakai

kabileleriyle birlikte Bakhtar'a gelmişler ve ülkenin kurtuluşunda ve siyasi yaşamında önemli bir rol oynamışlar. Bu nedenle, 4. yüzyıldan itibaren Bakhtar, Takharistan olarak adlandırılmıştır. Takhariler, gelişmekte olan Tacik ulusunun önemli bir bileşenidir. Daha sonra Takharistan, Orta Asya, bugünkü Afganistan ve Kuzey Hindistan ile birlikte, Kuşan hanedanının liderliğindeki Kuşani büyük devletin bir parçası olmuştur. Bu dönem ekonomik ve kültürel büyümenin, Doğu Avrupa, Roma ve Çin ile ilişkilerin geliştiği bir dönemdir. Dolayısıyla, Kuşani döneminin arkeolojik anıtları Orta Asya, Yunan ve Hint sanatının birleşimini yansıtmaktadır (www.traveltajikistan.tj, 2020).

Tarihi açıdan baktığımızda Tacik kelimesi 10. yüzyılda Samaniler döneminde ortaya çıkmıştır. Tacik'lerin en büyük devleti ise Samaniler devletidir. Kelime ile ilgili birçok görüş vardır. Örneğin, Jean Paul Roux, Tacik kelimesinin anlamını "Orta Asya" kitabında böyle açıklamıştır: Tacik, Arapça'nın "taç" kelimesinden alınmıştır ve anlamı da "taç sahibi olan millettir". İlk olarak Çinliler ve daha sonra ise İranlılar, Arapları bu isimle çağırılmışlardır. Ama 10. yüzyılda anlamı değişiyor ve Tacik kelimesi Arap olmayan Müslümanları tanımak için kullanılmaya başlar. Türkler ise İslamiyet'i kabul eden İranlıları tanımak için bu ismi kullanmışlar. Bugün ise kelimenin anlamı daha genişlemiş, Orta Asya'da Farsça dilini konuşanları: Tacikistan, Afganistan ve Özbekistan'da yaşayan İran asıllıları tanımlamak için kullanılmaktadır (Roux, 2014, s. 233).

Bölgede Sasaniler, Saffariler, Tahiriler vs. gibi fars devletlerle birlikte, 819 yılında Samaniler devleti kurulmuştur. Samaniler devleti (Farsça: 819-999; سامانیان) ilk bağımsız Tacik devletidir. Samani hanedanının hükümeti 819'dan 999'a kadar sürmüştür. Hanedanlığın kurucusu Somonkhudot'tur. Devletin adı iktidar hanedanının adı olan Samaniler'den türemiştir. Samaniler devleti bugünkü Tacikistan, Özbekistan, Afganistan ve kısmen de Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve İran topraklarını içermiştir. Başkenti Buhara ve Semarkant olmuştur. (Gafurov, 2008, s. 334).

Bağımsız Tacik devleti'nin kurucusu İsmail ibn Ahmad Samani'dir. 892 yılına kadar Samani emirliği Arap Halifeliği egemenliğindeydi. Fakat, İsmail Araplara karşı

çıkıp, Amr ibn Leis Saffari'nin yenilgisinden sonra, 900. yılında Horasan ve Maverannehir'i birleştirmiştir. Böylece İsmaili Somoni, Aryanların tarihi topraklarını merkezi bir devlet haline getirmiştir (Hotamov, Dovudi , Muloconov, & İsomatov, 2011, s. 93-97).

Fars ve Tacik edebiyatının baş kurucusu Ebu Abdullah Rudaki, "Şahname"nin yazarı Abulkosim Firdavsi, ünlü oryantal bilim adamları Ebu Ali ibn Sina, Zakaria Razi, Jaihani, Balami ve diğerleri, kendi eserlerini bu devletin egemenliği zamanında kaleme almışlardır. Bilim, sanat ve el sanatları bu dönemde gelişmiş ve Farsça yazılı edebiyat bu dönemde zirveye ulaşmıştır. (Hotamov & Sadiev, 2010, s. 6-8).

999'da merkezi hükümetin zayıflaması ve ordunun ihaneti (özellikle ordunun Fars olmayan kısmı) nedeniyle, Samaniler devleti Karahanlı devleti tarafından işgal edilmiştir (Gafurov, 2008). Daha sonra tarihte, Taciklerin yaşadığı topraklar, Gazneliler, Karahanlılar, Guriler, Karacalar, Timuriler ve Moğollar gibi Orta Asya devletlerinin bir parçası olmuştur.

Orta Asya'nın son yüzyıl tarihine bakıldığında, 1917-1920 yıllarında Rus Ordusu Buhara'yı işgal ederek, Emir'i devirmiş ve 1920'de Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti kurulmuştur. 1924 yılında ise, Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak Tacikistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur (www.traveltajikistan.tj, 2020).

1929'da Tacikistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Özbekistan'dan ayrılmış ve Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak yeniden kurulmuştur. Dolayısı ile önemli siyasi ve kültürel merkezleri olan Buhara ve Semerkant, Özbekistan sınırında kalmış ve Taciklere verilmemiştir. Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde de diğer Sovyet ülkeler gibi komünist ideoloji hâkim olmuş ve İslam ve müslümanlara zulmedilmiştir. Ancak, nüfusun bir kısmı Sovyet sistemini redetmiş ve Sovyet Hükümetine karşı savaşmıştır (1921-1924 İç Savaşı). Ama hedeflerine ulaşamamışlar ve anavatanlarını terk etmişler (Nabieva & Zikriyev, 2006).

Tacikler İslam'a ve kendi dil ve kültürüne çok bağlı bir millettir. Bunun örneği yukarıda bahsedildiği gibi 1921-1924 yılları arasında Sovyet Hükümetine karşı savaş olabilir, ki savaşın en büyük nedeni İslam'ı korumak olmuştur. Diğer örneği ise, 1989 yılında Orta Asya'da ulusal bir devlet dili statüsü verme fikrini ortaya çıkartan ve uygulamaya koyan ilk millet Taciklerdir (Şukurov & Şukurov, 2001, s. 196-200).

Diğer Sovyet ülkeleri gibi, Tacikistan 9 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etmiş ve Tacikistan Cumhuriyeti olarak dünya siyasi haritasında yeni ülke olarak yerini almıştır. Sovyetler Birliği'nin çöküşünün bir sonucu olarak, her cumhuriyet küçük bağımsız bir devlet haline gelmiş ve bu devletlerin bazılarında bağımsızlık kan dökülmeden sağlanmıştır. Ancak, Tacikistan'daki durum çok farklı olmuştur. Bazı dış ve iç güçler, ülkedeki olumsuz ekonomik ve siyasi durumu kullanarak, komünistlere ve ülke liderlerine karşı hareketleri başlatmışlar. İç güçler, demokratik bir düzen kurma sloganını benimseyerek, ülkede dar görüşlülük, milliyetçilik ve bölgeselcilik hareketleri başlatmışlar. Bunların sonucunda, Tacikistan'da tarihte benzeri görülmemiş anlamsız bir kardeş katliamı savaşı başlamıştır. Tacikistan'daki siyasi ve ekonomik durum kötüleşmiş ve ülke derin bir krize girmiştir. Binlerce insan yurt dışına kaçmak zorunda kalmış ve hükümet durumu kontrol altına alamamıştır (Kosimoviç, 2009, s. 6).

Böylece diğer eski SSCB ülkelerinde bağımsızlık kutlanırken, bağımsızlığına yeni kazanan, Tacikistan yeni tarihi zorluklarla karşılaşmıştır. Sovyet döneminden miras kalan çelişkiler ve uygar Tacik ulusunun bağımsızlığına düşmanların müdahalesi, halkı iç savaşa sürüklenmiştir. Özellikle, Mayıs-Kasım 1992 olayları, Tacikistan'ın egemenliğinin temellerini zayıflatmış, ülkeyi bölmüş ve neredeyse devletin ortadan kaybolma eşiğine getirmiştir.

1991'de bağımsızlığını kazanan Tacikistan, 1997 yılına kadar bir iç savaşa tanık olmuştur. İç savaşın en büyük nedenleri: sanayi işletmelerinde eşit olmayan dağılımı (çoğunlukla Tacikistan'ın kuzey ve orta bölgelerinde), Tacikistan'ın liderliğinde "kuzey" temsilcilerinin ağırlıklı olması, nüfus içinde etnik ve bölgesel düşüncenin baskınlığı (ülke bölgeleri arasındaki sınırlı sosyo-ekonomik ve kültürel

bağlar nedeniyle), çeşitli İslam düşünceleri'nin yayılması, İslam dini liderlerinin nüfus içinde artan etkisi, fakir nüfusun artışı, 'İslami' ve 'Laik- Demokrasi' ülke kurmak isteyen iki grup arasında ortaya çıkan çatışmalar gibi sebepler olmuştur. Savaştan kaynaklanan ekonomik zarar 10 milyar dolardan fazla olduğu tahmin edilmektedir (Nabieva & Zikriyoev, 2006).

Sonunda 27 Haziran 1997 yılında, 8 tur müzakereler sonrasında (1994-1997), Moskova'da, Tacikistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Emomali Rahmon ve Tacik muhalefet lideri Said Abdullo Nuri arasında, "Tacikler Arası Genel Barış Anlaşması" imzalanmış ve ülkedeki iç savaş sona ermiştir (Kosimoviç, 2009, s. 9-10).

Daha sonra, Tacikistan Hükümeti Tacikistan'daki siyasi ve ekonomik durumu iyileştirmek ve ülkeyi derin bir krizden çıkarmak için, üç hedefi takip eden ekonomik reform programını başlatmış: Gıda bağımsızlığı, enerji güvenliği ve ulaşım. Bu aynı zamanda ülkenin stratejik hedefleri olarak sayılmaktadır.

Tacikistan, bağımsızlıktan ve iç savaştan sonra 'durumu dengelemek ve devletin temellerini güçlendirmek' ilk aşama ardından, "Açık Kapı Politikası" ilan ederek dünyanın tüm ülkelerine kapılarını açmıştır. Açık Kapı Politikasının amacı Tacikistan'ı dünyaya tanıtmak ve yabancı yatırımcıların ilgisini çekme vasıtasıyla ülkeyi yeniden inşa etmektir. Tacikistan bu politikayı bugün de başarıyla devam ettirmektedir. Bugün böyle çok yönlü bir ilişkinin etkisi, ülkenin birçok farklı alanında görülmektedir. Bu politika sayesinde ülke uluslararası arenadaki statüsünü ve prestijini güçlendirerek, aynı zamanda kendi diplomatik yaklaşımını bulmuştur (Halimov, 2014, s. 135)

Bağımsızlık kazandıktan sonra Tacikistan kendi Anayasasını, dilini, milli marşını, bayrak ve sembollerini benimsemiştir.

6 Kasım 1994 yılında yürürlüğe giren Tacikistan Anayasası'nın 1. Maddesine göre: «Tacikistan Cumhuriyeti egemen, demokratik, yasaya dayalı, laik ve üniter bir devlettir» (Tacikistan Cumhuriyeti Anayasası , 2016).

Tacikistan Cumhuriyeti'nin kurulması, Tacik halkının bağımsız ülkeye sahip olmasına ve kendi topraklarında medeniyet, kültür ve Fars-Tacik dilinin yeniden canlanmasına neden olmuştur. Bunun örneğini Tacikistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 2.maddesinde görebiliriz. Anayasa'nın 2.maddesine göre: “Tacikistan'ın resmi dili Tacikçedir” (Tacikistan Cumhuriyeti Anayasası , 2016).

Devlet bağımsızlığının kazanılması, Tacikistan'a dış politikasını bağımsız olarak yürütme, ülkelerarası ilişkilerin yönlerini ve önceliklerini belirleme gibi fırsatları vermiştir. Bağımsız Tacikistan'da kısa bir tarihsel dönemde, ülkeyi egemen bir devlet olarak korumak için büyük işler yapılmıştır. Her devletin gerçek bağımsızlığının koşullarından biri, dünya toplumu tarafından tanınmasıdır. Gerçek bağımsızlığa ulaştıktan sonra, Tacikistan Cumhuriyeti, uluslararası arenada önemli bir rol oynayan yetkili devletler tarafından tanınmıştır. Tacikistan'ın dünyanın dört bir yanındaki ülkelerle resmi olarak tanınması süreci 1992'de başlamıştır (Alieva, 2017, s. 121).

Bağımsızlık kazandıktan sonra Tacikistan dünya topluluğunun tam üyesi oldu ve bugün Tacikistan 151 ülke tarafından resmen tanınmıştır ki bunlardan 126 ülkesi ile diplomatik ilişkiler kurmuştur. Tacikistan Cumhuriyeti, uluslararası kuruluşlar, bölgesel ve uluslararası finansal kuruluşlar da dahil olmak üzere 51 kuruluşun aktif bir üyesidir (www.mfa.tj, 2020). Ayrıca, Tacikistan'da 44 ülkenin daimi büyükelçilikleri veya yarı zamanlı büyükelçilikleri faaliyet göstermektedir (Alieva, 2017, s. 121).

3.2. Tacikistan'ın Ekonomik Durumu

9 Eylül 1991'de bağımsızlığını kazanan Tacikistan, eski Sovyet Cumhuriyetleri'nden ayrılan 15 ülke arasında, en düşük GSYİH ve kişi başına düşen en düşük GSYİH'ye sahip olan ülkedir. Bu gerilemenin en büyük nedeni yukarıda bahsedildiği gibi Tacikistan'ın 5 seneden fazla görmüş olduğu iç savaştan kaynaklanmaktadır.

Tacikistan Cumhuriyeti'nin büyük zenginliği nehirleri ve gölleridir. Bu ülkede 947 nehrin uzunluğu 28.500 kilometreden fazladır, ki bunlar Orta Asya'nın

hidroelektrik kaynaklarının yaklaşık % 60'ını oluşturuyor. Tacikistan'ın dağlık bölgelerinde büyük kar ve buz rezervleri vardır. Tacikistan'daki bini aşan dağ buzullarının toplam alanı 8.476 kilometrekaredir. Ülkenin genel enerji potansiyel rezervleri, dünyadaki hidroelektrik potansiyelinin % 4'ünü (dünyada sekizinci sırada) oluşturularak, yılda 527 milyar kW'tır. Ancak, ülkede yıllık elektrik üretimi 16,5 milyar kW'tır, ki Tacikistan kendi potansiyel rezervlerinin % 4-5'ini sadece şimdi kullanmaktadır (www.mfa.tj, 2020).

Yeraltı kaynaklar açısından ülkede çeşitli kaynaklar bulunmaktadır. Tacikistan: altın, gümüş, çinko, bakır, tungsten, bizmut, tuz, antimon, demir, magnezyum, uranyum gibi nadir ve değerli metal rezervlerden oldukça zengindir. Araştırmalara göre ülkede keşfedilmiş gümüş rezervlerin toplam hacmi 60.000 ton civarındadır. Aynı zamanda dünyanın en büyük ikinci gümüş kaynağı 'Koni Mansur' 56.000 ton rezerv kapasitesi ile Tacikistan'da bulunmaktadır. Toplam olarak ülkede keşfedilen yeraltı kaynaklar rezervlerin hacmi 400.000 tonu aşmaktadır ki bunlardan 28'i altın rezervleridir. Aynı zamanda ülkede 36 kömür madeni sahası 5 milyar ton rezerv ile mevcuttur (Bulut, 2018, s. 65-68).

Tacikistan, hidro kaynakları ve uranyum rezervleri açısından dünyada ilk sıralarda yer almasına rağmen, ekonomik açısından dünyanın en fakir ülkelerinden biridir. Ülkenin bir başka üzücü durumu da ekonomik olarak göçmenlerin gönderdiği para transferlerine bağımlı olmasıdır. Bugün ülkenin yurtdışında çalışan göçmen işçi sayısı bir milyonu aşılıyor, ve aktif nüfusun yaklaşık dörtte birini oluşturmaktadır (Dolenko & Abdulova, 2017, s. 46).

Bağımsızlık kazandıktan sonra, uluslararası yardımlar, krediler ve yabancı yatırımlar siyasi istikrarsızlık (iç savaş) nedeniyle Tacikistan'a oldukça geç gelmiştir. Son yıllarda ülke ekonomik istikrarı sağlamak ve özel sektörün gelişmesi için çok önemli ve gerekli altyapıları oluşturmuştu ve halen oluşturmaktadır. Ekonomik reformlar, piyasa ekonomisine geçiş, özelleştirme, anayasal reformlar ve yatırım ortamındaki iyileştirme gibi ıslahatlar makroekonomik istikrarı sağlamak için ülkenin attığı en önemli adımlardandır (Tacikistan Ülke Bülteni, 2012, s. 1-8).

Ekonomik modele göre, Tacikistan'ın ekonomik gelişimi büyük ölçüde emek göçüne bağımlı bir ülke olarak sınıflandırılabilir. Finansal sıkıntısı durumunda ekonomiyi iyileştirmek ve yeni bir düzeye çıkarmak için, Tacikistan “açık kapı” politikasını izlemiş ve hala bu politikayı sürdürmektedir. Doğu ve Batı ülkeleriyle ilişkiler kuran Tacikistan, etkili ülkelerden ve uluslararası kuruluşlardan mali destek almaya devam ederken mevcut ilişkileri güçlendirmeye odaklanmaktadır (Dabaeva, 2017, s. 37-42).

Tacikistan, bugün gelişiminin perspektif yönlerini *"2030 yılına kadar Tacikistan Cumhuriyeti Ulusal Kalkınma Stratejisi"* kapsamında belirlemiştir. Bu stratejide ülkenin amaçları: uzun vadeli kalkınma hedefleri ve öncelikleri, ülke nüfusunun istekleri ve talepleri, mevcut kaynaklar ve fırsatlar, iç ve dış faktörler, dünyanın ve bölgenin siyasi ve ekonomik süreçlerin tahminleri gibi faktörleri dikkate alınarak belirlenmiştir. Bu belge temel olarak 2030 yılına kadar Tacikistan'ın iç ve dış politikasını belirtmektedir (*"2030 yılına kadar Tacikistan Cumhuriyeti Ulusal Kalkınma Stratejisi"*, 2016):

- Enerji bağımsızlığını sağlamak ve elektriğin verimli kullanımına doğru ilerlemek; iletişim kilitlenmesini kırmak ve transit ülkesi olmak; gıda güvenliğinin sağlanması ve nüfus için kaliteli beslenmeye erişim;
- Sanayinin GSYİH içindeki payını önemli ölçüde artırmak; Tacikistan'ı tarımsal-endüstriyelden endüstriyel-tarımsal bir ülkeye dönüştürmek; ihracat yapısını değiştirmek: hammadde ihraç etmek yerine, nihayi mal ihraç etmek; ülkenin enerji potansiyelini yılda 17'den 45 milyar kilovat-saat'a (kWh) çıkarmak; bölgesel elektrik hatları (CASA-1000 dahil) ile komşu ülkelere elektrik ihracatının 10 milyar kilovat saate çıkarılması;
- Demiryolları, yollar, köprüler, tüneller, lojistik merkezleri, havaalanları ve ulaşım koridorları ile diğer ulaşım altyapılarının inşası ve yenilenmesi ve aynı zamanda onların hizmet kalitelerini uluslararası standartlara uygun hale getirmek;

- Tacikistan'daki yatırım ortamını iyileştirmek, GSYİH'deki özel yatırımların payın 1% 5'ten % 25'e çıkarmak;
- Tacikistan'ın orta gelirli ülkeler grubuna dahil edilmesi; aşırı yoksulluğun tamamen ortadan kaldırılması, yoksulluğun yarıya indirilmesi ve orta sınıfın payının % 22'den % 50'ye çıkarılması, kayıtlı istihdam düzeyinin % 40'tan % 70'e çıkarılması;
- Tacikistan'ı, insani gelişmenin yüksek olduğu ülkeler grubuna dahil etmek; okul öncesi eğitim kurumlarındaki çocukların kapsamını % 12'den % 50'ye çıkarmak; tüm yetişkinlerin en az ortaöğretim almasını ve ekonomide istihdam edilen nüfusun en az yarısının yüksek öğrenime sahip olmasını sağlamak;
- Yaşam beklentisini 80 yıla getirmek, anne ve çocuk ölümlerini uluslararası standartlara düşürmek;

a) GSYİH

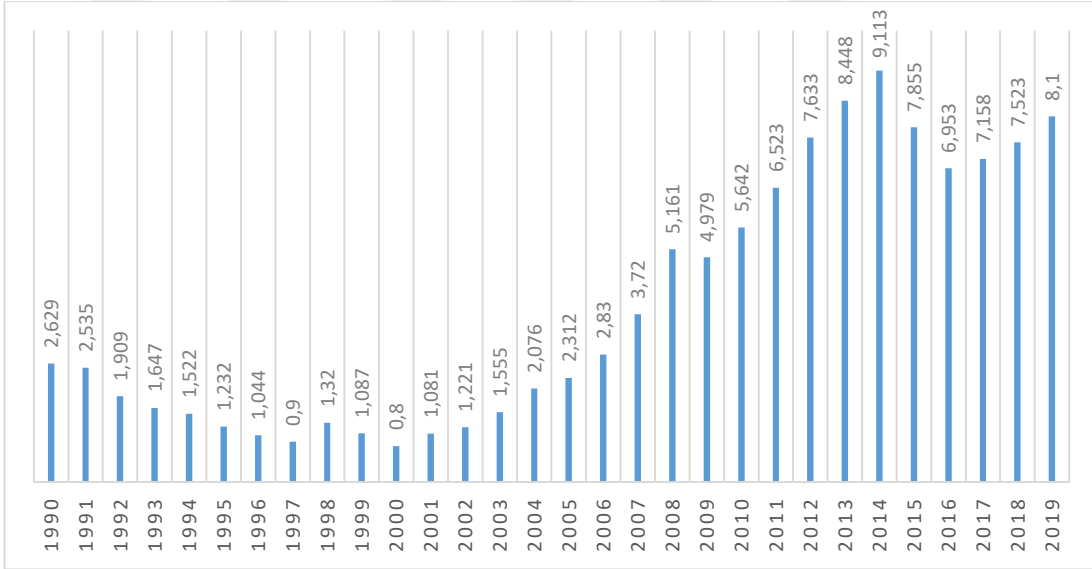
Toprakları tarıma bağlı olan Tacikistan, su kaynakları bakımından diğer Orta Asya ülkelerden daha zengin olmasına rağmen, çoğu halkın refah ve yaşam standartları hala yüksek seviyeye ulaşamamıştır (Bulut, 2018, s. 65-68). Kişi başına düşen GSYİH açısından, Tacikistan, eski Sovyet cumhuriyetleri arasında en fakir ülke ve dünyanın en fakir ülkelerinden biridir (Strelnikova, 2017, s. 99).

Tacikistan ekonomisi tarımsal-sanayidir: pamuk, mahsul yetiştirme, hayvancılık, sanayi, makine mühendisliği, alüminyum üretimi, mineral gübre, tekstil ve hafif sanayi, enerji ve tüketim mallarının üretimi gibi sektörlere dayanmaktadır. Mevcut dünya ulaşım altyapısından uzaklık ve iletişim izolasyonu, yüksek dağlık arazi, denize erişim eksikliği, ülkenin olumsuz bir ekonomik ve coğrafi konumunu belirlemektedir. (Volchkova, Denisova, & Evdokimov, 2013, s. 25).

Savaş başladıktan sonra, ülkede tarımsal ve endüstriyel üretim üçte bire düşmüştür. Aynı zamanda, kontrolsüz kamu borçları, bu dönemde hiper enflasyona yol açmıştır. Bu düşüşün ana nedenleri Sovyetler Birliği'nin çöküşü, Tacikistan'ın

devlet bütçesinin yarısına varan sübvansiyonların kaldırılması ve ülkenin Sovyet içi pazarlardaki kayıplarıdır. Çoğu sosyo-ekonomik göstergede keskin bir düşüşün ardından ve iç savaşın ardından, Tacikistan'da istikrarlı bir toparlanma görülmeye başlanmıştır. 1990'ların sonu ve 2000'lerin başında Tacikistan ekonomisi, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu, Asya Kalkınma Bankası ve Avrupa Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası gibi büyük çok taraflı kuruluşların desteğiyle yeniden geliştirme faaliyetlerini hızlandırmıştır (Mustayeve, Viyes, Mor, & Kayumov, 2015, s. 19).

Şekil 3.1. Tacikistan'ın GSYİH'si 1990-2019 Döneminde (Milyon- Dolar)

Kaynak: (Dünya Bankası Verileri, 2020) ve (Tacikistan Milli Bankası, 2020)

2008-2009 yıllarında Tacikistan ekonomisi küresel ekonomik krizden olumsuz etkilendi, ancak 2010-2013 döneminde ortalama yıllık ekonomik büyüme % 7'nin üzerine çıkmıştır. 2013 yılında % 7,4 büyümesinin en büyük nedenleri arasında yurtdışında çalışan Tacik göçmenlerinin ülkeye gönderdiği döviz transferleridir. İstatistiklere göre 2013 yılında Tacik göçmenlerinin ülkeye gönderdiği döviz transferleri 4,1 milyar dolardır, ki bu meblağ aynı zamanda ülkenin GSYİH'nin % 49'nü oluşturmuştur. Bu dönemde, ülke ihracatında ilk sırada yer alan alüminyum ve pamuk fiyatlarındaki düşüş, Tacikistan'ın ihracat performansını olumsuz etkilemiştir (Tacikistan Milli Bankası, 2020).

Tüm zorluklara rağmen, 2013 yılından sonra bile Tacikistan'ın ekonomisi istikrarlı bir şekilde büyümeye devam etmiştir. Ekonomik ve yapısal reformlar, özel sektörün geliştirilmesi ve yabancı yatırımcılar için daha uygun bir iklimin oluşturulması bu dönemde en önemli devlet uygulamalarındandır. 2015 yılına kadar "Tacikistan Milli Kalkınma Stratejisi" ve özellikle "Yoksulluğu Azaltma Stratejileri"nin uygulanması, ülkenin yoksulluğu önemli ölçüde azaltmasına ve nüfusun yaşam kalitesini artırmasına olanak sağlamıştır. Bu uygulamaların kapsamında ülkenin ekonomisi 2014'te ilk kez en zirve noktasına yani 9,1 milyar dolara ulaşmıştır. Yoksulluk oranı ise 2003 yılında % 65'ken, 2008 yılında % 53 düzeye indirilmiştir. Bu oran 2015 yılında % 38 düzeyindeyken, Dünya Bankası'nın son yaptığı açıklamada 2019'da ise % 27,4'e indirilmiştir (Dünya Bankası, 2019).

Yaşam standartları son yıllarda önemli ölçüde iyileşmiş olsa da, Tacikistan'da yoksulluk hala yaygındır. Tacikistan'da yoksulluk oranını etkileyen çeşitli faktörler vardır. Genel olarak bunlar dış ve iç faktörlere ayrılabilir. Dış faktörler: dağlarla çevrili denize kıyısı olmayan alan, bölgesel istikrarsızlık ve terörizm riski (Afganistan ile olan sınır). İç faktörler: düşük rekabet gücü, yüksek nüfus artış hızı, ülkenin kalkınması üzerinde olumsuz etkisi olan çevresel bozulma ve birikmiş beşeri ve fiziksel sermayenin tükenmesidir (Mustayeva, Viyes, Mor, & Kayumov, 2015, s. 19).

Şekil 3.1'de görüldüğü üzere, Tacikistan'ın GSYİH'si 2014'te göre son yıllarda düşmektedir. Bunun en büyük nedeni bu dönemde yurtdışında (özellikle Rusya'da) çalışan Tacik göçmenlerin ülkeye gönderdiği döviz transferlerinin azaltmasıdır. Diğer sebebi ise ulusal paranın dolar karşısında o dönemlerde daha değerli olmasıdır. Geçtiğimiz yıllarda somoni (Tacikistan milli para birimi) dolar karşısında gittikçe değer kaybetmiştir. Bu durum, ülkenin ekonomisine doğal olarak büyük etki yaratmıştır. Bunun sonucunda ülkenin GSYİH'si ve kişi başına düşen GSYİH'si milli para biriminden geçtiği yıla göre daha yüksek oluyor, ama somoni'nin değer kaybetmesi nedeniyle dolar cinsinden gene de ülkenin GSYİH'si düşmektedir.

2017'de Tacik uzman Babayev, ülke ekonomisinin nasıl göçmenlere bağlı olduğunu şöyle açıklamıştır: Yurt içinden yurtdışına gidip gelen vatandaş yolcuların

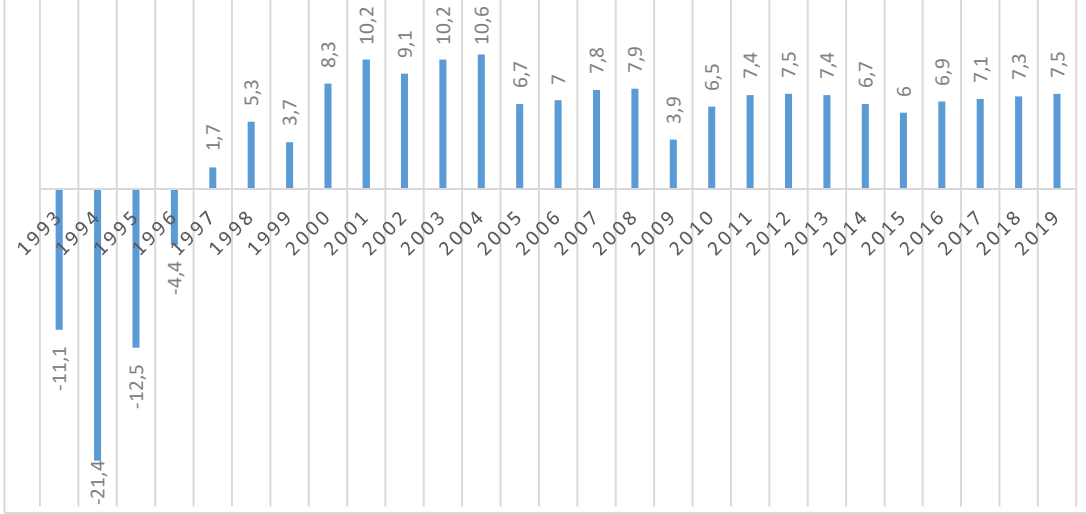
% 90'dan fazlası işçi göçmenidir, ve bu vatandaş kategorisi, geçici istihdam için her gün yurt dışına çıkmaz ve eve dönmezse, o zaman havalimanı ve ülkenin demiryolu kurumları, yolcu eksikliği nedeniyle faaliyetlerini durdurabilir. Ulaştırma hizmetleri sektörü de ülke ekonomisinin bir parçasıdır ve göçmenlerin bu sektörde önemli bir rol oynadığı ve ülkenin kalkınma sürecine katkı sağladığı açıktır. Aynı zamanda, Babyev'e göre, Tacikistan Cumhuriyeti'nin ulusal ekonomisinin hiçbir alanı, işçi göçmenlerin alanı kadar, finansal veya doğrudan döviz akışları açısından devleti ve toplumu destekleme kabiliyetine sahip değildir (Babayev, 2017, s. 160-161).

Her şeyden evvel, Tacikistan işgücü göçü, Rusya pazarına bağlı olduğundan potansiyel bir ekonomik risk faktörüdür. Bu faktör, yüksek sosyal harcama ve özel sektörde reform eksikliği ile birleştiğinde, Tacikistan'ı doğrudan yatırım için cazip hale getirmeyecektir. Ek riskler arasında artan dış borç ve giderek negatif bir ticaret dengesi de yer almaktadır (Mustayeva, Viyes, Mor, & Kayumov, 2015, s. 23-24).

Ülkenin en çok yurtdışına giden işçi göçmen nüfusu Rusya'da bulunmaktadır. Böylece, Rusya için Tacikistan ile ilişkiler ve Tacikistan için de Rusya ile ilişkiler öncelikli bir karaktere sahiptir. Her iki devlet ticaret, ekonomik, insani, askeri-teknik ve diğer alanlarda aktif olarak etkileşimde bulunmaktadır. Örneğin, Tacikistan ve Rusya, bugüne kadar kendi aralarında 230 anlaşma imzalanmıştır. Rusya'nın büyük bir süper güç olarak Tacikistan ve bölgede jeopolitik çıkarlar peşinde olduğuna şüphe yoktur. Bu çıkarları, çeşitli siyasi ve sosyal çevrelerde farklı şekilde değerlendirilmektedir. Ancak, Tacikistan, Rusya'nın bölgedeki rolünü barış ve istikrarın garantörü olarak görmektedir (Alieva, 2017, s. 122).

Tacikistan İstatistik Kurum'unun verilerine göre, 2018'de üretilen GSYİH, 2017'den % 7,3 artarak 68,8 milyar Somoni'nin seviyesinde (7,5 milyar doların üzerinde) gerçekleşmiştir. Tarım ve sanayi sektörünün GSYİH içindeki payları sırasıyla % 18,7 ve % 17,3 olmuştur. 2018 yılında GSYİH'indeki ticaret payı % 14, taşımacılık % 10,8, vergiler % 10,6 ve inşaat % 9,7 olmuştur. Hükümet 2018 yılında GSYİH büyümesini % 7 olarak öngörmüştür, ancak verilere göre % 7,3 civarında gerçekleşmiştir (Tacikistan İstatistik Kurumu, 2019).

3.2. Tacikistan'ın Reel GSYİH Büyümesi 1993-2019 (Yıllık % değişim)

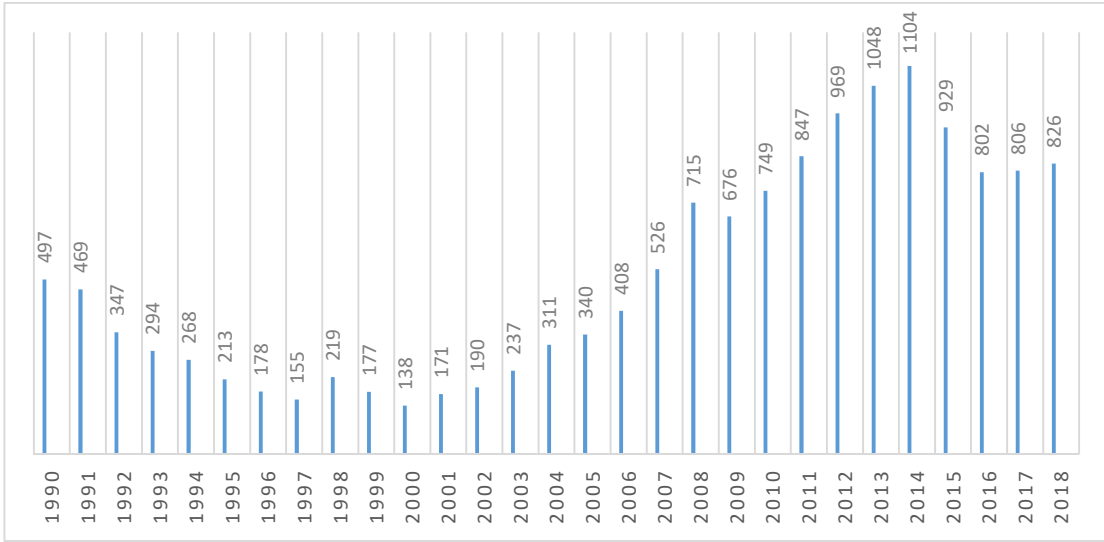
Kaynak Şekil: (İMF, 2019).

Şekil 3.2’de görüldüğü gibi 1993’ten 1996’ya kadar Tacikistan’ın ekonomisi ortalama yıllık -12,35 bir gerileme seyretmiştir. Bunun nedeni ülkenin 1991-1997 yıllar arasında yaşanmış olduğu iç savaştır. Savaştan dolayı Tacikistan’ın ekonomisi ve ticareti büyük zarar görmüştür. 1997’de savaşın ardından ülkenin ekonomisi gelişmeye başlamıştır. Son 10 yıl içerisinde Tacikistan’ın ekonomik büyüme oranı ortalama % 7 civarında gerçekleşmiştir. 2019’de ise ülkenin ekonomisi % 7,5 büyümüştür (bknz. Şekil 3.2.).

Etkileyici ekonomik büyüme oranlarına rağmen (yaklaşık % 7 - Rusya Federasyonu için neredeyse ulaşılamaz bir örnek), kitlesel işsizlik modern Tacikistan’ın en önemli sorunlarından biri olmaya devam etmektedir. Ülkedeki işsizliği azaltmak için sanayiye geliştirmek gerekiyor, ama ülkenin enerji tabanını genişletmeden bu imkansızdır. Ülkenin hidroelektrik potansiyel açısından dünyada ilk sıralarda yer almasına rağmen, bu potansiyelin yalnızca % 3,1’ini kullanmaktadır. Öte yandan, ülkenin hidroelektrik gücünün daha da gelişmesi, komşu ülkelerle bir dizi zor sorunlarla karşılaşabilir. Gerçek şu ki, Orta Asya nehirlerinin çoğu, Tacikistan topraklarının yaklaşık % 8’ini kaplayan Pamir buzullarından kaynaklanmaktadır.

Ülkenin en büyük enerji tüketimi soğuk kış aylarında olacağından, yazın önemli miktarda suyun barajlarda depolanması gerekmektedir. Bu durumda, örneğin komşu Özbekistan'da sulama için gerekli su tüketiminin zirvesi yaz aylarında düşmektedir. Böylece, suyun depolanması Tacikistan ve diğer Orta Asya ülkelerin arasında bir dizi anlaşmazlıklar ve problemler getirilebilecektir (Dolenko & Abdulova, 2017, s. 46).

Şekil 3.3. Tacikistan'ın Kişi Başına Düşen GSYİH'si 1990-2018 (bin dolar)

Kaynak: (Dünya Bankası Verileri, 2020)

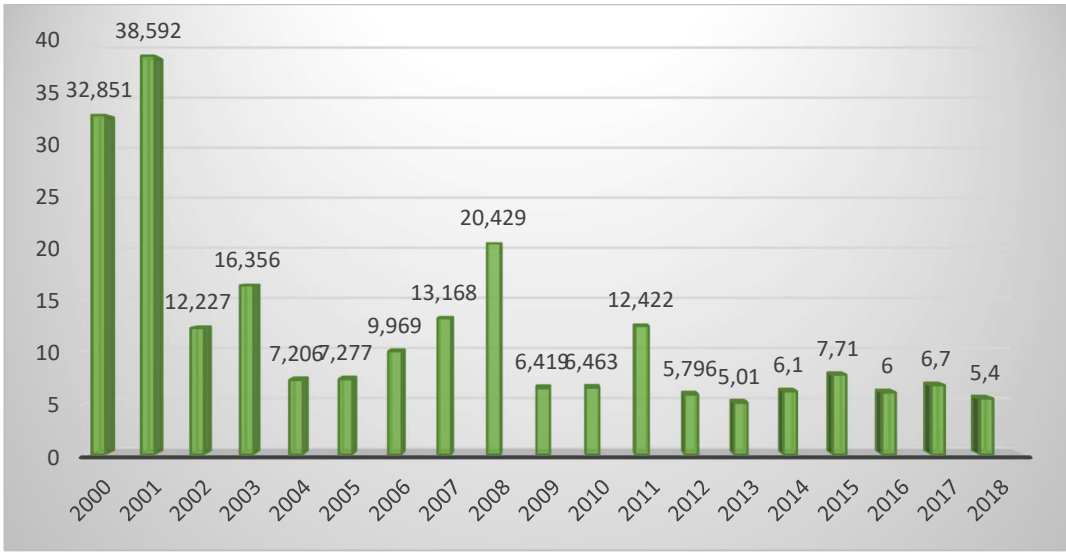
Yukarıda bahsedildiğimiz gibi, Tacikistan eski SSCB ülkeleri arasında en düşük GSYİH ve kişi başına düşen en düşük GSYİH'yi sahiptir. Şekil 3.3'te görüldüğü üzere ülkenin kişi başına düşen GSYİH'si bağımsız olduktan sonra sadece 2013 ve 2014 yıllarda bin doların üzerine ulaşmıştır. Bunun en büyük nedeni de kaydedildiği gibi bu dönemde yurtdışında çalışan Tacik göçmenlerin ülkeye gönderdiği döviz transferleridir. Diğer sebebi ise ulusal paranın dolar karşısında o dönemlerde daha değerli olmasıdır.

b) Enflasyon

Ülkede döviz kuru politikası ve uluslararası kaynakların yönetilmesi, "Tacikistan Cumhuriyeti'nin 2016-2020 Para ve Kur Politika Stratejisi" kapsamında Tacikistan Milli Bankası tarafından yürütülmektedir. Tacikistan Milli Bankası'nın

döviz kuru politikası “kontrollü dalgalı döviz kuru rejimi” olarak uygulanmaktadır. Bu rejim, piyasadaki döviz arz ve talebine bağlı olarak, sadece Somoni döviz kurundaki aşırı dalgalanmalar durumunda Merkez Bankası'nın (döviz müdahalesi) müdahalesine izin verecektir. Aynı zamanda finansal istikrarı sağlamak, ülkenin ekonomisini dış faktörlerden korumak, uluslararası rezervleri artırmak, iç üreticilerin desteklemesi vs. gibi görevler Merkez Bankası'nın temel amaçlarıdır (Tacikistan Milli Bankası, 2020).

Şekil 3.4. Tacikistan'ın 2000-2018 Yıllar Arasında Enflasyon Oranı (%)

Kaynak: (İMF, 2019) ve (Tacikistan Milli Bankası).

Tacikistan'daki Enflasyon Oranı 2000-2018 yılları arasında ortalama yüzde 11,89 civarındadır. Aylara göre, Aralık 2001'de tüm zamanların en yüksek seviyesi olan % 38,5'e ve en düşük seviyesi olan Haziran 2018'de % 1,60'ın altında rekor seviyeye ulaşmıştır. Şekilde 3.4'te görüldüğü üzere, son yıllarda ise ülkede enflasyon oranı ortalaması % 6-7 civarlarındadır (bkz. Şekil 3.4).

Kaydedildiği gibi, Tacikistan'da iç savaş başladıktan sonra, tarımsal ve endüstriyel üretimin üçte bire düşmesi ve kontrolsüz kamu borçları ülkede hiper enflasyona yol açmıştır. Bir yandan iç savaş öte yandan Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve merkezden gelen sübvansiyonların kaldırılması durgunlukların ana sebepleridir. Şekil 3.4'e bakıldığında, ülkede enflasyon oranı özellikle 2000 ve 2001 yıllarda çok

yüksektir. 2000'lerin başında, Tacikistan ekonomisi uluslararası yardımlar ve finansal krediler yoluyla yeniden gelişmeye başlamıştır. Ancak, yukarıdaki şekile bakıldığında, 2007-2008 döneminde tekrar ülkenin enflasyon oranı % 20'e ulaşmıştır, ki bunun temel nedeni, bu dönemde ülkenin ihraç ettiği ana malların fiyatlarının dünya pazarında düşmesidir. Bununla birlikte, nispeten zayıf küresel ekonomik büyüme ve ana stratejik ürünler olan alüminyum ve pamuk için düşük fiyatlar, Tacikistan'ın ihracatını olumsuz etkilemiştir. Aynı zamanda 2008 küresel mali krizi de bu durumun temel nedenlerinden birisidir (Mustayeva, Viyes, Mor, & Kayumov, 2015, s. 19).

Bu dönemde işçi dövizlerindeki keskin düşüş ve temel malların ihracatındaki düşüş Tacikistan'daki enflasyon oranında önemli rol oynamıştır. Ancak, devlet vergi politikaları, kalkınma ortaklarının desteği, para birimindeki değer kaybının ve krizin olumsuz etkilerinin azaltılmasına yardımcı olmuştur. 2008 uluslararası mali krizi, Tacik ekonomisinin sağlam bir temele ihtiyacı olduğunu bir kez daha kanıtlamıştır. Ülkenin temel makroekonomik göstergeleri, yüksek oranda işgücü göçüne ve bugün kamu iktisadi teşebbüsleri tarafından üretilen iki malın (alüminyum ve pamuk) ihracatına dayanmaktadır. Maalesef dünya pazarında her iki malın fiyatları da değişkendir (Sultonov, 2017, s. 6-10).

Enflasyonu etkileyen bir önemli neden de ülkede dolara olan aşırı taleptir. Ülkede dolar talebinin üç nedeni olduğunu söylenebilir: Yabancı yatırımcılara borç ödeme, ithalat için ödeme ve ulusal para biriminin değersizliği. Ayrıca üç temel döviz kazancı kaynağı da vardır: uluslararası krediler, göçmen transferleri ve ihracat (www.nbt.tj, 2020).

c) Sermaye Hareketleri

Tacikistan İstatistik Kurum verilerine göre 2007-2019 yıllar arasında ülkeye giren yabancı yatırımların hacmi 9 milyar 865,7 milyon doları oluşturmuştur. Bu rakamlardan 4 milyar 345,9 milyon doları doğrudan yabancı sermaye, 5 milyar 17,9 milyon doları Uluslararası Şirket ve Örgütlerden alınan krediler ve geri kalan 502

milyon doları ise portföy yatırımları oluşturmaktadır (Tacikistan İstatistik Kurumu, 2019).

2007-2019 döneminde Tacikistan'ın ekonomisine 63 ülkeden yatırımcılar yatırım yapmıştır. Ülke olarak sıralanırsa ilk beş sırada: Çin 2 milyar 863,5 milyon dolar (% 29), Rusya 1 milyar 631 milyon dolar (% 16,5), ABD 695,1 milyon dolar (% 17), İngiltere 680,2 milyon dolar (% 6,9) ve Kazakistan 569,1 milyon dolar (% 5,8) olarak yatırım yapmıştır (www.investcom.tj, 2020).

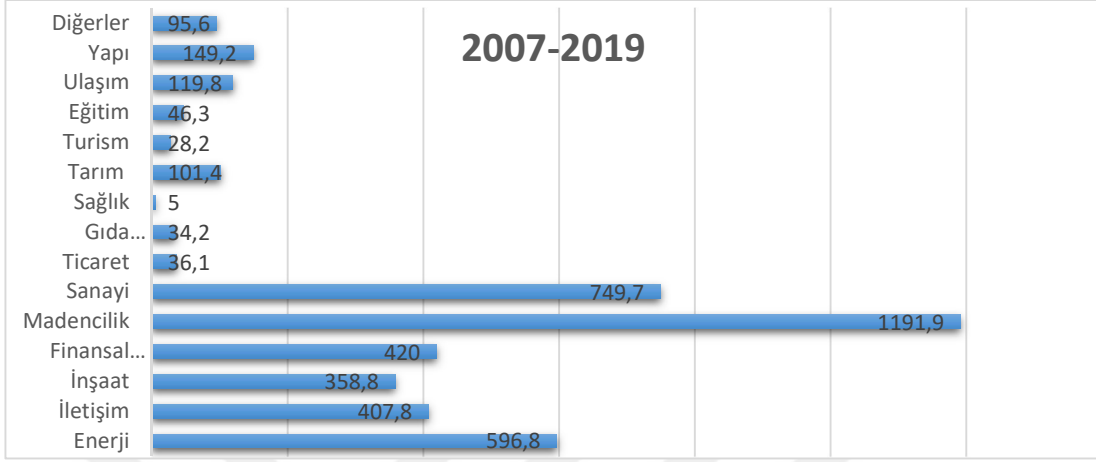
Tablo 3.1. 2007-2019 Döneminde Tacikistan'a Giren Yabancı Yatırımların Hacmi (milyon dolar)

	Doğrudan Yabancı Sermaye	Diğer tür Yatırımları (krediler)	Portföy Yatırımlar	Toplam Milyon (dolar)
2007	388,4	472,2		860,6
2008	425,7	563,		989,3
2009	89,4	293,8		383,2
2010	238,9	228,2		467,1
2011	161,4	164,0	0,1	325,5
2012	391,3	355,0	0,1	746,4
2013	341,1	670,6	0,2	1011,9
2014	377,4	530,4	1,4	909,2
2015	470,9	506,9	0,0	977,8
2016	434,2	408,4	0,1	842,7
2017	354,5	245,9	500	1100,4
2018	326,8	317,7		644,5
2019	345,9	261,1	0,1	607,1
Toplam	4345,9	5017,8	502,0	9865,7

Kaynak: (Tacikistan Cumhuriyeti Devlet Yatırım Komitesi, 2020).

Verilere göre 2007-2019 döneminde ülkenin çekildiği doğrudan yabancı yatırımlar (4 milyar 345,9 milyon dolar) şu sektörlerimize gönderilmiştir: Enerji sektörü-596,8 milyon dolar, İletişim-407,8 milyon dolar, İnşaat-358,8 milyon dolar, Finansal hizmetler- 420,0 milyon dolar, Madencilik-1 191,9 milyon, Sanayi-749,7 milyon, Ticaret-36,1 milyon, Gıda endüstrisi 34,2 milyon, Sağlık-5 milyon, Tarım 101,4 milyon, Turizm- 28,2 milyon, Eğitim-46,3 milyon, Ulaşım-119,8 milyon, Yapı sektörü-149,2 milyon ve diğer sektörler-95,6 milyondur (Tacikistan Cumhuriyeti Devlet Yatırım Komitesi, 2020).

Şekil 3.5. Doğrudan Yabancı Sermaye Sektörlere Göre (Milyon- Dolar)

Kaynak: (Tacikistan Cumhuriyeti Devlet Yatırım Komitesi, 2020).

Tacikistan İstatistik Kurumu verilerine göre 2019 yılında ülkeye giren yabancı yatırımların hacmi 607,1 milyon dolara ulaşmıştır. Bu rakamdan 345,9 milyon dolar doğrudan yabancı yatırımlar ve 261,2 milyon dolar ise Uluslararası Şirket ve Örgütlerden alınan kredilerdir. Tacikistan 2019 yılında 2018'e göre 19,1 milyon dolar fazla yabancı yatırım çekmiştir (Tacikistan İstatistik Kurumu, 2019).

Rusya, yıllar önceye kadar Tacikistan'ın ana yatırım ortağıydı. Son yıllarda Çin'in Orta Asya devletlerinin ekonomilerine yoğun bir şekilde yatırım yaptığı bir gerçektir. Tacikistan da bir istisna değildir. Bölgedeki ekonomik açılarından en geri ülkelerden biri olan Tacikistan'a, Çin'den giderek daha fazla yatırımlar gelmektedir (Strelnikova, 2017, s. 98).

Tacikistan'daki, Çin Büyükelçisi Liu Bin, 30 Ocak 2019 yılında "Avesta" haber ajansı ile yaptığı röportajda, 'bugüne kadar 400'den fazla Çin'li şirketler Tacikistan'da kayıtlıdır', cümlesini kullanmıştır. Ana işbirliği alanları ulaşım, enerji altyapısı, madencilik, doğalgaz boru hattı yapımı, tarımsal ürünlerin yetiştirilmesi ve işlenmesi, inşaat malzemeleri üretimi ve diğerleridir. Böylece, Tacik ekonomisine doğrudan yatırım açısından Çin ilk sırada yer almaktadır (ww.avesta.tj, 2018).

Center for Global Development (ABD) uzmanları, Çin'in yatırım politikasını incelemişler ve Asya, Afrika ve Avrupa ülkelerinin Çin'e 8 trilyon dolar borçlu olduğunu belirtmişler. Araştırmanın sonucuna göre, Tacikistan, Kırgızistan, Cibuti,

Laos, Maldivler, Moğolistan, Karadağ, Pakistan gibi ülkeler Çin'den borçlu olduğu için yüksek risk altında olan ülkelerdendir. Tacikistan, Çin'e olan taahhütleri nedeniyle artan mali kırılganlığa sahip ülkeler arasında yer almaktadır. Dolayısıyla, ülkenin Maliye Bakanlığı, 2020'nin ilk yarısında Tacikistan'ın toplam dış borcunun 3 milyar 96 milyon dolar olduğunu bildirmiştir. Tacikistan'ın Çin'e olan borcu da yıldan yıla artmaktadır. Örneğin, 2020 yılının ilk yarısında 1 milyar 133.4 milyon doları aştı ki bu toplam dış borç tutarının % 36,6'sıdır (www.sputnik-tj.com, 2020).

Görüldüğü gibi, Çin artık Tacikistan için hem büyük kredi veren ülke hem de büyük yatırımcı haline gelmiştir (Kasenova, 2019, s. 17). Tacik analistlere göre, Çin'in Tacikistan'daki artan etkisi: Tacikistan'ın toprak bütünlüğüne, Tacik kimliğine, Tacik ekonomisine ve Tacikistan'da insan haklarının sağlanması ve korunmasına yönelik tehditleri getiriliyor (www.cabar.asia.ru, 2019). Çünkü, Çin kredi diplomasisi, stratejik hedeflere ulaşmak için Çin kredilerini alan ülkelerin borçlarını kullanma tekniğidir. Çoğu zaman, az gelişmiş ekonomiler ve fakir ülkeler gibi borçlu ülkeler, Çin'in kredi projelerinden yeterince kar elde edemiyorlar ve bir dizi nedenlerden dolayı, Pekin'e olan borçlarını ödeyemiyorlar. Bu durumlarda, borçların karşılığında Pekin, belirli alanları geliştirmek için bir lisans, kazançlı siyasi anlaşmalar, hem iç hem de dış Çin politikaları için uluslararası düzeyde borçlu ülkelerin siyasi desteklerini isteyecektir (Leksyutina, 2015, s. 24-27).

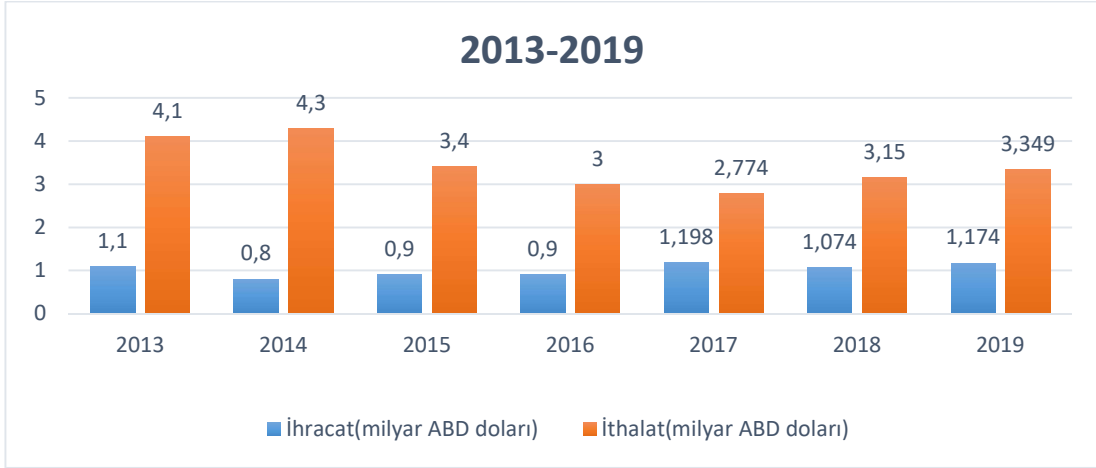
d) Dış Ticaret Göstergeleri

Bölge açısından, Orta Asya'nın en küçük ülkesi olan Tacikistan, ve topraklarının % 93'ünü dağlar oluşturulması ve yeterli miktarda ekilebilir arazi olmaması nedeniyle, kendine bağımsız olarak yiyecek ve birçok hayati malları sağlama kabiliyetine sahip değildir (Dabaeva, 2017, s. 37).

Devlet bağımsızlığını kazandıktan sonra Tacikistan Cumhuriyeti bir dizi önemli başarıya imza atmıştır. 1997 yılında Tacikistan Cumhuriyeti GSYİH'sini ilk kez artırdı ve o zamandan beri yıllık GSYİH büyümesi ortalama % 7 civarında büyümektedir. Buna ek olarak, yıllardır Tacikistan ihracat hacmini artırmaya çalışmaktadır. Ancak, Tacikistan'da ekonomik bağımsızlığın ve istikrarın

geliştirilmesi, özellikle iç ekonomik tabanı hala önemli ölçüde değişmediğinden, daha uzun bir süreçtir (Mustayeva, Viyes, Mor, & Kayumov, 2015, s. 23).

Şekil 3.6. Tacikistan'ın Dış Ticaret Göstergeleri (milyon dolar)

Kaynak: (Tacikistan İstatistik Kurumu, 2019) ve (Tacikistan Ticaret Portalı, 2020).

2019 yılında Tacikistan'ın dış ticaret hacmi 4.523,7 milyon dolara ulaşmıştı ki bu rakamlardan: 1.174,4 milyon dolar ihracat ve 3.349,3 milyon doları ithalattır. Ticaret dengesi negatif -2 milyar 174 milyon dolardır (Tacikistan Ticaret Portalı, 2020).

2019 yılında ülkenin ihracatında en büyük payı: Madenler % 25,3, Altın ve değerli metaller % 19,2, Pamuk lifi % 15,5, Alüminyum % 15,4, Elektrik % 7,9, Çimento ve tuz % 5,8, Meyveler ve sebzeler % 1,5 ve diğer ürünler ise % 9,4 ünü oluşturmaktadır (Tacikistan İstatistik Kurumu, 2019).

2019 yılında Tacikistan Cumhuriyeti'nin büyük ticaret ortakları: Rusya, Kazakistan ve Çin'dir. Son yıllarda ise ülkenin Türkiye ile ekonomik ilişkileri gittikçe geliyor. Tablo 3.2'de görüldüğü üzere Türkiye, Tacikistan için 5. büyük ticaret ortağıdır. Özellikle son yıllarda iki ülke arasında ortak şirketler kurulmuş ve şu anda faaliyet göstermektedir.

**Tablo 3.2. 2019 Yılında Tacikistan Cumhuriyeti'nin Büyük Ticaret Ortakları
(milyon dolar)**

Ülke	Toplam Ticaret Hacmi	İhracat	İthalat	Toplam Ticaret Ciro Payı %
Rusya	1053,4	44,3	1009,1	23,3
Kazakistan	957,7	218,4	739,3	21,2
Çin	660,9	55,4	605,5	14,6
Türkiye	377,3	233,8	143,5	8,3
Özbekistan	342	172	170	7,6
İsviçre	233,9	225,1	8,8	5,2
Almanya	77	1	76	1,7
Japonya	68,1	1,2	66,9	1,5
İran	64,3	18,1	46,2	1,4
Pakistan	56,3	10,4	45,9	1,2

Kaynak: (Tacikistan Ticaret Portalı, 2020).

e) Ekonomik Problemleri

Bağımsız varoluş yılları boyunca Tacik ekonomisinin durumunun analizi, ülke yapısının kesinlikle değişikliklere uğradığını göstermektedir. Bu olumlu değişiklikler yukarıda kaydedildiği gibi, ekonomik reformlar, devletin uyguladığı uzun vadeli stratejiler, uluslararası örgütler ve bazı devletlerden alınan krediler ve ülkenin çektiği yatırımlardan dolayıdır. Ancak bu çabaların halen bile yetersiz olduğu ortadadır ve Tacikistan bölgedeki en zayıf ekonomilerden biri olmaya devam etmektedir.

Tacikistan yıllardır ithalatçı bir ülke haline dönüşmüştür. 2019 yılında dış ticaret hacmi 4 milyar 523 milyon dolara ulaşmıştır. Tacikistan Milli Bankası'nın son verilerine göre 2019 yılında ülkenin ihracat dengesi negatif -2 milyar 174 milyon dolardır ki maalesef bu iyi bir ekonomik göstergesi değildir. Ülkenin en çok ihracat ettiği ürünler arasında ilk sıralarda: Alüminyum, Pamuk lifi, Elektrik vs. gibi ürünler gelirken, ithalatta ise: Alüminyum oksit, Petrol ürünleri, Elektrik, Buğday, Un gibi ürünleri gelmektedir (Tacikistan Milli Bankası, 2020). On yıllar boyunca istikrarlı bir şekilde büyüyen gelişmekte olan ülkelerin deneyimleri, artan yatırım ve artan ihracatın

küresel talepten yararlanmak için temel unsurlar olduğunu gösteriyor. Bu nedenle gelecekte ihracatı artırmak, Tacikistan için temel ve en önemli görevlerden biridir (Volchkova, Denisova, & Evdokimov, 2013, s. 25).

Ekonomik açıdan ülkenin diğer büyük problemi ise devlet borçlarıdır ki yıllardır artmaya devam ediyor. Tacikistan Milli Bankası'nın verilerine göre 2019'da ülkenin dış borçları 3 milyar 495 milyon dolara ulaşmıştır (Tacikistan Milli Bankası, 2020). Özellikle hükümetin en çok borç aldığı ülke Çin olduğu için gelecekte Tacikistan'ın Çin'e ekonomik bağımlılığına yol açması düşünülmektedir (Kasenoğlu, 2019, s. 17).

Yaklaşık 9,2 milyondan fazla nüfusa sahip olan Tacikistan'ın nüfusunun 1 milyon civarı diğer ülkelerde göçmen olarak çalışmaktadır. Bu göçmenler Tacikistan'ın ekonomisinde büyük katkı sağlanmaktadır. Örneğin Dünya Bankası'nın 2018 raporuna göre, 2018 yılında Rusya'dan gelen Tacik göçmenlerin toplam gelirleri, Tacikistan'ın GSYİH'nin % 35-37'sini oluşturmuştur. Geçtiğimiz beş yıl boyunca Tacik emek göçmenleri yalnızca resmi yollarla, yani, bankalar yoluyla, 15 milyar dolardan fazla Tacikistan'a para transfer yapmışlar ki bu aynı dönemde ülkenin çektiği doğrudan yabancı yatırımlarından üç kat daha fazladır. (www.sputnik.tj, 2019). Böylece, ülkede bir yandan sürekli nüfus artışı ve diğer yandan istihdam sıkıntısı var ki artan ihtiyaçların karşılanmasının önünde bir engel olacaktır (Begov, 2015, s. 4208). Tacikistan Cumhuriyeti'nin nüfusu hızla artıyor, yeni istihdam sayısı ise yetersiz artmaktadır. Tarım dışı sektörlerde istihdam çok yavaş büyüyor ve ülkenin çoğu nüfusu tarım sektöründe çalışmaktadır.

Ayrıca Dünya Bankası, göçmenler tarafından gönderilen paranın ülkenin büyümesinde önemli bir güç olmaya devam edeceğini vurguluyor. Bununla birlikte, Tacikistan'ın Rusya'da çalışan vatandaşların dövizlerine bağımlılığı, makroekonomik kırılganlığın önemli bir kaynağıdır (Volchkova, Denisova, & Evdokimov, 2013, s. 25).

Ülkedeki rüşvetçilik, durumu esasen Orta Asya'daki diğer eski Sovyet Cumhuriyetlerinde olduğu gibidir. Maalesef bu faktör ülkelerin ekonomisi önünde en

büyük engellerdendir. 2019'da Tacikistan, Transparency International tarafından derlenen rüşvet endeksinde 100 puandan sadece 25 puan alarak 180 ülke arasında 153. sırada yer almıştır (Transparency International, 2019).

Bunlarla birlikte, zayıf altyapı, malların ülke içinde ve dışında taşınmasının yüksek maliyetleri ve sınırdaki bürokratik işlemlerin karmaşıklığı, Tacikistan ürünlerini komşu ülke pazarlarında rekabetsiz kılmaktadır.

3.3. Tacikistan'ın Avrasya'ya Katılmasının Avantaj ve Dezavantajları

Bahsedildiği gibi Tacikistan iç savaştan büyük zarar gördüğüne rağmen son yıllarda eski Sovyet ülkeleri arasında en yüksek büyüme oranına sahip olan ülkelerdendir. Bunun en büyük nedeni hükümet tarafından üreticiler ve yerli üretime veren destekler ve motivasyonlardır. Hükümet ekonomiyi güçlendirmek amacıyla son yıllarda üreticilere büyük sübvansiyonlar vermiştir ve serbest ticaret bölgeleri (STB) kurmaya çalışmıştır. 2019'a kadar ülke içinde 4 STB'si faaliyet göstermektedir ki bunların payı ekonomide çok büyüktür. 2019 yılında hükümet beşinci STB'yi kurmaya karar vermiş ve 2020'de faaliyetine başlamıştır. Son 10 yıl içerisinde Tacikistan'ın ekonomi büyüme oranı ortalama % 7 civarında sağlanmaktayken ve aynı zamanda bütçenin büyük kısmına gümrük vergileri oluştururken Avrasya Ekonomik Birliği'ne girdiğinde bu göstergeler ne hale dönecekler sorusu halen tartışılmalıdır.

Tacikistan'ın AEB'ye katılımıyla ilgili sorunların tartışılması, Ekim 2014'te Tacikistan Cumhurbaşkanı E. Rahmon'un, EurAsEC Hükümetler Konseyi toplantısında Avrasya Ekonomik Birliği'nin ekonomik tabanı ve yasal belgelerinin incelenmesi "Tacikistan'ın yeni entegrasyon birliğine katılma ihtimal için" gerektiğini açıklamasıyla başlamıştır (Khalpyorskaya & Kharçenko, 2017, s. 141-146).

Ancak bugün umut verici strateji ve gelişim alanlarını belirleyen Tacikistan, AEB'ye katılmayı bir öncelik olarak görmüyor. Özellikle "*2030 yılına kadar Tacikistan Cumhuriyeti Ulusal Kalkınma Stratejisi*" nde AEB'ye katılım beklentileri hakkında tek bir söz bile söylenmemiştir. Stratejinin yazarları, Rusya ile ilişkileri bölgesel barış ve istikrarı sağlamada önemli bir faktör olarak nitelendirerek, sadece

ilişkinin önemli olduğunu vurguladılar ("2030 yılına kadar Tacikistan Cumhuriyeti Ulusal Kalkınma Stratejisi" , 2016).

Avrasya Ekonomik Birliği'ne katılmanın uygunluğunu değerlendirme süreci 2015'ten beri Tacikistan'da devam etmektedir. Tacikistan, 5 yıldan bu yana ülkenin bu tür değişikliklere ihtiyaç duyup duymadığını tartışmaktadır. Ama Tacikistan hükümeti çok dikkatli davranıp her zaman “biz AEB’e girmenin avantajları ve dezavantajlarını araştırıyoruz”, diyerek konu ile ilgili fazla açıklama yapmıyor. Tacikistan özellikle Ermenistan ve Kırgızistan’ın durumunu çok yakından takip ediyor, çünkü bu ülkelerin ekonomisi diğer üye ülkelerden Tacikistan’a daha çok benzemektedir. Ayrıca, ülkenin bu birliğe katıldığında egemenlik kaybı, Çin, Batı ve Arap ülkeleri ile iş birliğinin ne olacağı da belirsiz ve tartışmalıdır.

AEB coğrafyasında önemli bir genişleme bekleminin bir nedeni olmadığını belirten Naumov’a göre, Tacikistan ve Özbekistan’ın AEB’ye katılmada acele etmeme nedeni belki tuzağa düşmemesi fikridir. Aynı zamanda Naumov, hem Özbekistan’ın hem de Tacikistan’ın gözlemciler çerçevesinde etkin bir şekilde iş birliği yapabileceğini düşünmektedir (www.dialog.tj, 2020).

“Entegrasyon birliklerine katılmak bağımsızlık ilkesini ne kadar etkileyebilir?” Bu soruya eski Tacikistan Cumhuriyeti Ekonomik Kalkınma ve Ticaret Bakan Yardımcısı U. Davlatzoda şöyle cevap vermiştir: Tacik ekonomisi AEB'nin üyesi olmadan zaten iyi geliyor ve birliğin çözebilecek tüm konuları zaten ikili Rus-Tacik ilişkiler temelinde çözülmüştür (Khalpyorskaya & Kharçenko, 2017, s. 141-146).

Alexey Zubets’e göre: ‘Muhtemelen, Tacikistan yerel ticaretin ülke pazarından çıkarılacağından ve dış oyuncuların yerini alacağından korkuyordur. Ülkenin siyasi durumla ilgili bazı sebepleri de söz konusudur. Tacikistan’ın birliğin üyesi olmamasına rağmen, AEB ile ekonomik iş birliği genişlemektedir’ (www.dialog.tj, 2020).

28 Temmuz 2015’ yılında Tacikistan Dışişleri Bakanı bir basın toplantısında: “Tacikistan Cumhuriyeti yetkilileri AEB'ye giriş ile ilgili olası tüm olumlu ve olumsuz

sorunları araştırıyorlar. Tacikistan, Ermenistan ve Kırgızistan'ın tecrübelerini yakından takip etmektedir. Bu ülkelerin faaliyetleri özellikle hem başarılar hem de olumsuz faktörler üzerinde araştırılacaktır. Tacikistan, son kararını tüm faktörleri, soruları ve sorunları öğrendikten sonra verecektir”, ifadelerini kullanmıştır (Mahmadov & Khopyorskaya, 2016, s. 117-129).

4 Şubat 2016'da Tacikistan'ın Ekonomik Kalkınma ve Ticaret Bakan Yardımcısı Sayidrahmon Nazriev, "Tabii ki Tacikistan küresel ve bölgesel iş birliğinden uzak duramaz" cümlesini kullanmıştır. Ancak, herhangi bir karardan önce derin bir analiz yapılması gerektiğini söyleyen Nazriev'e göre, bu tür derneklere katılmadan önce tüm taraflarını incelenmek gerekiyordur. Özellikle, bundan ne kazanabilecek ve ne kaybedecek şeyleri öğrenmelidir (www.regnum.ru, 2016).

2013 yılında Avrasya Kalkınma Bankası'nın Entegrasyon Araştırmaları Merkezi: Tacikistan Cumhuriyeti'nin Gümrük Birliği'ne ve Ortak Ekonomik Alan'a katılımı, ülke ekonomisi üzerinde olumlu bir ekonomik etkiye sahip olacaktır, diye raporlar vermiştir. Aynı zamanda, katılım durumunda ülkenin faydaları otomatik olarak elde edileceği anlamına gelmez, sadece Tacikistan için bir fırsat penceresi açacaktır. Avrasya Araştırmaları Merkezi'ne göre, Tacikistan'ın AEB'ye katılmanın nedenleri: “yatırım çekmek, verimliliği artırmak ve emek göçü faktörü” olmak üzere üç ana birleşenden oluşmaktadır. Bu etkiler, orta vadede Tacikistan'ın GSYİH'sinin potansiyel büyümesinde % 3,5 oranında ek bir artış sağlayabilecektir (Volchkova, Denisova, & Evdokimov, 2013, s. 17).

Avrasya Kalkınma Bankası Entegrasyon Araştırmaları Merkezi tarafından 2015 yılında yapılan bir diğer araştırmada, Tacikistan nüfusunun AEB'ye potansiyel bir girişe karşı genel olarak olumlu bir tutum sergilediğini göstermiştir. Sonuçlara göre, Tacikistan Cumhuriyeti'ndeki gençlerin % 69'u (34 yaş altı) ve Tacikistan'daki yaşlı vatandaşların % 75'i AEB'ye karşı olumlu bir tutum sergilemiştir (Mahmadov & Khopyorskaya, 2016, s. 117-129). Ancak, 'Berlek-Yedinstvo' Jeopolitik Araştırma Merkezi uzmanı A. Chekryzhov tarafından belirtildiği gibi, “Entegrasyonun tüm

faydalarına rağmen, Tacikistan'ın Kırgızistan veya Ermenistan'da olduğu gibi AEB'ye katılmak için acele ettiği söylenemez” (Chekryzhov, 2015).

Bu “yavaşlık” ile ilgili açıklamalardan biri, 19 Kasım 2014 tarihinde düzenlenen uluslararası bilimsel-pratik konferansı “Tacikistan: Vektörler, Avrasya Entegrasyonu” ve “Avrasya Entegrasyon’unun Politik ve Sosyokültürel Faktörleri: Tacikistan için zorluklar” bölümünde verilmiştir. Katılımcıları tarafından alınan kararda şunlar belirtilmiştir: Tacikistan'ın AEB'ye katılma koşulu, ülkenin BDT, EurAsEC ve KGAÖ gibi kuruluşlar çerçevesinde ülke için henüz çözülmemiş hayati sorunların çözülmesidir (ww.khovar.tj, 2014). Özellikle bu, ülkenin enerji bağımsızlığını sağlama meselesidir. Ondan sonra Tacikistan Cumhuriyeti'nin ulaşım kilitlenmesinden çıkma problemleri, toplu emek göçü sorunu, Afgan faktörü (sınır) ile ilgili birtakım sorunlar ve yeni Birliğin topraklarında etno-milliyetçilik tehditleridir. Öte yandan, ülke için radikal İslami terörist grupların yayılması tehdidi de mevcuttur (Mahmadov & Khopyorskaya, 2016, s. 117-129).

2014'te Orta Asya Uzman Kulübü tarafından yayınlayan, ‘Tacikistan, Avrasya Entegrasyonu: Uzman Topluluğu İçin Yol Haritası’ raporunda ülkenin AEB'ye girmesi için genel beklentiler ve sorunları analiz edilmiştir. Rapora göre, Duşanbe'nin AEB'ye girmesi için mutlak bir şartı, AEB üyeleri ile karşılıklı yükümlülükler ve beklentiler, özellikle de Rus-Tacik ilişkileri arasındaki açık denge olmasıdır. Bu denge, tıpkı Tacikistan'ın ekonomi açısından Rusya'ya ihtiyaç duyması gibi, Rusya'nın da jeopolitik açıdan Tacikistan'a ihtiyaç duyduğu kabulüne dayanmalıdır (Kayumov, Saidov, Umarov , & Tsarik, 2014, s. 11).

“Berlek-Yedinstvo” Jeopolitik Araştırma Merkezi'nin 2018 yılında yaptığı araştırmalarına göre, şu anda Tacikistan Cumhuriyeti Avrasya Ekonomi Birliği'ne katılmak için tek gerçekçi adaydır. Bunun nedeni de ekonomik açıdan, Tacikistan'ın Rusya ve Kazakistan ekonomisi ile bağlantılı olduğudur. Bu araştırmaların sonucuna göre Tacikistan'ın AEB'ye girmesi ülke için iki ana avantaj sağlayabilir: ülkeye yapılan yatırımlardaki artış ve işçi göçmenlerinin gelirlerindeki artış. Girdiği takdirde ülkenin ekonomisi, entegrasyon sayesinde % 3,5 daha fazla büyüyebilecektir. Tabii ki

bu otomatik olmayacaktır, fakat gerçekleştirilmesi gereken bir potansiyeldir («Berlek-Yedinstvo» Jeopolitik Araştırma Merkezi, 2018).

Konuyla ilgili daha fazla Rus yazarlar çalıştığından, daha çok Tacikistan'ın AEB'ye girmesinin avantajları Rus kaynaklarında ve literatüründe gösterilmektedir. Ancak, bu avantajların gerçekte ne kadar doğru olduğu aşağıda eşleştirme teorisi açısından gösterilmektedir:

Emeğin serbest dolaşımı için fırsatları elde etmek ve Patent'ten (çalışma izinden) göçmenleri kurtarmak (Dabaeva, 2017, s. 37-42). Şu anda Kırgızistan ve Ermenistan AEB üyesi olduğu için AEB emek piyasasından yararlanabiliyorlar. Aynı zamanda, Kırgızistan ve Ermenistan'lı göçmenler Rusya'da patent, kota, sınav ve ek izinler almadan özgürce çalışmaktadır. Kaydedildiği gibi Tacikistan'dan yaklaşık 1 milyon işçi göçmen Rusya'da bulunmaktadır ve onların gönderdiği para transferi ise ülkenin % 35-40 GSYİH'sini oluşturmaktadır (Khalpyorskaya & Kharçenko, 2017, s. 141-146). Tacikistan ve Özbekistan AEB üyesi olmadığından, bu tür avantajlardan maruz kalmaktadır. Tacik ve Özbek göçmenler ilk önce Rusya'da çalışabilmek için Rus dili ve Edebiyatı, Rus Tarihi gibi sınavlara girecekler. Sınavı geçtikten sonra kendilerini sigorta ederler ve patent veya çalışma izni alacaklar. Patent alanlar ise Rusya'da işçi göçmen olarak çalışabilirler ve her ay belli bir miktar para (fiyatı şehirden şehire göre değişiyor) Rusya bütçesine ödemeliler. Rusya tarafından yapılan bu önlemlerin amacı, AEB üyesi olmadıkları için Tacikistan ve Özbekistan'a karşı bir baskı olarak gönderi olması açıktır.

Ancak, Tacikistan hükümeti yalnızca işçi göçü ile ilgili anlaşmalara odaklanır ve yatırım ortamını iyileştirmeye ve bankacılık sisteminin potansiyelini güçlendirmeye çalışmazsa, yabancı işçilerden ek döviz akışları kısa vadede tüketilebileceğinden, bu durum uzun vadede iyi bir ekonomik sonuç vermeyecektir. Bu, kısa vadeli GSYİH büyümesine ve yoksulluğun azalmasına sağlanabilir, ancak uzun vadede sürdürülebilir büyümeye yol açmayacaktır.

Serbest ticaretin faydaları: Tarımsal ürünlerin ihracatında gümrük engellerinin olmaması, kilit malların Rusya, Kazakistan ve Belarusya'dan serbest ithalatının sağlanması (Rzaev & Aleksandrova, 2018, s. 150-152). Ülkenin en büyük sorunu deniz yoluna erişim imkanı olmamasıdır. Tacikistan böylece AEB'ye katılarak diğer üye ülkelerin deniz yollarını gümrük vergisi vermeden kullanılabilir ve Avrupa pazarına çıkma şansına sahip olacaktır. Ayrıca, Tacikistan, Orta Asya ve BDT ülkelerini Güneydoğu Asya ile bağlayan bir geçiş merkezi olma ve uluslararası ticaret yollarına erişme fırsatına sahip olacaktır (Dabaeva, 2017, s. 37-42). Burada dikkat edecek faktör ulaştırma altyapısıdır ki bu durum birliğin gelişimi için ciddi bir sorundur. İkinci bölümde kaydedildiği gibi, AEB demiryolu hattının uzunluğu bakımından dünyada ikinci, toplam araba yol uzunluğunda beşinci sırada yer almakta (www.eaeunion.org, 2020) olsa da ülkeler arasında büyük lojistik sorun yaşanmaktadır. Çünkü bu yolların çoğu Rusya'da bulunmaktadır. Şu ana kadar Tacikistan Rusya ve Kazakistan pazarlara ulaşabilmek için Özbekistan demiryollarından kullanmaktadır. Özbekistan AEB üyesi olmamasına rağmen Tacikistan için uluslararası ve bölgesel pazarlara çıkabilmek için tek seçenektir. Kırgızistan Tacikistan'ın komşusu ve AEB'nin üyesi olmasına rağmen hâlihazırda AEB üyesi ülkeler ile yeterli ulaştırma altyapısına sahip değildir ve hatta Tacikistan ile demir yolları bile yoktur.

Ülkeye başta Rus ve Kazak olmak üzere güvenilir bölgesel yatırımcılar çekmek («Berlek-Yedinstvo», 2018). «Berlek-Yedinstvo» Jeopolitik Araştırma Merkezi uzmanların araştırmaları, Elena Valerevna, Dabaeva Z.A. ve s. gibi çoğu Rus yazarların akademik çalışmalarında bu faktör her zaman, Tacikistan'ın AEB'ye girmesi için önemli bir neden olarak gösterilmiştir. Ancak Tacikistan İstatistik Kurumu'nun verilerine göre 2007-2019 döneminde ülkeye en çok yatırım yapan devlet Çin'dir, ve aynı zamanda ülkelere göre Tacikistan yine de en çok Çin'e borçludur. Açık Kapı politikası sayesinde son yıllarda Avrupa ülkeleri, Arap ülkeleri ve ABD ülkeye büyük yatırımlar yapmaktadır. Böyle bir durumda Tacikistan'ın AEB'ye

girmesi halinde, bu ülkeler ile ekonomik ve diplomatik ilişkilerin bozulacağı da çok tartışmalıdır.

Siyasetçi Viktor Alekseeviç ve profesör Khapyorskaya Larisa'ya göre, eğer tüm avantajları politik ve ekonomik olarak ikiye bölersek, Tacikistan'ın Avrasya entegrasyon süreçlerine katılımıyla ilgili temel argümanlar bunlardır: **İlk olarak politik açıdan bakıldığında**, Avrasya entegrasyon birlikleri (başta BDT ve KGAÖ) Tacikistan'ın güvenliğini ve toprak bütünlüğünü sağlamak için bir koşuldur; **İkincisi ekonomik açıdan bakıldığında**, 1 milyondan fazla Tacik göçmen Rusya'da yasal ve yasadışı olarak bulunmaktadır ki onların para transferi miktarı, ekonomik krizlere, rublenin değer kaybına ve göç yasalarının güçlendirmesine rağmen, Tacikistan'ın GSYİH'sinin üçte birine oluşturmaktadır. Rusya'ya göç, yüz binlerce Tacik vatandaşı için kabul edilebilir bir yaşam standardı sağlamanın tek yolu olmaya devam etmektedir (Khalpyorskaya & Kharçenko, 2017, s. 141-146).

Aynı zamanda, Tacikistan'ın AEB'ye girişi, ülke için bazı dezavantajlar da getirebilir:

Bütçe açığı ve işsizlik oranında artış: İlk darbe yerli üretim ve yerli üreticiye etki edecektir. Tacikistan'daki **yerli üretim kalitesi** Avrasya Ekonomik Birliği pazarı için uygun değildir. Özellikle ülkede üretilen mal ve hizmetler, birliğin diğer ülkelerin ürettiği mal ve hizmetlerin karşısında rekabet edemeyecek haldedir. Sonuç olarak, şirketler ve fabrikalar iflas edecek ve ülkenin zaten yıllardır işsizlikle mücadele ettiği sorunu daha kırılgan hale gelecektir. İç piyasa kaybının hemen ardındaki diğer büyük sorun ise gümrük gelirleridir. Bütçenin büyük bir kısmını oluşturan bu gelirleri, Tacikistan'ın AEB'ye girdiğinde kaldırması gerekecektir. Bunun sonucunda, ülkede ilk yıllarda büyük bir bütçe açığı yaşanacağı kaçınılmaz bir durumdur (Dabaeva, 2017, s. 37-42).

Uluslararası kuruluşlardan ve diğer ülkelerden ve özellikle Çin'den yapılan **bağışlar ve ekonomik yardımlarda önemli bir azalma** olacaktır. Örneğin, Tacikistan İstatistik Kurumu'nun verilerine göre 2007-2019 döneminde Çin Tacikistan'a 2 milyar

863,5 milyon dolar yatırım yapmıştır, ki ülkenin bu dönemde toplam çektiği yatırımlarda Çin'in payı %29'dur ve aynı zamanda Tacikistan'a en çok yatırım yapan ülkeler arasında Çin birinci sırada gelmektedir.

Olası fiyat artışı: Özellikle tarım ürünlerde (Dabaeva, 2017, s. 37-42). AEB'ye katılmanın bir sonucu olarak, Tacik tüketiciler Asya'dan ucuz mallara erişimi kaybedecekler ve ekonomik olarak zarara uğrayacaklardır. AEB, birlik dışındaki ülkelerle ticareti olumsuz yönde etkileyebilir, özellikle Çin, İran ve Türkiye'den yapılan ithalatların fiyatları artacaktır (Rzaev & Aleksandrova, 2018, s. 150-152). Bu, yukarıdaki ülkelerden ithalat yapan ve ülke içinde satış yapan küçük ve orta ölçekli işletmelerin sahiplerinin iflasına yol açabilir, ki bunun sonucunda da devlet bütçesinin gelirlerinde azalmaya yol açacaktır. Aynı zamanda özel sektörü olumsuz etkilenecektir.

SONUÇ

Ekonomik entegrasyonu genel olarak tanımlamış olursa bir coğrafi bölgedeki iki veya daha fazla devletin, ekonomik hedefleri ilerletmek veya korumak için çeşitli ticari engelleri azalttığıında gerçekleştirilebilir. Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülkeler arasında bütünleşme süreci daha çok hız kazanmıştır. 20. yüzyılında Viner (1950) tarafından daha çok incelenmiş kavramı günümüzde ekonomist, siyasetçi ve sosyologlar tarafından araştırılmaktadır. Özellikle son yıllarda ekonomik entegrasyon ve gelişmekte olan ülkelerin üzerinde kültürel, siyasal ve ekonomik gibi etkileri daha fazla incelenmiştir.

Günümüzde en başarılı ekonomik entegrasyon AB'dir. 6 ülke tarafından imzalanan anılaşma günümüzdeki AB'yi oluşmasına sebep olmuştur ve 6 ülkeden 27 ülkeye ulaşmıştır. AB'nin modeli günümüzde dünyanın diğer bölgelerde kullanılmaktadır. Bu model çerçevesinde Asya, Afrika ve Amerika gibi diğer kıtalarda da ekonomik entegrasyonlar kurulmuşlardır. Ancak şu ana kadar kurulan birliklerden hiçbiri AB kadar başarılı olmamıştır.

1991 yılında SSCB'nin çöküşünden sonra Rusya yeni Sovyetler Birliğini kurmaya çalışırken eski Sovyet ülkeler arasında yeni politik, askerlik ve ekonomik birlikleri kurulmuştur. İlk yıllarda (1991-2000) tüm eski Sovyet ülkeleri tekrar bir araya getirmeye başarmışsa da yavaş yavaş bazı ülkeler daha önce Rusya'nın kurulduğu birlikler ve anılaşmalardan çıkmaya başladılar. Rusya bu ülkeleri bir araya getirmek için AB'nin modeli gibi bir ekonomik entegrasyon yani, "Avrasya Ekonomik Birliği" kurulmuştur. Ancak bu birliğin kurulması yaklaşık 25 yıl devam etmiştir. 1 Ocak 2015'te faaliyetine başlayan bu birliğe hâlihazırda beş ülke üye olmuştur. Ama son yıllarda diğer eski Sovyet ülkeler, özellikle de Tacikistan birliğe üye olmadığı için Rusya'nın baskısına maruz kalmaktadır. Bu durum artık Tacikistan'ın hükümetinden Avrasya Ekonomik Birliği'ne girme konusunda çok ciddi karar vermesini istemektedir. Tacikistan Orta Asya'nın en küçük ülkesi olsa da ülkenin jeopolitik konumu Rusya'nın bölgede egemen olabilmesi için çok önemlidir. Özellikle Afganistan ve Çin ile olan sınır bu önemi daha da hassas haline getirmektedir. Zira bu

ülkelerde Rusya'nın Rakipleri yerleşmişlerdir. Rusya ve BDT sınırı, Orta Asya'da Tacikistan'ın sınırındır ve bu nedenle ülkeyi kontrol etmek için her zaman çaba sarf edilecektir.

Yapılan bu çalışmanın amacı da ekonomik entegrasyon teorisi açısından AEB'nin ne kadar başarılı olabilmesi ile birlikte, Tacikistan'ın AEB'ye üye olduğu halde hangi avantaj ve dezavantajları ülke için sağlanmasını analiz etmektir. Avrasya Ekonomik Birliği'ne katılmanın uygunluğunu değerlendirme süreci 2015'ten beri Tacikistan'da devam etmektedir. Dolayısıyla, Tacikistan, 5 yıldan bu yana ülkenin bu tür değişikliklere ihtiyaç duyup duymadığını tartışmaktadır.

Tacikistan genellikle Sovyet sonrası ülkeler arasındaki ekonomik entegrasyonların aktif bir üyesidir. Örnek olarak 21 Aralık 1991'de Tacikistan BDT anlaşması, 15 Mayıs 1992'de Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü, 10 Ekim 2000'de EurAsEC gibi anlaşmaları imzalamıştır.

Araştırmaların gösterdiği gibi, şu anda Tacikistan'da AEB hakkında ciddi anlamda kaliteli bilgi eksikliği mevcuttur. Aynı zamanda araştırmaların çoğu Rus yazarlarına aittir, ki bu tür araştırmalarda yazarlar daha çok entegrasyonun olumlu yönlerini göstermişler. Bu tür araştırmacılar genellikle Tacikistan'ın AEB'ye girmesi halinde ülkenin elde edebileceği avantajları gösterirken, dezavantajları ve ülkenin egemenliğini kaybedebilme gibi faktörlerden iyice uzak durmuşlar. Bahsedildiği gibi konunun 5 senedir Tacikistan'da tartışılmasına rağmen maalesef şu ana kadar konu ile ilgili Tacikistan'da bir akademik tez bile bulunmamaktadır. Çok sınırlı sayıda konu hakkında Tacikistan'da akademik makaleler bulunmaktadır. Bu faktörler konunun daha aktif bir şekilde ele alınmasının önündeki ana engellerdendir.

Tacikistan'ın AEB'ye girdiği takdirde, ilk etkilenen sektör yerli üretim ve yerli üreticiler olacaktır. Çünkü Tacikistan'daki yerli üretimin kalitesi Avrasya Ekonomik Birliği'nin pazarına hiç uygun değildir. Özellikle ülke içinde üretilen mal ve hizmetler Birlik ülkelerin üretildiği mal ve hizmetlerin karşısında rekabet edemez yani ülkenin rekabet gücü nispeten düşüktür. Bunun sonucunda şirket ve fabrikalar iflas edecek ve

ülkenin zaten yıllardır mücadele ettiği işsizlik sorunu daha hassas hale gelecektir. İç pazarı kaybettikten sonra ülke için diğer büyük problem gümrük gelirleridir. Bütçenin büyük bir kısmını gümrük vergiler oluşturuyor, ki eğer Tacikistan Birliğe girse bunların kaldırması lazım ve ilk yıllarda büyük bir bütçe açıklığı ile karşılaşabilecektir.

Aynı zamanda siyasi açıdan bakıldığında bağımsızlığını kazandığına daha 30 yıl olmayan Tacikistan yine Rusya'ya bağımlı olmak istemiyor ki bu en önemli nedenlerden biri olabilir. Ama burada dikkat edilecek şey Tacikistan'ın gene de politik ve ekonomik durumudur. Bilindiği gibi ülke küçük olduğundan dolayı güvenliğini ve toprak bütünlüğünü sağlamak için Rusya ile ortak stratejik ülke olmak zorundadır. Kaydedildiği gibi, özellikle Afganistan ve Çin ile olan sınır Tacikistan'ın konumunu daha hasas hala getiriyor ve kuşkusuz politik açıdan Tacikistan'ın Rusya'ya ihtiyaç duyduğu bir gerçektir.

Rusya'ya göç, yüz binlerce Tacikistan vatandaşı için tek gelir kaynağı olmaya devam etmektedir. Ancak kaydedildiği gibi, Tacikistan hükümeti, yalnızca işçi göçü ile ilgili anlaşmalara odaklanır ve yatırım ortamını iyileştirmeye ve bankacılık sistemin potansiyelini güçlendirmeye çalışmazsa, yabancı işçilerden ek döviz akışları kısa vadede tüketilebileceğinden, bu durum uzun vadede iyi bir ekonomik sonuç vermeyecektir. Bu, kısa vadede GSYİH büyümesine ve yoksulluğun azalmasını sağlayabilir, ancak uzun vadede sürdürülebilir büyümeye yol açmaz.

Tacikistan'ın AEB'ye katıldığı takdirde serbest ticaretin faydaları, patentten (çalışma izinden) göçmenleri kurtarmak, büyük blokların çerçevesi yerine birlikte çalışmak gibi bazı avantajlardan yararlanabilir. Ama tarihin gösterdiği gibi Rusya ile stratejik ekonomik ve politik ortak olmak, Orta Asya ülkeleri ve özellikle Tacikistan için bazen verimli olmamakla birlikte siyasi olarak tehlikeli olabilir.

Tacikistan'ın bir diğer önemli ekonomik ortağı Çin'dir. Tacikistan'ın ülke ekonomisini iyileştirmek için Çin yatırımlarına ihtiyacı vardır ve aynı zamanda Çin de Tacikistan'ın "İpek Yolu Ekonomik" projesine katılmak istiyordur. Dolayısıyla son zamanlarda, Tacikistan'ın Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Kuveyt gibi

Arap ülkeleri ile enerji, ulaşım, yol yapımı, tarım ve güvenlik gibi alanlarda siyasi ve ekonomik ilişkileri gelişmektedir. Bu yüzden Tacikistan hükümeti ülkenin AEB'ye girişinde dikkatli davranmaktadır. Çünkü Birliğe giriş, Çin'den ekonomik yardım seviyesini ve diğer ülkeleri ile olan ekonomik ve politik ilişkilerine olumsuz etkileyebilecektir.

Araştırmanın gösterdiği gibi Tacikistan'da büyük ekonomik sorunları: ülkenin dış borçları, dış yardımlar ve kredilere çok bağımlı olması, ithalatı ihracattan 2-2,5 kat daha fazla olması, GSYİH 'sının % 35-40'ı işçi göçmenlerin gönderdiği para transferlere bağımlı olması, işsizlik, işçi göçmenleri, yeterli ulaştırma ve altyapıya sahip olmama gibi problemler hâlihazırda mevcuttur. Dolayısıyla bu sorunlar Tacikistan'ın AEB'ye girmesinin önünde çok büyük engellerdir. Ayrıca, Avrasya Birliği'nin kendisinde de uluslararası ekonomik iş birliğiyle ilgili birtakım sorunlar var: AEB üyesi ülkeler genellikle tek bir ekonomik alanda ortak olarak değil, rakip olarak davranıyorlar. Ortak bir geliştirme stratejisinin olmaması da Tacikistan'ın AEB'ye katılmasını engellemektedir.

Görüldüğü üzere şimdilik hem AEB'de ve hem de Tacikistan'da birtakım sorunların bulunması Tacikistan'ın AEB'ye katılmasına engel olacaktır. Araştırma sonuçlarına göre, ilk olarak Tacikistan bu ekonomik sorunlarını, AEB'ye girmeden önce çözmezse AEB'ye girişi Tacikistan için zarardan başka bir şey getiremeyecektir. Özellikle Tacikistan ülke içinde üretilen mal ve hizmetlerin kalitesini yükseltmelidir. Açık Kapı Politikası sayesinde Çin ve Rusya dışında diğer ülkeler ile güçlü ilişkiler kurmalıdır. Çin ve Rusya dışından daha çok Avrupa, ABD, Türkiye, İran ve Arap ülkelerden yatırım çekmek için bu ülkelere ekonomik öncelikler vermelidir. Böylece ülke içinde hem istihdamını artırabilir hem de ekonomisini daha çok bağımsız olarak, bir ülke yerine birkaç ülke ile beraber çalışabilir. Şu anda Tacikistan gittikçe Çin ve Rusya'ya hem politik ve hem ekonomik olarak bağımlı oluyor ki bu durum şüphesiz gelecekte iyi bir sonuç veremeyecektir. Sonuç olarak, araştırmanın sonuçlarının gösterdiği gibi *'en azından şu an için Tacikistan'ın AEB'ye girmesi ekonomik açıdan uygun değildir'*. Eğer yukarıdaki kaydedildiği ekonomik ve politik sorunlar

hem Tacikistan'da ve hem AEB içinde gelecek yıllarda (en azı 5 ve normal süre ise 10 sene olarak, tavsiye edilir) çözümlerse ve Tacikistan'ın AEB'ye girişı birlik dışı ülkeler ile olan ilişkilerini olumsuz etkilemezse o zaman girmesi daha makuldur. Ancak, AEB'nin uluslararası arenada ne kadar başarılı olabileceğini sadece zaman gösterecektir.

KAYNAKÇA

- Abdulloev M., & Abdulloev M. *"Vaz'i Kununi va Durnamoi Ruşdi Gidroenergetikai Tocikiston"*, İstifodai Oqilonai Zakhirahoi Obiyu Energetiki, No-4, 2015, s. 4.
- AEB 2020 Sosyo Ekonomik Verileri, *"Ob osnovnykh sotsial'no-ekonomicheskikh pokazatelyakh Yevraziyskogo ekonomicheskogo soyuza"*, Moskova, AEB Komisyonu, 2020.
- "AEB Komisyonu 2018 yıllık raporu"*, Moskova, AEB Komisyonu, 2018.
- AEB Sözleşmesi, *"Dogovor o Evroaziyskom Ekonomiçeski Soyuze"*, Madde-8.9.10.11.12, 29 Mays 2014, Astana.
- AEB Komisyonu'n Resmi Sitesi*, <http://eec.eaunion.org/>, (Erişim Tarihi 23.03.2020).
- Ağır Osman, Ağır Ömer, *"Avrupa Birliği ve Avrasya Birliği Kuruluş Süreçlerinin Karşılaştırılması"*, Türkiye Sosyal Araştırmaları Dergisi, 2017, s. 103-128.
- Ahana S., *"Essay on Economic Integration- Macroeconomics"*, 2019, s. 1-3.
- Akgül Fatih, *"Rusya ve Türkiye'de Avrasyacılık"*, İQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.
- Alekseenkova Elena, *"EAES k 2025 g.: Prioriteti i Ojidaniya Gosudarstv-Çlenov"*, *Raboçay Spesvipusk*, 2017, s. 6-7.
- Aliev A., *"Dogovor o zone svobodnoy trgovli v SNG stal kachestvennonovym shagom v razvitii Sodruzhestva"*, 2011, 10 20, Expert.ru: <http://expert.ru/strategicheskij-proryiv/> adresinden, 03 04, 2020 tarihinde alındı.
- Alieva R., *"Ustanovleniye i Razvitiye Rossiysko-Tadjikskikh Otnoşeniye i Perespektivy"*, Materialy v Mejdunarodnoy Nauçno Praktiçeskoj Distantсионnoy Konferentsii «Tadjikistan i Sovremenny Mir: Aktualnie Problemy Razvitiya İnnovatsionnoy Ekonomiki», Ministerstvo Obrazovaniya i Nauki Respubliki Tadjikistan, Duşanbe, 2017, s. 121-125.
- Alisenov A., *"Perspektivy nalogovoy integratsii gosudarstv — chlenov YEAES"*, *Financial Journal*, 2017, s. 112-120.
- Andronova İ., *"Yevraziyskiy Ekonomicheskij Soyuz: Potentsial i Ogranicheniya Dlya Regional'nogo i Global'nogo Liderstva"*, Vestnik Mezhdunarodnykh Organizatsiy, 2016, s. 7-23.
- Arunova L., *"Etapı İnegratsii Stran ASEAN v Edinoe Ekonomiçeskoe Soobşestvo"*, 2010, s. 90-92.
- "ASEAN Deklarasyon"*, Jakarta, Endonezya, Şubat, 2015.
- Avilova M.A., *"Yevropeyskaya İntegratsiya: ot İstorii k Sovremennosti"*, Nauchnyye Vedomosti, 2012, s. 279-284.
- "AEB 5 senelik raporu 2019"*, <http://www.eurasiancommission.org>, (Erişim Tarihi 15.03.2020).
- Babayev A., *"Trudavaya Migratsiya-Kak Faktor İnnovatsionnogo Razvitiya Gosudarstv Priyema i Otprovki Migrantov"*, Ekonomika Tadjikistana, 2017, s. 159-166.
- Balasa B., *"The Theory of Economic Integration"*, The Economic Journal, Vol. 72, No. 286, Jun, 1962, s. 389-391.
- BayraktutanYusuf, *'Global Ekonomide Bütünleşme Teorileri (Bölgesselleşme ve Küreselleşme)'*, 6. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2010.

- BDT Deklarasyonu, Minsk, 22 Ocak 1993.
- Begov D., '*Stimulirovaniye Priyemlemykh Tipov Ekonomicheskogo Rosta v Respublike Tadjikistan*', Kreativnaya ekonomika, 2015, s. 4206-4220.
- Belarus Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, (2018), http://mfa.gov.by/export/foreign_policy/, (Erişim Tarihi 21.04.2020).
- Belarus Cumhuriyeti Resmi Web Sitesi, <https://www.belarus.by/en/about-belarus/key-facts>, (Erişim Tarihi 22.04.2020).
- Beluga Vyacheslav, '*Chto Povliyalo na Ekonomiku Belarusi v 2019 g., Rasskazali Eksperty*', Minsk-Novosti, <https://minsknews.by/chto-povliyalo-na-ekonomiku-belarusi-v-2019-g-rasskazali-eksperty/> (Erişim Tarihi 15.07.2020).
- Bolaños Andrea Bonilla, '*A Step Further in the Theory of Regional Integration: A look at the Unasur's Integration Strategy*', 13 May 2016, s. 1-5.
- Bolaños B. A., '*A Step Further in the Theory of Regional Integration*', A. Archives Ouvertes HAL, 13 May 2016, s. 14-20.
- Bologov Petr, '*Uzbekistan Vykhodit iz YevrAzES*', 2008, <https://lenta.ru/articles/2008/11/13/uzbekistan/>, (Erişim Tarihi 5.03.2020).
- Brendyeva Valentina, '*Sovremennyye Torgovyye Preferentsial'nyye Soglasheniya. Klassifikatsiya: Osobennosti i Perspektivy Razvitiya*', Svobodnaya Mysli, 2017, s. 208-217.
- Bulut Remzi, (2018, Nisan). '*Tacikistan Cumhuriyeti ve Ekonomisi*', Göller Bölgesi Aylık Hakemli Ekonomi ve Kültür Dergisi, s. 65-68.
- Burganova İ., '*SNG: Reali i Problemi Regionalnoy İntegratsii*', Nauka i Sovremenost, 2010, s. 262-266.
- Butorina Olga, '*Ponyatiye Regional'noy İntegratsii: Novyye Podkhody*', 20 Nisan 2006, s. 136-45.
- Butorina O., & Zakharov, A., '*O Nauçnoy Osnove Yevraziykogo Ekonomičeskogo Soyuzu*' EEİ №2, 27 Mays 2015, s. 52-68.
- Byuluten, '*Platzhnyy Balans, Mezhdunarodnaya İntestsionnaya Pozitsiya i Valovoy Vneshniy Dolg Respubliki Belarus*', 2018, Natsionalni Bank Respublika Belarus, s. 11-15.
- «Berlek-Yedinstvo» Jeopolitik Araştırma Merkezi, '*Vyzovy i Perspektivy Vstupleniya Tadjikistana v YEAES*', (2018, Ocak 08), <http://berlek-nkp.com/tadjikistan/6480-vyzovy-i-perspektivy-vstupleniya-tadjikistana-v-eaes.html>, (Erişim Tarihi 30.06.2020).
- Chekryzhov A., '*Tadjikistan Mozhet Vstupit v- YEAES 2015 Godu*', 2015, <http://berlek-nkp.com/tadjikistan> (Erişim Tarihi 25.06.2020).
- Cherevyk K., '*Pervyye Itogi Chlenstvo Kyrgyzstana v YEAES: Ekonomicheskyy Aspekt*' Vestnik Povolzhskogo İnstituta Upravleniya, 2017, s. 36-43.
- Cholponay Latipzhan kyzy, '*Kyrgyzstan v YEAES. Pervaya Zhertva – Torgovlya*', 2015, Gezitter.org, (Erişim Tarihi 23.04.2020).
- Chunikhina I. N., & Kosyk, D. V. '*Mejdunarodnaya Ekonomičeskaya İntegrasiya: Peredposilki i Posledstviye*', Eurasian Advocacy, 18 Myıs 2015, s. 70-73.
- Coalson R., '*Putin's Return to Kremlin Could Boost Eurasian Union Project, European Dialogue*' 8 Mart 2012, www.eurodialogue.org: <https://www.voanews.com/archive/putins-return-kremlin-could-boost-eurasian-union-project>, (Erişim Tarihi 27.04.2020).

- Dabaeva Z.A., 'Respublika Tadjikistan v Protsesakh Yevraziyskoy İntegratsii', Arhont, 2017, s. 37-42.
- DEİK., 'Kazakistan Ekonomisindeki Gelişmeler ve Türkiye- Kazakistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri', Türkiye- Kazakistan İş Konseyi, 2018, s. 1-8.
- Denizci G., & Marangoz M., 'Avrasya Ekonomik Birliği ve Avrasya Ekonomik Birliği Üyesi Ülkeler İle Türkiye'nin Türkiye'nin Dış Ticaretinin Karşılaştırmalı Analizi', Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 7.sayı, Mart 2019, s. 414-431.
- Dinki A., & Baranovskiy V., 'Rossiya i Mir: 2019 Ekonomika i Vneşnyaya Politika', Moskova: İMEMORAN, 2018, s. 1-171.
- Direksiya EABR, (2019). 'Osnovnyye Tendentsii İntegratsionnogo Razvitiya Armenii 2018 g.' Tsenter İntegratsionnykh İsledovaniy EABR, 2019, s. 6-12.
- Dolenko G., & Abdulova I., 'Perespektivy Razvitiya Tadjikistana', Materialy v Mejdunarodnoy Naučno Praktičeskoj Distantionnoy Konferentsii «Tadjikistan i Sovremenny Mir: Aktualnie Problemy Razvitiya İnnovatsionnoy Ekonomiki», Ministerstvo Obrazovaniya i Nauki Respubliki Tadjikistan, Duşanbe, 2017, s. 45-48.
- Dovgan E., & Rozanov A., 'Organizatsiya Dogovora o Kollektivnoy Bezopasnosti (2002-2009 gg.)', Kovçeg, 2010, s. 8.
- Drobot E., & İvko E., 'Mezhdunarodnaya Ekonomicheskaya İntegratsiya v Oblasti Tamozhennogo Dela–Opyt Stran Postsovetskogo Prostranstva', Journal of International Economic Affairs, Temüz-Eylül 2018, s. 295-300.
- Dura Cihan, Atik Hayriye, 'Avrupa Birliği Gümrük Birliği ve Türkiye', Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2003.
- Dünya Bankası. 'Bednost' v Tadjikistane 2019,(2019 Tacikistan'da yoksukluk)' <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/infographic/2019/10/17/poverty-in-tajikistan-2019>, (Erişim Tarihi 15.06.2020).
- Dünya Bankası 2018-2020 yılların Verileri, <https://www.worldbank.org/>, (Erişim Tarihi 18-25.04.2020 ve 10.06.2020).
- Emin Ertürk, 'Uluslararası İktisadi Birleşmeler', Alfa Aktüel Yayınları, İstanbul, 2006.
- Ertürk Emin, 'İktisadi Birleşmeler Teorisi', 2. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul, 1998.
- Ertürk E. 'Uluslararası İktisat', 2. Baskı b., Alfa Yayınları, İstanbul, 2001.
- EurAsEC Resmi Sitesi, 'Yevraziyskoye Ekonomicheskoye Soobshchestvo' <http://www.evrazes.com/about/history>, Erişim Tarihi 02.03.2020).
- European Union. https://europa.eu/european-union/about-eu/eu-in-brief_en, (Erişim Tarihi 20.01.2020 ve 10.02.2020).
- Encyclopedia Britannica, (1941), <https://www.britannica.com/event/World-War-II/Invasion-of-the-Soviet-Union-1941>, (Erişim Tarihi 02.05.2020).
- Federovna L. L., Evgenevna T. M., & Viktorovna, G. P., 'Yevraziyskiy Ekonomicheskoy Soyuz: Novyy Etap Ekonomicheskogo Vzaimodeystviya', Vestnik REU im. G.V. Plehanova, № 3 (81), 2015. s. 117-127.
- Gafurov B., 'Tocikon', Naşriyoti Doniş, Duşanbe, 2008.

- Gholam MD. M., '*Economic Integration in Eurasia; Challenges and Opportunities*', American University in the Emirates (AUE), 2016, s. 52.
- Glittova Y., & Kosov Y., '*Sravnitel'nyy Īnstitutsional'no-Politicheskiy Analiz Yevropeyskoy i Yevraziyskoy Īntegratsii*', Upravleniçeskoe Konsultirovanie, 2016, s. 27-40.
- Halidov Ī., '*Çok Kutuplu Dünya Sistem Īçin Rusya'nın Desteklediği Bölgesel ve Uluslararası Öegütler*' Akademikbakış Dergisi, 2015, s. 332-345.
- Halil S., '*Uluslararası Īktisat*', 17. Baskı, Güzem Can Yayınları, Īstanbul, 2009.
- Halimov B., '*Samthoi Asosii Siyosati Khorijii Jumhurii Tocikiston Dar Zamoni Muosir*', UDK 32, 2014, s. 133-137.
- Hamza Ç., & Tamer G., '*Ekonomik Īşbirliđi Teşkilatı'nın Bölgesel Entegrasyona Dönüşümünde Engelleyci Faktörler: Bölge Īçi Ticaret Açısından Bir Değerlendirme*', Īnternational Conference On Eurasian Economies, 2013, s. 435-444.
- Hosny S. A., '*Theories of Economic Integration: A Survey of the Economic and Political*', Īnternational Journal of Economy, Management and Social Sciences, 2013, s. 133-155.
- Hotamov N., & Sadiev Ş., '*Muhimtarin Sahifahoi Tarikhi Khalki Tocik*', Dushanbe, 2010.
- Hotamov N., & Dovudi D., & Muloconov S., & Īsomatov M., '*Tarihi Halki Tocik*', Duşanbe, 2011.
- https://europa.eu/european-union/about-eu/eu-in-brief_en, (Erişim Tarihi 20.01.2020).
- https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=demo_gind&lang=en, (Erişim Tarihi 10.07.2020).
- Īnan Ş., '*Bölgesel Entegrasyonların Ekonomi Politikası ve Tarihsel Evreler*', Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2017, s. 853-866.
- Īncekara A., '*Globalleşme ve Bölgeselleşme Sürecinde NAFTA ve Etkileri*', 1995, s. 50-70.
- Iosifovich M. K., & Ivanovich V. M., '*Evroaziyskiy Ekonomičeski Soyuz: Īstoriya Osobenosti Perespektivi*', Upravleniçeskoe Konsultirovaniye, 2015, s. 33-47.
- Īsoviç M. K., '*Evroaziyskiy Ekonomičeski Soyuz: Īstoriya Osobenosti Perespektivi*', 2015, s. 33-47.
- Īssabekov O., '*The Analysis of Export Competitiveness of. Advances in Intelligent Systems Research*', volume 164, 2018, s. 166-168.
- 'İstoriya Sozdaniya Yedinogo Ekonomicheskogo Prostranstva'*, 2011, <https://customsonline.ru/2112-istoriya-sozdaniya-edinogo-ekonomicheskogo-prostranstva.html>, (Erişim Tarihi 12.12.2020).
- Jamankulov B., '*Strukturnyye izmeneniya v ekonomike Kyrgyzstana*', Journal Of Īnternational Economic Affairs, 2019, s. 824-825.
- Kamlaytong A., '*Opyt Integratsionnogo Protsessa Gosudarstv Yugo-Vostoçnoy Azii Do Soobşestvo ASEAN*', Politeks, Şubat, 2014, s. 177-189.
- Karakaya E., & Cooke A., '*Economic Īntegration: An Overview Of The Theoretical and Emprical Literature*', Aydın Adnan Menderes University Dergisi, September 2002, s. 15.
- Karluk R., '*Küreselleşen Dünyada Uluslararası Kuruluşlar*', Beta BASIM YAYIM DAĞITIM A.Ş, Īstanbul, 2014.
- Kasenova N., '*Novyye Mezhdunarodnyye Donor: Pomoshch' Kitay Tadzhikistanu i Kyrgyzstanu*', Tsentr Rossiya-SNG, 2019, s. 15-25.

- Kayumov N., & Saidov K., & Umarov K., & Tsarik Y., 'Yevraziyskaya İntegratsiya Tadjikistana: Dorozhnaya Karta Dlya Ekspertnogo Soobshchestva', *Orta Asya Uzman Kulübü*, 2014.
- Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı'nın Resmi Web Sitesi*, https://www.akorda.kz/en/republic_of_kazakhstan/kazakhstan, (Erişim Tarihi 22.04.2020).
- Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü Parlamenterler Meclisi, <https://paodkb.org/>, (Erişim Tarihi 29.04.2020).
- KGAÖ resmi sitesi*, <https://odkb-csto.org/25years/>, (Erişim Tarihi 29.04.2020).
- Khalpyorskaya L. L., & Kharçenko V. A., 'Tadjikistan i YEAES: Vektory Prisoedineniya ili Ukloneniya?', *Politologiya i Etnopolitika*, 2017, s. 141-146.
- Khasanova S., & Kapushenko A., 'Strana na İzhdivenii. Kyrgyzstan Vyzhivayet na Den'gi Migrantov, no ne Umeyet İkh Tratit', <https://kloop.kg/blog/2018/08/23/strana-na-izhdivenii-kyrgyzstan-vyzhivaet-na-dengi-migrantov-no-ne-umeet-ih-tratit/>, (Erişim Tarihi 27.08.2020).
- Khodzhaev G., & Nuraliyev I., 'Organizatsiya 'Alternativnogo Zemledeliya' Osobyye Napravlenie Novogo APK', *Materialy v Mejdunarodnoy Naučno Praktičeskoj Distantсионnoy Konferentsii «Tadjikistan i Sovremenny Mir: Aktualnie Problemy Razvitiya İnnovatsionnoy Ekonomiki»*, Duşanbe, Ministerstvo Obrazovaniya i Nauki Respubliki Tadjikistan, 2017, s. 205-208.
- Konya Ticaret Odası*, Ocak 2019, (Erişim Tarihi 23.04.2020).
- Kosimoviç O. K., 'Vahdati Milli- Mahsuli Andeşai Milli', *AXBORI DDHBST*, 2009, s. 5-18.
- Kostyunina G., 'İntegratsiya v Latinskoe Amerike', *Ekonomist*, 2006, s. 430.
- Kuşnir İ., 'Valovyy Natsional'nyy Dokhod SSSR, 1970-1990', *Makroekonomika*, 1990, <http://be5.biz/makroekonomika/gni/su.html>, (Erişim Tarihi 04.02.2020).
- Kuznetsov V.S., 'Valyutniy Soyuz Buduşeye YEAES', *Mezhdunarodnyye Ekonomicheskiye Otnosheniya i Mirovaya Ekonomika*, 2015, s. 250-255.
- Leksyutina Y., 'Ekonomicheskaya Diplomatiya Kitaya v XXI veke', *Problemy Dal'nego Vostoka*, 2015, s. 24-37.
- Lin, S., "Economic Development and Regional Integration of the Asean Member Countries", 1986, s. 2.
- Luzgina A.N., 'Yedinoye Ekonomicheskoye Prostranstvo Belarusi Rossii Kazakhstana i Ukrainy- Vygody i Poterii', I.P. Logvinov, 2005, s. 4-6.
- Machlup F., 'A History of Thought on Economic Integration', London, 1979.
- Mahmadov A. N., & Khopyorskaya L. L., 'Sovrimennie Tadjikistan: Dialektika Nezavisimosti i İntegratsii', Duşanbe, Doniş, 2016, s. 109-164.
- Mamikonyan G., www.armadio.am. <https://ru.armradio.am>, (Erişim Tarihi 03.09.2019).
- Marinov E., 'Economic Integration Theories and the Developing Countries', *Economic Research Institute at BAS, South-East Europe Research Centre*, 2014, s. 168-175.
- Martin R., 'Eurasian Economic Union The Rocky Road to İntegration', *European Parliamentary Research Service*, 2017, s. 2.
- Mathis F. J., 'Economic Integration in Latin America; the Progress and Problems of LAFTA', Texas: Bureau of Business Research, University of Texas, 1969.

- Medvedeva T., & Grinberg, R., *'Nikakikh liberalov Net'*, *Kultura*, 2016, s. 1-3.
- Melikyan A., Arutyunyan M., Papyan A., Degeryan S., & Ayvazyan M., *'Karta Tsifrovyykh CMI: Armeniya'*, *Otkrytoye Obshestvo*, 2013, s. 8-9.
- Mircan, Y., *'Bütünleşme Türleri ve Avrupa Birliği'*, 2016, s. 3-5.
- Misko, O. N., *'Mejdunarodnaya Ekonomičeskaya Integratsiya'*, Universitet ITMO, Sankt-Peterburg, 2015.
- Mustayeva N., Viyes G., Mor B., & Kayumov A., *'Tadjikistan: Situatsionnyy Analiz Sotsialno-Ekonomicheskogo Razvitiya v Usloviyakh İzmeneniya Klimata'*, Research for Climate-Resilient Futures, 2015, s. 19.
- Nabieva R., & Zikriyoev F., *'Tairihi Halki Tocik'*, (11.sınıf için, ders kitap), Sobiriyon, Duşanbe, 2006.
- Nazarbaev N., *'Prezident Respubliki Kazakhstan N. A. Nazarbayev o Yevraziyskoy Integratsii. Iz Vystupleniya v Moskovskom Gosudarstvennom Universitete im. M. V. Lomonosova'*, 29 Mart 1994.
- Nemçikov, A., *'Konkurentnaya Politika Evropeyskogo Soyuzu na Sovremennom Etape'*, Rusya Federasyon'un İç Ekonomik Dergisi (№3), 2011, s 3-8.
- Nikolaevna İ. B., *'Soglasheniye o Zone Svobodnoy Torgovli i Yego Rol' v Protsesse Vzaimodeystviya Gosudarstv — Uchastnikov SNG'*, GRAMMOTA, Aralık, 2012, s. 38-40.
- Nikonov V., *'Yevropeyskaya Integratsiya i Dvizheniye k Yedinoy Yevrope'*, Gosudarstvennoye Upravleniye Elektronny Vestnik, Nisan, 2015.
- 'National Centre for Marketing and Price Study'*, <https://export.by/en/>, (Erişim Tarihi 24.04.2020).
- Olga, B., *'Ponyatiye Regional'noy Integratsii: Novyye Podkhody'*, Kosmopolis, 2015, s. 136-145.
- Olimov K., & Nazirov Z., *'Opyt Orosheniya i Osvoyeniya Peschano-Kamenistykh i Prosadochnykh Zemel v Predgornnykh Rayonakh Respubliki Tadjikistan'*, İstifodai Oqilonai Zakhirahoi Obiyu Energetiki, Bahmarnud, Duşanbe, 2015, s. 32-34.
- Oxford Learner's Dictionaries*, <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/integration?q=, integration>, (Erişim Tarihi 01.01.2020).
- Örmeci O., *'Zbigniew Brezinski'den 'Büyük Satranç Tahtası''*, Uluslararası Politika Akademisi, 30 Ekim 2016.
- Özbekistan Parlamentosu*, <http://parliament.gov.uz/ru/events/chamber/30860/>, (Erişim Tarihi 28.04.2020).
- Öztürk Y., *'Avrasya Birliği Projesi ve Türk Dış Politikasına Yansımaları'*, Çankırı Karateki Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, 2013, s. 223-244.
- Pedrosa L., *'Kak Rabotaet Evropeysky Soyuz'*, Brüksel, Yevropeyskaya Komissiya, Temmuz, 2013.
- Qurbanov R. A., *'Ekonomicheskaya Integratsii: Ponyat'ie, Teorii i Vidy'*, Biznes v Zakone dergisi, 2006, s. 107-108.
- Remchukov V.K., *'Osobennosti Rasprostraneniya Preferentsial'nykh Torgovykh Soglasheniy na Sovremennom Etape'*, Regional'nyye Problemy Preobrazovaniya Ekonomiki, 2015, s. 121-131.
- Ria Novosti*, <https://ria.ru/20070325/62576736>, 2007, (Erişim Tarihi 19.08.2020).

- Rogova İ., & Pavlonov A., '*Mejdunarodnaya Ekonomičeskaya İntegrasiy: Spesifika i Perespektivi Evraziyskikh Regionalnikh Obidinenie*', Eurasian Advocacy, 2015, s. 5-18.
- Roux P. J., '*Orta Asya Tarih ve Uygarlık*', Birinci Baskı, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- Rusya Federasyonu Cumhurbaşkanlığı Sitesi, kremlin.ru: <http://kremlin.ru/supplement/1715>, 2003, (Erişim Tarihi 03.03.2020).
- Rusya Federasyonu Ekonomik Kalkınma Bakanlığı. <http://old.economy.gov.ru/minec/activity/sections/integration/formuep>, (Erişim Tarihi 03.03.2020).
- Rzaev T. G., & Aleksandrova E. V., '*Vkhojdenie Respubliki Tadjikistan v YAES*', Gosudarstvennaya Sluzhba i Kadry, 2018, s. 150-152.
- Sarabekov Z., '*Yevraziyskiy Vybor Kyrgyzstana: Vyzov Dlya Kazakhstana i Rossii?*', Institut Mirovoy Ekonomiki i Politiki (IMEP) pri Fonde Pervogo Prezidenta Respubliki Kazakhstan, 2015, s. 15.
- Seidoğlu H., '*Uluslararası Ekonomi: Teori, Politika ve Uygulama*', 14. Baskı, Güzem Yayınları, İstanbul, 2001.
- Seyidoğlu H., '*Uluslararası İktisad Teori Politika ve Uygulama*', Güzem Can Yayınları No 20, İstanbul, 2003.
- Shamshur A., '*Integratsionnyy Effekt: Chto Belarus' Poluchayet ot Uchastiya v Yevraziyskom Soyuze*', Evraaziya Expert, 2019, s. 1-5.
- Shestakov Y., '*GUUAM Poteryalo Bukvu*', Rossiyskaya Gazeta, 2005.
- Shevskiy D., '*Priçini Raspada SSSR Skvoz' Prizmu Teorii Sistem*', Lokus: Lyudi, Obshchestvo, Kul'tury, Smysl, 2017, s. 113-119.
- Shubtik A., '*Perspektivy Razvitiya İntegratsii YEAES*', Bankauski Vesnik, Studzen, 2019, s. 47-54.
- Slavskaya M., '*Veçernyaya Moskva*', <https://vm.ru/society/484997-10-glavnyh-prichin-raspada-sssr>, (Erişim Tarihi 25.12.2019).
- Soyuznoe Veçe*, <https://souzveche.ru/articles/politics/35309/>, (Erişim Tarihi 25.01.2019).
- SSSB'nin Kuruluş Sözleşmesi-1922*.
- Stephen C., & Sima Atri J. C., '*Comparative Regionalism Conceptual Challenge: Distinguishing Among World Regions' Different Types Has Analytical Implications for Understanding Globalization Current Phase*', Comparing World Regions, 2011, s. 11-12.
- Strelnikova İ., '*Privlecheniye v Ekonomiku Respubliki Tadjikistan Investitsiy iz Stran Shankhayskoy Organizatsii Sotrudnichestva*', Materialy v Mejdunarodnoy Nauçno Praktičeskoy Distantсионnoy Konferentsii «Tadjikistan i Sovremenny Mir: Aktualnie Problemy Razvitiya İnnovatsionnoy Ekonomiki», Ministerstvo obrazovaniya i nauki Respubliki Tadjikistan, Duşanbe, 20017, s. 95-99.
- Sultonov Z., '*Denezhno-kreditnyye Mekhanizmy Regulirovaniya i Razvitiya Ekonomiki*', İktisodiyoti Tojikiston, 2017, s. 6-10.
- 'Strategiya razvitiya YEAES: vzglyad iz Belarusi i Rossii'*, <http://www.dialog.tj/news/strategiya-razvitiya-eaes-vzglyad-iz-belarusi-i-rossii>, (Erişim Tarihi 25.05.2020).
- Şanlı B., '*Ekonomik Entegrasyon Teorisi Çereçevesinde Avrasya Birliğı'nin Olabilirliğı*', İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Ocak, 2008, s. 14-25.

- Şevçenko B., 'YEAES: Protivorechiya İntegratsionnogo Vzaimodeystviya', 2017, s. 313-319.
- Şinasi K., 'Ekonomik Entegrasyon Teorisi', 1. Baskı, İstanbul, 1996.
- Şukurov Ş., & Şukurov R., 'Sentralnaya Aziya (Opit İstorii Dukha)', Moskova, 2001.
- T.C Dışişleri Bakanlığı AB Bakanlığı, <https://www.ab.gov.tr/109>, (Erişim Tarihi 09.08.2019).
- Tacikistan Cumhuriyeti Anayasası . Duşanbe, 2016.
- Tacikistan Cumhuriyeti Devlet Yatırım Komitesi, <https://investcom.tj/langeng.html>, (Erişim Tarihi 24.02.2020).
- Tacikistan İstatistik Kurumu, <https://www.stat.tj/tj/database-real-sector>, (Erişim Tarihi 1-30.06.2020).
- Tacikistan Ticaret Portalı, <https://tajtrade.tj/menu/28?l=en>, (Erişim Tarihi 17.06.2020).
- Tacikistan Ülke Bülteni, 2012, s. 1-18.
- Tacikistan Milli Bankası, <https://nbt.tj/tj/>, (Erişim Tarihi 15.06.2020).
- Tahsin E., 'Ekonomik Entegrasyon Teprisi Çerçevesinde AB ve Latin Amerika Entegrasyonların Karşılaştırılması', Doktora Tezi, İstanbul, 2007, s. 5-15.
- Tekin Ü. E., 'Ekonomik Entegrasyonların Uluslararası Ticaret Etkileri', Journal Of Social And Humanities Scinces Research, (Vol:4/İssue:5), 2017, s. 1172-1185.
- The World Factbook, 'Soviet Union Economy – 1991', 1991, https://www.theodora.com/wfb1991/soviet_union/soviet_union_economy.html, (Erişim Tarihi 02.04.2020).
- Transparency International, 2019, <https://www.transparency.org/en/countries/tajikistan>, (Erişim Tarihi 29.06.2020).
- Tsvetkov V., 'Ekonomika Rossii Regionov (Realnos' i Perspektivy Rossiyskoy Ekonomiki)', Problemy Rynochnoy Ekonomiki, 2019, s. 5-16.
- Tsykunov G., 'Sodruzhestvo Nezavisimyykh Gosudarstv u İstoricheskoy Cherty', İrkutsk Devlet Üniversitesi DERGİSİ, 2015, s. 52-59.
- Türk Dili Kurumu Sözlükleri, <https://sozluk.gov.tr/?q=entegrasyon&aranan=>, (Erişim Tarihi 04.10.2019).
- Tüysüzoğlu G., 'Avrasya'da Bir Güvenlik Topluluğu İnşası Girişimi: Avrasya Ekonomik Birliği', Karadeniz Araştırmaları, 2019, s. 239-259.
- 'Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı', <http://www.mfa.gov.tr/kazakistan-cumhuriyeti-ekonomisi.tr.mfa>, (Erişim Tarihi 25.05.2020).
- Uşkalova D., 'Formirovaniye Yedinogo Ekonomicheskogo Prostranstva: Problemy i Predvaritelnaya İtogi', Rossiyskaya Akademiya Nauk, 2012, s. 24-30.
- Vinokurov E. 'Eurasian Economic Union: Current State and Preliminary Results', Russian Journal of Economics, 2017, s. 54-70.
- Vital'yevna I. A., 'Yevraziyskiy Ekonomicheskoy Soyuz: Potentsial i Ogranicheniya Dlya Regionalnogo i Globalnogo Liderstva', Vestnik Mezhdunarodnykh Organizatsiy T.(11.№2), 2016, s.7-23.
- Volchkova N., Denisova I., & Evdokimov K., 'Otsenka Ekonomicheskogo Effekta Prisoyedineniya Tadzhikistana k TS i YEP', Avrasya Kalkınma Bankası'nın Entegrasyon Araştırmaları Merkezi, 2013, 17-35.

- www.avesta.tj*, (2018, Mart 15), <http://avesta.tj/2018/03/15/deyatelnost-kitajskih-kompanij-napravlena-na-uluchshenie-blagosostoyaniya-tadzhikistana/>, (Erişim Tarihi 05.09.2020).
- www.khovar.tj*, (2014, Kasım 19), Tacikistan Khovar Ulusal Haber Ajansı, (Erişim Tarihi 13.08.2020).
- www.azattyq.org*, (2016, Mart 03), <https://rus.azattyq.org/a/ekonomika-kazakhstan-eaes/27582421.html>, (Erişim Tarihi 20.04.2020).
- www.britannica.com*, (2019, Eylül 04), Monetary Union, <https://www.britannica.com/topic/monetary-union>, (Erişim Tarihi 16.08.2020).
- www.cabar.asia.ru*, (2019, Kasım 11), <https://cabar.asia.ru/diplomatiya-podnebesnyh-kreditov-eksperty-obsudili-rol-kitaya-v-tsentralnoj-azii/>, (Erişim Tarihi 11.09.2020).
- www.customsonline.ru*, (2019, Şubat 6), <https://customsonline.ru/4930-eksport-import-vazhneyshih-tovarov-za-yanvar-dekabr-2018-goda.html>, (Erişim Tarihi 19.04.2020).
- www.eaeunion.org*, (Erişim Tarihi 21.03.2020).
- www.forsecurity.org*, (2010, 24 Kasım), 'Belarus Dış Politika ve Güvenlik Araştırma Merkezi', <http://forsecurity.org/>, (Erişim Tarihi 29.04.2020).
- www.imf.org*, (2019, Ekim), İnternational Monetary Fund, (Erişim Tarihi 19.08.2020-10.06.2020).
- www.mfa.tj*, Tacikistan Dışişleri Bakanlığı, <https://mfa.tj/en/main/view/205/general-information>, (Erişim Tarihi 06.05.2020).
- www.mtholyoke.edu*, (1954, Nisan 7), <https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/pentagon/ps11.htm>, (Erişim Tarihi 11.08.2020).
- www.interesnyefakty.org*, İnteresnie Fakti, <https://interesnyefakty.org/raspad-sssr/>, (Erişim Tarihi 02.05.2020).
- www.ozodi.org*, (2017, Ocak 14), 'Safi Bekoron Dar Tocikiston Afzudaast' <https://www.ozodi.org/a/28233369.html>, (Erişim Tarihi 29.06.2020).
- www.president.kg*, (2020), 'Kırgızistan Cumhurbaşkanı Web Sitesi', (Erişim Tarihi 23.04.2020).
- www.regnum.ru*, (2016, Şubat 4), 'V Tadzhikistane prodolzhayut rassmatrivat 'tselesoobraznost' vstupleniya v YEAES', <https://regnum.ru/news/2071725.html>, (Erişim Tarihi 24.06.2020).
- www.ria.ru*, (2014, 08 18), 'RİA NOVOSTİ', <https://ria.ru/20140818/1020196460.html>, (Erişim Tarihi 24.08.2020).
- www.ria.ru*, (2018, Mays 17), <https://ria.ru/20180517/1520730534.html>, (Erişim Tarihi 17.04.2020).
- www.ria.ru*, (2019, Ekim 01), 'RİA NOVOSTİ', <https://ria.ru/20191001/1559271451>, (Erişim Tarihi 28.07.2020).
- www.ria.ru*, (2019, Ekim 1), <https://ria.ru/20191001/1559323223.html>, (Erişim Tarihi 17.04.2020).
- www.rosbalt.ru*, (2011, Ekim 24), 'Rossiya ne gotova obnudit' Poshliny s Ukrainoy', <https://www.rosbalt.ru/ukraina/2011/10/24/904668.html>, (Erişim Tarihi 03.03.2020).
- www.sputnik.tj*, (2019, Nisan 09), <https://sptnkne.ws/mWRn>, (Erişim Tarihi 16.06.2020).
- www.sputnik-tj.com*, (Erişim Tarihi 05.08.2020).
- www.tadviser.ru*, (2019, Mart 29), <http://www.tadviser.ru/index>, (Erişim Tarihi 19.04.2020).

- www.traveltajikistan.tj*, 'Tacikistan Cumhuriyeti Hükümeti Kapsamında Turizmi Geliştirme Komitesi', (Erişim Tarihi 13.05.2020).
- www.usasean.org*, (2019, 24 Ekim), <https://www.usasean.org/why-asean/what-is-asean>, (Erişim Tarihi 18.08.2020).
- www.tass.ru*, (2018, Mays 19), <https://tass.ru/info/5215654>, (Erişim Tarihi 02.07.2020).
- Yalçinkaya M., 'AB ve Gümrük Birliği Oturumlarında Türk Sanayinde Rekabet Gücü', Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 1997, s. 415.
- Yazikova A., 'Sammit GUAM: Namechennyye Tseli i Vozmozhnostikh Realizatsii', RAN (16), 2005, s. 10-13.
- Yiğit M., 'Ekonomik Entegrasyon', Beta Yayınları, 2003, s. 37.
- Yudelman M., "Agricultural Development and Economic Integration in Latin America". London, Inter-American Development Bank, 1969.
- Yurgensa I., 'ODKB: OTVETSTVENNAYA BEZOPASNOST', 2011, s. 9-10.
- Yurieviç N. K., 'Formirovanie i Razvitie İnstitutsionalnoy Strukturi Evraziyskogo Ekonomičeskogo Soobşestvo', Rosiya i Mir dergisi, 2014, s. 148.
- YEVRAZIYSKIY EKONOMICHESKIY SOYUZ V TSIFRAKH, AEB Komisyonu, 2019.
- AEB Komisyon'un Raporu, 'Yevraziyskiy Ekonomicheskii Soyuz Tsifry i Fakty', 2018.
- Zevin L. Z., 'Osobennosti Konsolidatsionnykh i İntegratsionnykh Protsessov v Yevrazii', Rossiya i Sovremennyy Mir, 2012, s. 71-86.
- "2030 yılına kadar Tacikistan Cumhuriyeti Ulusal Kalkınma Stratejisi", 2016.